

КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

**ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
ПРОБЛЕМИ І ЗДОБУТКИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ
ВИПУСК 2 (12)

КИЇВ – 2018

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Київського міжнародного університету, протокол № 5 від 27 грудня 2018 р.

Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія: «Психологічні науки: проблеми і здобутки». Випуск 2 (12). – К. : КиМУ, 2018. – 320 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: В.О. Татенко, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор

Заступник головного редактора: Н.Д. Абрамян, кандидат психологічних наук, доцент

Члени редколегії:

Горностай П.П. – доктор психологічних наук, професор

Данилюк І.В. – доктор психологічних наук, професор

Карамушка Л.М. – член-кореспондент НАПН України доктор психологічних наук, професор

Кочубейник О.М. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник

Лушин П.В. – доктор психологічних наук, професор

Помиткіна Л.В. – доктор психологічних наук, професор

Суший О.В. доктор наук з державного управління, доцент

Титаренко Т.М. – член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор

У збірнику Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України представлені результати теоретично-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики. Авторами збірника є науковці, викладачі, докторанти, аспіранти, магістранти, співпошукачі, практичні працівники.

Збірник «Психологічні науки: проблеми і здобутки» є правонаступником Вісника Київського міжнародного університету. Серія: Психологічні науки, який зареєстровано як фахове видання наказом Міністерства освіти і науки України № 693 від 10 травня 2017 р.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 17011 – 5781 ПР. від 19. 07. 2010 р.

© Київський міжнародний університет, 2018

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України 2018

ЗМІСТ

<i>Бондарчук О. І.</i> Соціальна самоєфективність педагогічних працівників як чинник психологічної безпеки освітнього середовища.....	5
<i>Гундертайло Ю. Д.</i> Відновлення життєвої неперервності за допомогою арт-терапевтичних технологій у рамках групи соціально-психологічної адаптації: методологічне підґрунтя.....	25
<i>Довгань Н. О.</i> Соціально-психологічний простір поколінь: одиниці аналізу.....	46
<i>Ісаєва А.М.</i> Ідея значимої життєвої ситуації як дослідницький принцип у персонології	66
<i>Кочубейник О.М.</i> Локальні порядки солідарності як синдром соціальної аномії.....	93
<i>Кулакевич Т.В.</i> Психологічні та соціальні передумови виникнення професійної деформації у працівників професій типу «людина-людина».....	111
<i>Малхазов О.Р.</i> Технологія формування емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій.....	132
<i>Найдьонов М. І.</i> Груп-рефлексивний підхід до системи надання психологічних послуг з реабілітації в контексті війни.....	148
<i>Оверчук В.А.</i> Особливості соціально-психологічної адаптації та розвитку навичок подолання кризової ситуації у осіб, що зазнали впливу травматичних подій збройного конфлікту.	174
<i>Помиткіна Л. В., Злагодух В. В., Злагодух К. О.</i> Поведінка споживача як предмет впливу маркетингової діяльності організації.....	188
<i>Радченко М.І.</i> Психолого-дидактичний підхід до аналізу якості мультимедійних презентацій.....	201
<i>Старовотенко О.Б.</i> Загальна персонологія: побудова досліджень особистості в новому форматі.....	217
<i>Татенко В.О.</i> Соціально-психологічне дослідження	240

<i>інструментальних аспектів проблеми національного будівництва .....</i>	
<i>Хазратова Н.В. Діагностика громадянської ідентичності: пошук інструментів вимірювання.....</i>	264
<i>Хохліна О.П., Сила Д.В. Особливості спрямованості особистості як детермінанта успішності соціально значущої активності студентів.....</i>	279
<i>Шевченко Р. М. Мотивація професійної діяльності жінок-державних службовців як чинник їх стресостійкості. ....</i>	294

СОЦІАЛЬНА САМОЕФЕКТИВНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ЧИННИК ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Бондарчук О. І. Соціальна самоефективність педагогічних працівників як чинник психологічної безпеки освітнього середовища

У статті висвітлено проблему соціальної самоефективності педагогічних працівників як чинника психологічної безпеки освітнього середовища. Визначено основні підходи до дослідження соціальної самоефективності освітян як їх внутрішнього переконання в наявності необхідних потенційних можливостей та рівня професійної компетентності для реалізації рольових очікувань всіх суб'єктів освітнього процесу в ситуаціях педагогічного й ділового спілкування. Окреслено основні ознаки психологічно безпечного освітнього середовища.

Наведено результати емпіричного дослідження соціальної самоефективності педагогічних працівників і психологічної безпеки освітнього середовища, які свідчать про їх недостатній рівень для значної кількості досліджуваних. Натомість рівень соціальної фрустрованості цих освітян є доволі високим. Охарактеризовано гендерно-вікові та організаційно-професійні характеристики соціальної самоефективності педагогічних працівників. Констатовано, що вчителі чоловічої статі характеризуються вищою соціальною самоефективністю ніж жінки, хоча з віком такі відмінності нівелюються. Щодо посади педагогічних працівників й типу закладу освіти вищий рівень соціальної самоефективності виявлено у вчителів, які працюють у ліцєях / гімназіях ніж у звичайних школах, а також у керівників порівняно з учителями.

Доведено припущення про соціальну самоефективність педагогічних працівників як вагомий чинник психологічної безпеки освітнього середовища. Констатовано, що чим більш самоефективними є вчителі, тим більш захищеними вони себе почувають, а рівень соціальної фрустрованості стає менше. Висвітлено соціально-психологічні умови сприяння розвитку соціальної самоефективності педагогічних працівників у процесі спеціально організованого соціально-психологічного навчання в умовах післядипломної освіти.

Ключові слова: соціальна самоефективність, педагогічні працівники, психологічна безпека освітнього середовища, соціальна фрустрованість

Бондарчук Е. И. Социальная самоэффективность педагогических работников как фактор психологической безопасности образовательной среды

В статье освещена проблема социальной самоэффективности педагогов как фактора психологической безопасности образовательной среды. Определены основные подходы к исследованию социальной самоэффективности педагогов как их внутреннего убеждения в наличии необходимых потенциальных возможностей и уровня профессиональной компетентности для реализации ролевых ожиданий всех субъектов образовательного процесса в ситуациях педагогического и делового общения. Определены основные признаки психологически безопасной образовательной среды.

Приведены результаты эмпирического исследования социальной самоэффективности педагогов и психологической безопасности образовательной среды, которые свидетельствуют об их недостаточном уровне для значительного количества испытуемых. Напротив, уровень социальной фрустрированности этих педагогов является довольно высоким. Охарактеризованы гендерно-возрастные

и организационно-профессиональные особенности социальной самоэффективности педагогов. Констатируется, что учителя мужского пола характеризуются более высокой социальной самоэффективностью чем женщины, хотя с возрастом такие различия нивелируются. Относительно должности педагогических работников и типа учебного заведения: более высокий уровень социальной самоэффективности обнаружен у учителей, работающих в лицеях / гимназиях, чем в обычных школах, а также у руководителей по сравнению с учителями.

Доказано предположение о социальной самоэффективности педагогических работников как весомого фактора психологической безопасности образовательной среды. Констатируется, что чем более самоэффективными являются учителя, тем более защищенными они себя чувствуют, а уровень социальной фрустрированности становится меньше. Освещены социально-психологические условия содействия развитию социальной самоэффективности педагогических работников в процессе специально организованного социально-психологического обучения в условиях последиplomного образования.

Ключевые слова: социальная самоэффективность, педагогические работники, психологическая безопасность образовательной среды, социальная фрустрированность

Bondarchuk O. I. Social self efficiency of pedagogical employees as factor of psychological safety of the educational environment

The article deals with the problem of social self-efficacy of pedagogical employees as a factor of psychological safety of the educational environment. The basic approaches to the investigation of social self-efficacy of educators as their internal conviction in the presence of necessary potential capacities and level of professional competence for realization of role

expectations of all subjects of educational process in situations of pedagogical and business communication are determined. The main features of a psychologically safe educational environment are outlined.

The results of empirical research of social self-efficacy of pedagogical employees and psychological safety of the educational environment, which testify their insufficient level for a significant number of subjects, are presented. Instead, the level of social frustration of these educators is quite high. The gender-age and organizational-professional characteristics of social self-efficacy of pedagogical employees are characterized. It has been stated that male teachers are characterized by higher social self-efficacy than women, although with age such differences are offset. Regarding the position of pedagogical workers and the type of institution of education, higher levels of social self-efficacy were found among teachers working in lyceums / gymnasiums than in ordinary schools, as well as in managers compared with teachers.

The assumption of social self-efficacy of pedagogical workers as a significant factor of psychological safety of the educational environment is proved. It has been stated that the more effective teachers are, the more safety they feel, and the level of social frustration becomes less. The socio-psychological conditions of promoting the development of social self-efficacy of pedagogical employees in the process of specially organized socio-psychological training in postgraduate education are highlighted.

Key words: social self-efficacy, pedagogical employees, psychological safety of the educational environment, social frustration

Постановка наукової проблеми та її значення.

Ефективність професійної діяльності педагогічних працівників в умовах соціальних трансформацій багато в чому визначається їх *позицією і суб'єктною активністю* по відношенню до напрямку й можливостей прийняття змін, що стрімко розгортаються в сучасному світі у поєднанні з переконанням у тому, що вони можуть досягти успіху в обраній діяльності, іншими словами, є самоефективними загалом і в соціальній сфері, зокрема.

Соціальна самоефективність позитивно впливає на процеси соціально-психологічної адаптації особистості (М. Йерусалем [13] та ін.), схильність до просоціальної поведінки (Г. Сміт [20] та ін.), успішність у спілкуванні (О. Шепелева [10] та ін.) тощо. Це дає підстави припустити важливу роль *соціальної самоефективності* вчителів в сприянні безпеці учасників освітнього процесу, яка на думку дослідників (І. Баєва [1] та ін.) є ключовою психологічною характеристикою освітнього середовища.

Разом з тим, практика діяльності закладів освіти свідчить про існування істотних психологічних проблем здійснення соціальних інтеракцій в освітньому процесі, що пов'язані, зокрема, зі специфікою педагогічної праці, схильністю значної частини педагогів до емоційного вигорання та професійних деформацій особистості [3; 4; 6; 12; 16; 17 та ін.]. Саме тому актуальним уявляється дослідження чинників психологічної безпеки освітнього середовища, одним із яких виступає соціальна ефективність педагогічних працівників.

Водночас соціальна самоефективність педагогічних працівників як чинник психологічної безпеки освітнього середовища **до сьогодні не вивчалась.**

Мета статті – представити та проаналізувати результати емпіричного дослідження особливостей соціальної самоефективності вчителів та її взаємозв'язку із психологічною безпекою освітнього середовища школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми дозволив визначити вихідні теоретико-методологічні засади нашого дослідження. А саме: виокремлено основні теоретичні підходи до дослідження феномену самоефективності загалом та соціальної самоефективності зокрема: а) *когнітивно-біхевіоральний підхід* (А. Бандура [2; 11], М. Шерер [19] та ін.), в основу якого покладено ідею про те, що людина може оволодіти необхідними поведінковими реакціями та демонструвати їх всякий раз, коли це потрібно; почуття компетентності та ефективності; б) *особистісно-діяльнісний підхід* (А. Бояринцева [5] та ін.), у межах якого самоефективність розуміють у контексті самооцінки власних здібностей у виконанні певних задач чи стосунках з іншими людьми; в) *суб'єктно-вчинковий підхід*, за яким самоефективність можна співвіднести з людиною як суб'єктом своєї вчинкової активності (В. Татенко [8]); г) *інтераціональний підхід*, у межах якого самоефективність розглядають як упевненість особистості у здатності брати активну участь у конструктивних соціальних інтеракціях (Г. Сміт, Н. Бец [20] та ін.) тощо.

Аналіз та узагальнення літературних джерел з проблеми дослідження даного явища дає підстави розглядати самоефективність як соціальну установку, що проявляється в діяльнісному та соціальному аспектах, і діє в афективній, когнітивній та поведінковій сферах особистості [3].

Соціальна самоефективність є одним із видів загальної самоефективності, яку пов'язують із: проявом власних здібностей у стосунках з іншими людьми (А. Бояринцева [5] та ін.); самооцінкою і уявленнями людини про її комунікативну компетентність у поєднанні з упевненістю, що вона їх успішно використовує у взаємодії з іншими (М. Шерер [19] та ін.); упевненістю індивіда у здатності розв'язувати завдання соціальної інтеракції, що необхідні для ініціювання та підтримки міжособистісних стосунків (Г. Сміт, Н. Бец [20] та ін.).

Спираючись на ці підходи, соціальну *самоефективність педагогічного працівника* можна визначити як внутрішнє переконання вчителя в тому, що він має необхідні потенційні можливості та рівень професійної компетентності для реалізації рольових очікувань всіх суб'єктів освітнього процесу в ситуаціях педагогічного й ділового спілкування.

З іншого боку, досліджено проблеми створення психологічно безпечного освітнього середовища вже були предметом уваги дослідників (І. Баєва [1], Д. Хопкінс [14], Р. Стефенсон [15] та ін.). Визначено основні ознаки психологічно безпечного освітнього середовища: людиноцентризм, гуманістична спрямованість; взаємодія, вільна від проявів психологічного насилля; референтна значущість і причетність кожного до конструювання й підтримки психологічної комфортності освітнього середовища тощо [1; 4 та ін.].

Слід зазначити, що в дослідженнях психологічно безпечного освітнього середовища основна увага науковців була зосереджена на психологічній безпеці учнів, натомість, психологічну безпеку педагогічних працівників досліджено лише фрагментарно.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення особливостей соціальної самоефективності педагогічних працівників та її взаємозв'язку хз психологічною безпекою освітнього середовища відбувалося за наступними методиками: шкала соціальної самоефективності Опитувальника самоефективності (М. Шерер, Дж. Меддукс, у модифікації А. Бояринцевої [5]); методика «Психологічна діагностика безпеки освітнього середовища школи» (І. Баєва [1], в авторській модифікації); методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (Л. Васерман, В. Бойко [9]).

У дослідженні взяли участь 500 педагогічних працівників – учителів шкіл з різних регіонів України, яких було розподілено на групи за: 1) *статтю*: 84,7% жінок,

15,7% чоловіків; 2) *віком*: до 30 років (10,1%); 31-40 років (18,4%); 41-55 років (41,5%); понад 55 років (30%); 3) *посадою*: 74,9% вчителів; 25,1% керівників; 4) *типом навчального закладу*: звичайні школи (78,9%) і заклади інноваційного типу – ліцеї, гімназії (23,1%).

Статистичне опрацювання даних і графічна презентація результатів здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 17.0).

На першому етапі дослідження було визначено рівні соціальної самоефективності за методикою М Шерера, Дж. Меддукса, в модифікації А. Бояринцевої [9] (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних педагогічних працівників за рівнями соціальної самоефективності

Рівні соціальної самоефективності	Кількість досліджуваних, у %
Низький	9,8
Нижче за середній	15,6
Середній	55,0
Вище за середній	12,8
Високий	6,8

Як видно з даних, наведених у табл. 1, рівень соціальної самоефективності для значної кількості педагогічних працівників є недостатнім. Так, високий і вище за середній рівні соціальної самоефективності виявлено лише у 12,8% і 6,8% відповідно. Переважна частина досліджуваних вчителів (55,0%) характеризуються середнім рівнем соціальної самоефективності. Тривогу викликає той факт, що близько чверті досліджуваних учителів властиві нижче за середній (15,6%) і низький (9,8%) рівні соціальної самоефективності, що, на наш погляд є неприпустимим для представників професії типу

«Людина-людина» загалом і, особливо, педагогічної професії.

Одержані дані узгоджуються з даними дослідження самоефективності вчителів О. Мушегова [7], що, на наш погляд, свідчить про усталеність проявів даного феномену серед педагогічних працівників.

За результатами дисперсійного аналізу виявлено особливості соціальної самоефективності педагогічних працівників залежно від їх гендерно-вікових та організаційно-професійних характеристик.

Так, встановлено відмінності в проявах соціальної самоефективності залежно від статі та віку досліджуваних (рис. 1).

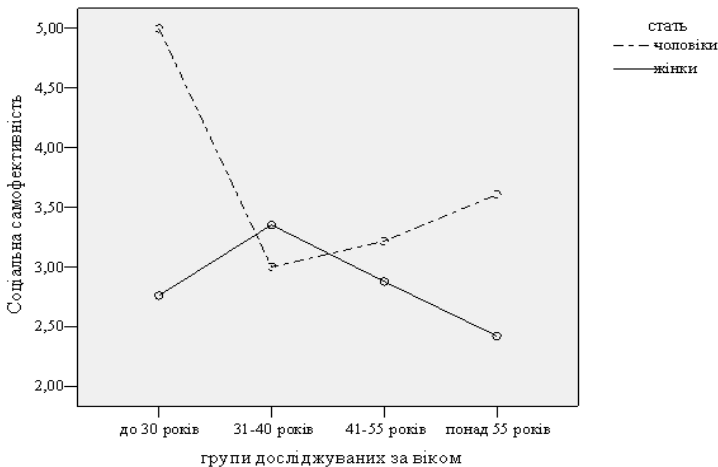

Рис. 1. Особливості соціальної самоефективності педагогічних працівників залежно від їх статі і віку

З рис. 1 випливає, що у вчителів чоловічої статі соціальна самоефективність вище ніж у жінок, водночас з віком її показники стають меншими у всіх досліджуваних незалежно від статі ($p < 0,01$).

Примітно, що виявлені особливості характерні саме для звичайних вчителів, у випадку зміни рольової позиції (набуття статусу керівника) соціальна самоефективність осіб жіночої статі стає навіть дещо вищою ніж у чоловіків (рис. 2).

Зокрема, як видно з рис. 2, у керівників закладів освіти соціальна самоефективність вище порівняно з працівниками, особливо чітко така тенденція виявляється у педагогічних працівників жіночої статі ($p < 0,01$).

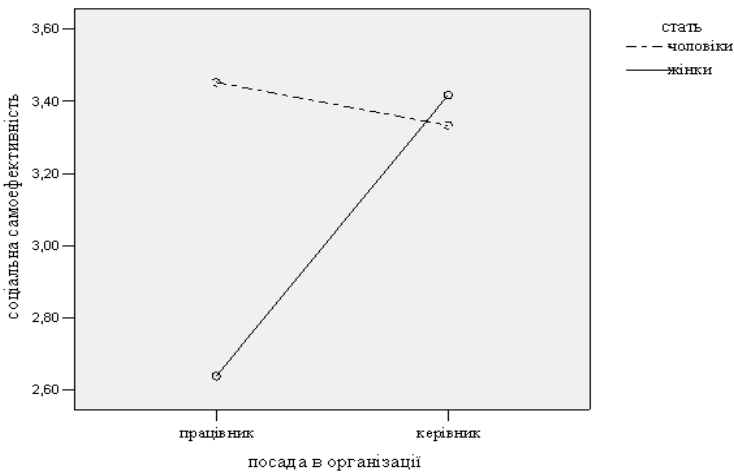

Рис. 2. Особливості соціальної самоефективності педагогічних працівників залежно від їх статі і віку

Подібну тенденцію визначено й залежно від типу закладу освіти: у педагогічних працівників, які працюють у ліцейх / гімназіях соціальна самоефективність переважно є вищою (як у чоловіків, так і жінок) ніж у вчителів зі звичайних шкіл ($p < 0,01$).

На наступному етапі емпіричного дослідження визначалися особливості психологічної безпеки освітнього середовища в уявленнях учителів за методикою

«Психологічна діагностика безпеки освітнього середовища школи» І. Баєвої [1] та методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості (Л. Васерман, у модифікації В. Бойко [9]).

Зокрема, за методикою І. Баєвої в авторській модифікації виявлено, що значна кількість досліджуваних педагогів відчувають себе психологічно захищеними (45,5%) або захищеними повністю (20,8%). Разом з тим третина досліджуваних мають проблеми, пов'язані з психологічною безпекою освітнього середовища, з них 21,2% характеризуються середнім рівнем захищеності, 10,8% почуваються незахищеними, а 1,8% – повністю незахищеними [4].

При цьому за критерієм χ^2 встановлено статистично значущі відмінності в психологічній захищеності педагогічних працівників залежно від статі: чоловіки почуваються більш психологічно захищеними ніж жінки ($p < 0,01$); віку, із зростанням якого педагоги почуваються менш захищеними ($p < 0,01$); посади: керівники почуваються більш психологічно захищеними ніж працівники ($p < 0,01$) [4].

Такий стан позначається на рівнях соціальної фрустрованості вчителів як наслідку реальної соціальної ситуації, в якій неможливо повною мірою реалізувати актуальні соціальні потреби [6]. Підтвердженням цього припущення слугують дані, одержані за методикою Л. Васермана у модифікації В. Бойка, спрямованою на діагностику рівня соціальної фрустрованості (табл. 2).

З даних, наведених у табл. 2 випливає, що серед досліджуваних учителів практично немає тих, хто не переживає соціальну фрустрованість. Натомість підвищений і дуже високий її рівні виявлені у 20,6% і 7,9% респондентів відповідно.

На заключному етапі емпіричного дослідження за результатами встановлено статично значущі відмінності у показниках психологічної безпеки освітнього середовища

залежно від самоефективності досліджуваних педагогічних працівників: чим вище соціальна самоефективність досліджуваних, тим вищим для них є психологічна безпека освітнього середовища ($p < 0,05$) і, навпаки, соціальна фрустрованість стає меншою ($p < 0,05$).

Таблиця 2
Розподіл досліджуваних учителів за рівнями соціальної фрустрованості

Рівні соціальної фрустрованості	Кількість досліджуваних, у %
Відсутня	0,0
Дуже низький	1,6
Знижений	9,1
Невизначений	26,7
Помірний	34,1
Підвищений	20,6
Дуже високий	7,9

Відповідно йдеться по доцільність спеціально організованого соціально-психологічного навчання педагогічних працівників, спрямованого на розвиток їхньої самоефективності, яке, зокрема, можна забезпечити в умовах післядипломної освіти. При цьому варто врахувати соціально-психологічні умови сприяння розвитку соціальної самоефективності вчителів [2; 3; 16; 18] (табл. 3).

Таблиця 3

Соціально-психологічні умови сприяння розвитку
соціальної самоефективності вчителів у системі
післядипломної освіти

Причини зміни самоефективності (за А. Бандурою)	Соціально-психологічні умови розвитку самоефективності
Досвід безпосередньої діяльності	Організація спільної діяльності слухачів, у ході якої вони реалізують себе як творчі індивідуальності, задовольняють актуальні соціальні потреби; створення ситуації успіху в ній.
Непрямої досвід Суспільна думка	Спостереження за особами з високою соціальною самоефективністю; аналіз ситуацій професійної діяльності педагогічних працівників, що мають високий рівень соціальної самоефективності Установлення правил взаємодії в навчальних групах на засадах рівноправності партнерів у спілкуванні, емоційній відкритості й довірі один до одного, прийнятті іншої людини як цінності; Забезпечення у процесі навчання позитивного зворотного зв'язку від слухачів і викладачів щодо соціальної самоефективності та можливостей її розвитку.
Фізичний та емоційний стан людини	Складання індивідуальних програм розвитку самоефективності на основі постійного моніторингу особистісного й професійного розвитку слухачів, їхнього фізичного та емоційного станів; розвиток здатності до саморегуляції тощо.

У такому випадку, як свідчить практика нашої роботи, можливий позитивний вплив на процеси розвитку й

саморозвитку соціальної самоєфективності педагогічних працівників.

Висновки. Отже, підтверджено припущення про зв'язок соціальної самоєфективності педагогічних працівників і психологічної безпеки освітнього середовища. При цьому визначено недостатній рівень як соціальної самоєфективності, так і психологічної безпеки для значної кількості освітян.

Відповідно уявляється доцільним сприяння розвитку соціальної самоєфективності вчителів як вагомого чинника психологічної безпеки освітнього середовища.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямі є теоретичне обґрунтування, розроблення та апробація програм розвитку соціальної самоєфективності педагогічних працівників. Являє інтерес дослідження соціальної самоєфективності науково-педагогічних працівників і фахівців соціономічних професій загалом. Доцільно здійснити порівняльний аналіз психологічної безпеки освітнього середовища для учасників освітнього процесу з різними рольовими позиціями (учні / студенти, батьки, педагогічні / науково-педагогічні працівники) тощо.

Література

1. Баева И. Мониторинг психологической безопасности образовательной среды и качества образования в условиях модернизации / И. А. Баева, И. Якиманская // Психолого-педагогические исследования – 2013. – № 1. – Режим доступа: http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2013/n1/59067.shtml
2. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
3. Бондарчук О. І. Самоєфективність керівника освітньої організації як детермінанта розвитку організаційної культури / О. І. Бондарчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К., 2013. – Т. І, Ч. 37. – С. 6–10.

4. Бондарчук О. І. Психологічно безпечне освітнє середовище як чинник саморозвитку педагогічних працівників / О. І. Бондарчук // Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти: Матли ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю (м. Київ, 25 травня 2018 р.) – К. : ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2018. – 120 с. – С. 12–16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://umo.edu.ua/konferenciji>
5. Бояринцева А. В. Мотиваційно-когнітивні характеристики личности молодого підприємця : дис.... канд. психол. наук : 19.00.01 / А. В. Бояринцева. – М., 1995. – 249 с.
6. Карамушка Л. М. Соціальна фрустрованість освітнього персоналу: зв'язок із типами організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів / Л. М. Карамушка, І. В. Заїка // Організаційна психологія. Економічна психологія. – 2016. – № 2-3(5-6). – С. 80–89.
7. Мушегов О. М. Особливості самоєфективності педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Мушегов // Організаційна психологія. Економічна психологія. – 2016. – № 2–3 (5–6). – С 97– 103.
8. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія / Віталій Татенко. – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.
9. Тополов Є. В. Професійна агресивність особистості : монографія / Є. В. Тополов. – К. : Слово, 2011. – 400 с. – С. 369–370.
10. Шепелева О. А. Особенности учебной и социальной самоэффективности школьников: автореф...канд. психол. н.: спец. : 19.00.07 – педагогическая психология / О. А. Шепелева, МГУ имени М. В. Ломоносова, 2008. – 24 с. Режим доступу: <http://psy.msu.ru/science/autoref/shepeleva.pdf>
11. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / Albert Bandura // In: A. Bandura (Ed), Self-

efficacy in changing societies. – Cambridge: Cambridge University press, 1995. – P.1-45.

12. Cao Y. Teacher educators' approaches to teaching and the nexus with self-efficacy and burnout: examples from two teachers' universities in China / Y. Cao, L. Postareff, S/Lindblom, A. Toom // *Journal of Education for Teaching*. – 2018. – 44:4 – P. 479–495.

13. Jerusalem M. Self-Efficacy in stressful life transitions / M. Jerusalem, W. Mittag // *Self-efficacy in changing societies* / Ed. by A. Bandura. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – P. 177–201.

14. Hopkins D. *School Improvement for Real* // David Hopkins. – London - New York : Routledge, 2003. – 256 p.

15. *International Handbook of Research on Environmental Education* / Eds. : R. B. Stevenson, M. Brody, J. Dillon, A. E. J. Wals. – London - New York : Routledge, 2014. – 592 p.

16. Kang M. A. Classroom Ready? Pre-Service Teachers' Self-Efficacy for Their First Professional Experience Placement / M. A. Kang // *Australian Journal of Teacher Education*. – 43(7). – 2018. – P. 134–151. Режим доступа: <http://dx.doi.org/10.14221/ajte.2018v43n7.8>

17. Lisbona A. The effects of work engagement and self-efficacy on personal initiative and performance / A. Lisbona, F. Palaci, M. Salanova, M. Frese // *Psicothema*. – 2018. – Vol. 30, No. 1. – P. 89–96. Режим доступа: http://www.want.uji.es/wp-content/uploads/2018/02/2018_Lisbona-Palaci-Salanova-Frese.pdf

18. Odanga S. J. O. Strategies for Enhancing Teachers' Self-efficacy in Secondary School / S. J. O. Odanga, P. A. Raburu, P. J. O. Alokals // *Asian Research Journal of Arts & Social Sciences* 6(2): 1-13, 2018; http://www.journalrepository.org/media/journals/ARJASS_45/2018/Mar/Odanga622017ARJASS38486.pdf

19. Sherer M. The self-efficacy scale: construction and validation / M. Sherer, J. E. Maddux, B. Mercandante, S. Prentice-

Dunn, B.Jacobs, R.Rogers // Psychological reports. – 1982. – Vol.51 (2). – P.663-671.

20. Smith H. Development and Validation of a Scale of Perceived Social Self-Efficacy/ H. Smith, N. Betz // Journal of Career Assessment. – 2000. – Vol. 8, Is. 3. – P. 283–301.

References

1. Baeva, Y., Yakymanskaia Y. (2013) *Monytorynh psykhologhycheskoi bezopasnosti obrazovatelnoi sredy y kachestva obrazovanyia v uslovyiakh modernyzatsyy* [Monitoring the psychological safety of the educational environment and the quality of education in the context of modernization]. *Psykhologo-pedahohycheskye yssledovanyia* [Psychological and pedagogical studies].1. http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2013/n1/59067.shtml (rus.).

2. Bandura, A. (2000) *Teoriya sotsyalnoho nauchenyia* [Social learning theory]. SPb, 320 (rus.).

3. Bondarchuk, O. I. (2013) *Samoefektyvnist kerivnyka osvitnoi orhanizatsii yak determinanta rozvytku orhanizatsiinoi kultury* [The self-efficacy of the head of the educational organization as a determinant of the development of organizational culture] *Aktualni problemy psykhologii : zb. nauk. prats Instytutu psykhologii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Actual problems of psychology: Sb. sciences works of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine]; za red. S. D. Maksymenka, L. M. Karamushky. K., T. I, P. 37, 6-10 (ukr.).

4. Bondarchuk, O. I. (2018) *Psykhologhichno bezpechne osvitnie seredovyshche yak chynnyk samorozvytku pedahohichnykh pratsivnykiv* [Psychologically safe educational environment as a factor of self-development of pedagogical employees] *Psykhologo-pedahohichnyi suprovid profesiinoi pidhotovky ta pidvyshchennia kvalifikatsii fakhivtsiv v umovakh transformatsii osvity: Mat-ly III Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizh nar. uchastiu (m. Kyiv, 25 travnia 2018 r.)* [Psychological and pedagogical support of professional training and

- professional development of specialists in the conditions of transformation of education: Materials of the III Allukrainian science-practice conf. with international participation (Kyiv, May 25, 2018)] K., 12-16. <http://umo.edu.ua/konferenciji> (ukr.).
5. Boiaryntseva, A. V. (1995) *Motyvyatsyonno-kohnytyvnyie kharakterystyky lychnosty molodoho predprynymatelia : dys.... kand. psykhol. nauk : 19.00.01* [Motivational-cognitive characteristics of the personality of a young entrepreneur: diss .... candidate. psychol. sciences]. M., 249 (rus.)
  6. Karamushka, L. M., Zaika, I. V. (2016) *Cotsialna frustrovanist osvithoho personalu: zviazok iz typamy orhanizatsiinoi kultury zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Social frustration of educational staff: connection with types of organizational culture of secondary schools] *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia* [Organizational psychology. Economic psychology.]. 2-3(5-6). 80-89 (ukr.).
  7. Mushehov, O. M. (2016) *Osoblyvosti samoefektyvnosti pedahohichnykh pratsivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* [Peculiarities of self-efficiency of pedagogical employees of secondary schools] *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia* [Organizational psychology. Economic psychology.]. 2-3 (5-6). 97-103 (ukr.).
  8. Tatenko, V. (2017) *Metodolohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykholohichni vymir: monohrafiia* [Methodology of the subjective-behavioral approach: socio-psychological dimension: monograph]. K. Milenium publ., 184 (ukr.).
  9. Topolov, Ye. V. (2011) *Profesiina ahresyvniat osobystosti : monohrafiia* [Professional aggressive of personality: monograph] K., 369-370 (ukr.).
  10. Shepeleva, O. A. (2008) *Osobennosty uchebnoi y sotsyalnoi samoeffektyvnosti shkolnykov avtoref...kand. psykhol. n.: spets.: 19.00.07 – pedahohycheskaia psykholohiia* [Features of educational and social self-efficacy of schoolchildren: Abstract ... cand. psychol. sc.: spec.: 19.00.07 –

- Pedagogical Psychology]. M., 24.
<http://psy.msu.ru/science/autoref/shepeleva.pdf> (rus.).
11. Bandura, A. (1995) *Exercise of personal and collective efficacy in changing societies*. In: A. Bandura (Ed): *Self-efficacy in changing societies*. –Cambridge University press, 1-45.
  12. Cao, Y., Postareff, L., Lindblom, S., Toom, A. (2018) Teacher educators' approaches to teaching and the nexus with self-efficacy and burnout: examples from two teachers' universities in China. *Journal of Education for Teaching*. 44:4, 479-495.
  13. Jerusalem, M. Mittag, W. (1999) *Self-Efficacy in stressful life transitions* *elf-efficacy in changing societies*. Ed. by A. Bandura. Cambridge University Press, 177-201.
  14. Hopkins, D. (2003) *School Improvement for Real*. Routledge, 256.
  15. *International Handbook of Research on Environmental Education* (2014). Eds. : R. B. Stevenson, M. Brody, J. Dillon, A. E. J. Wals. Routledge, 592.
  16. Kang, M. A. (2018) Classroom Ready? Pre-Service Teachers' Self-Efficacy for Their First Professional Experience Placement. *Australian Journal of Teacher Education*. 43(7). 134-151. <http://dx.doi.org/10.14221/ajte.2018v43n7.8>
  17. Lisbona, A., Palaci, F., Salanova, M., Frese, M. (2018) The effects of work engagement and self-efficacy on personal initiative and performanc. *Psicothema*. 30 (1), 89-96. http://www.want.uji.es/wp-content/uploads/2018/02/2018_Lisbona-Palaci-Salanova-Frese.pdf
  18. Odanga, S. J. O, Raburu, P. A., Alokals P. J. O. (2018) Strategies for Enhancing Teachers' Self-efficacy in Secondary School. *Asian Research Journal of Arts & Social Sciences*. 6(2), 1-13. Available at: http://www.journalrepository.org/media/journals/ARJASS_45/2018/Mar/Odanga622017ARJASS38486.pdf

19. Sherer, M., Maddux, J. E., Mercandante, B., Prentice-Dunn, S. Jacobs, B., Rogers, R. (1982). The self-efficacy scale: construction and validation. *Psychological reports*. 51 (2). 663-671.
20. Smith, H., Betz, N. (2000) Development and Validation of a Scale of Perceived Social Self-Efficacy. *Journal of Career Assessment*. 8 (3), 283-301.

**ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТТЄВОЇ НЕПЕРЕРВНОСТІ ЗА
ДОПОМОГОЮ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ У РАМКАХ ГРУПИ СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ:
МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ**

Гундертайло Ю. Д. Відновлення життєвої неперервності за допомогою арт-терапевтичних технологій у рамках групи соціально-психологічної адаптації: методологічне підґрунтя

У статті розкрито методологічне підґрунтя відновлення життєвої неперервності ВПО, що постраждали в результаті проживання пролонгованої травматизації, за допомогою арт-терапевтичних технологій у рамках групи соціально-психологічної адаптації, яка спрямована на інтеграцію людей у нові громади. Зокрема, означені види життєвої неперервності, що складається з емоційної, функціональної, когнітивної, міжособистісної й особистісної неперервності та ресурсні канали за моделлю BASIC Ph, що сприяють відновленню життєвої неперервності за рахунок активізації, та з'ясовано характер їх взаємодії. Також визначено критерії добору арт-технік для активізації ресурсних каналів у ВПО, що спираються на умови імплементації і враховують конкретний контекст соціально-психологічної ситуації у громаді. Такими критеріями стали простота, продуктивність, ресурсність, реальність, нетривалість за часом. Виведено основні принципи підготовки групи соціально-психологічної адаптації, зокрема, принцип травмачутливості (увага до психологічних особливостей людей, що пережили травмуючі події), принцип суб'єктності (фокус уваги на підвищення суб'єктності особистості), принцип екологічності (врахування соціально-психологічних

особливостей ситуації), принцип орієнтації на потреби (виявляти усвідомлені та неусвідомлені потреби учасників). Описано усвідомлені потреби та неусвідомлені психологічні потреби ВПО, а саме позитивні емоції, відчуття захищеності та безпеки. Визначено етапи проведення групи соціально-психологічної адаптації ВПО, а саме: 1) мотиваційний – визначення психологічних потреб учасників та мотивація ВПО до участі в роботі групи; 2) базовий – реалізація програми відновлення життєвої неперервності; 3) постпрограмний – психологічна підтримка спільноти для взаємодопомоги та взаємопідтримки.

Ключові слова: арт-терапія, травматичні події, життєва неперервність, ресурсні канали, інтеграція, група, суб'єктність, потреби.

Гундертайло Ю. Д. Восстановление жизненной непрерывности с помощью арт-терапевтических технологий в рамках группы социально-психологической адаптации: методологическое обоснование

В статье раскрыто методологическое обоснование восстановления жизненной непрерывности ВПЛ, пострадавших в результате проживания пролонгированной травматизации, с помощью арт-терапевтических технологий в рамках группы социально-психологической адаптации, которая направлена на интеграцию людей в новые общины. В частности, указаны виды жизненной непрерывности, состоящие из эмоциональной, функциональной, когнитивной, межличностной и личностной непрерывности и ресурсные каналы по модели BASIC Ph, способствующие восстановлению жизненной непрерывности за счет активизации, и выяснено характер их взаимодействия. Также определены критерии отбора арт-техник для активизации ресурсных каналов в ВПЛ, опирающихся на условия имплементации и учитывающих

конкретный контекст социально-психологической ситуации в обществе. Такими критериями стали простота, эффективность, ресурсность, реальность, непродолжительность по времени. Выведены основные принципы подготовки группы социально-психологической адаптации, в частности, принцип травмочувствительности (внимание к психологическим особенностям людей, переживших травмирующие события), принцип субъектности (фокус внимания на повышение субъектности личности), принцип экологичности (учет социально-психологических особенностей ситуации), принцип ориентации на потребности (выявлять осознанные и неосознанные потребности участников). Описаны осознанные потребности и неосознанные психологические потребности ВПЛ, а именно положительные эмоции, ощущение защищенности и безопасности. Определены этапы проведения группы социально-психологической адаптации ВПЛ, а именно: 1) мотивационный – определение психологических потребностей участников и мотивация ВПЛ к участию в работе группы; 2) базовый – реализация программы восстановления жизненной непрерывности; 3) постпрограмный – психологическая поддержка сообщества для взаимопомощи и взаимоподдержки.

Ключевые слова: арт-терапия, травматические события, жизненная непрерывность, ресурсные каналы, интеграция, группа, субъектность, потребности.

Hundertaylo Y. D. Restoration of life continuity with the help of art-therapeutic technologies within the group of socio-psychological adaptation: methodological basis

The article reveals a methodological rationale for restoring the life continuity of IDPs that has suffered as a result of prolonged trauma residency using art-therapeutic technologies as part of a group of socio-psychological adaptation, which is aimed at integrating people into new communities. In particular,

types of life continuity, consisting of emotional, functional, cognitive, interpersonal and personal continuity and resource channels according to the BASIC Ph model, contributing to the restoration of life continuity due to activation, are indicated, and the nature of their interaction has been elucidated. The criteria for the selection of art-technician for the activation of resource channels in IDPs, based on the conditions of implementation and taking into account the specific context of the socio-psychological situation in society, are also defined. These criteria are simplicity, efficiency, resource, reality, short duration of time. The basic principles of the preparation of a group of socio-psychological adaptation are derived, in particular the principle of sensitivity trauma (attention to the psychological characteristics of people who have experienced traumatic events), the principle of subjectivity (focus on increasing the subjectivity of the individual), the principle of ecology (taking into account the socio-psychological characteristics of the situation), the principle of orientation on needs (to identify the conscious and unconscious needs of the participants). Conscious needs and unconscious psychological needs of IDPs are described, namely, positive emotions, a sense of security and safety. The stages of the group of socio-psychological adaptation of IDPs are defined, namely: 1) motivational – the determination of the psychological needs of the participants and the motivation of the IDPs to participate in the work of the group; 2) basic – implementation of the program of restoration of life continuity; 3) post-program – psychological support of the community for mutual help and support.

Key words: art therapy, traumatic events, life continuity, resource channels, integration, group, subjectivity, needs.

Постановка проблеми. Ситуація, в якій ми опинилися в нашій країні, є складною як для пересічних громадян, так і для тих, хто постраждав в результаті військових дій на сході. Особливо уразливою групою є

внутрішньо переміщені особи (ВПО), які в результаті переїзду на підконтрольну Україні територію втратили значні матеріальні й соціальні ресурси, та переживають наслідки психологічної травми різного ступеню тяжкості, аж до ПТСР. Тому особливо важливо, на нашу думку, зосередити наше дослідження на технологіях соціально-психологічної підтримки ВПО, які можуть покращити їх емоційний стан, та сприятимуть інтеграції у нові громади. Нам варто брати до уваги, що реалізація технологій реабілітації буде відбуватися на фоні складної соціально-політичної ситуації, браку матеріальних ресурсів допомоги ВПО, відсутності затвердженої державної політики щодо ВПО, обмеженого кадрового ресурсу та неефективного державного сервісу тощо. Відповідно ці фактори слід враховувати ще на етапі планування психологічної допомоги ВПО. Саме на вирішенні цієї проблеми ми і зосередимося.

Аналіз останніх наукових досліджень проблеми.

Тему розпадання життя після травми на фрагменти розвиває у своїй теорії відновлення неперервності М. Лаад, ізраїльський вчений [14]. У вітчизняній психології вивчалися особливості особистої неперервності, що розглядається як ідентичність чи Я-концепція. В Україні також почали останнім часом зауважувати необхідність відновлення неперервності [8]. Арт-терапевтичні методи допомоги при роботі з травмою досліджувалися Т. Ю. Колошиною [6], О. І. Копитіним [7], А. Л. Венгер, Е. І. Морозовою [2], О. Л. Вознесенською [3], О. Л. Вознесенською у співавторстві з М. Ю. Сидоркіною [4]. Дослідження присвячені саме конкретним арт-технологіям та груповій формі роботи, однак багато уваги присвячено проблемі підготовки соціально-психологічних занять для ВПО, зокрема, принципам організації подібної роботи. Тема психологічної травми наразі широко описується цілою низкою українських вчених, зокрема, таких як Біла І. М., Блінов О. А., Божко О. О.,

Герасименко А. І., Древаль Ю. Д., Кісарчук З. Г.,
Климчук В. О., Ковальчук О. П., Ларіна Т. О.,
Лазоренко Б. П., Попелюшко Р. П., Пререлигіна Л. А.,
Приходько Ю. О., Романчук І. О., Титаренко Т. М.,
Швалб А. Ю. та іншими. Учені торкаються таких питань як
наслідки психологічної травми, реабілітація після
психологічної травми, життєстійкість щодо психологічної
травми та надання соціально-психологічної допомоги після
психологічної травми та соціально-психологічної адаптації.
Проте процес підготовки соціально-психологічних груп для
ВПО залишається поза увагою. Саме тому зупинимося на
підготовці груп соціально-психологічної адаптації для ВПО
з використанням арт-терапії в процесі відновлення
неперервності в рамках тих соціально-політичних умов
України, що склалися.

Мета статті – розглянути методологічне підґрунтя
відновлення життєвої неперервності ВПО за допомогою
арт-терапевтичних технологій у рамках групи соціально-
психологічної адаптації.

**Виклад основного матеріалу та результати
досліджень.** Група соціально-психологічної адаптації не
була запланованою у нашому дослідженні, однак практика
волонтерської діяльності з психологічної допомоги ВПО,
що проводилася в рамках роботи Кризової психологічної
служби у Волонтерському центрі (вул. Фролівська, 9/11,
м. Київ) та у поселеннях ВПО (м. Київ) в 2013–2015 роках,
показала, що класична організація психологічної допомоги
у мирний час не є ефективною і реально можливою в тих
випадках, коли у країні ведуться військові дії і кількість
тих, хто потребує допомоги, вимірюється сотнями тисяч
людей.

Для того щоб вибудувати стратегію організації
психологічної підтримки у подібних умовах ми звернулися
до досвіду Ізраїлю, який десятиліттями стикався з
подібними соціальними та психологічними проблемами, в
тому числі з ВПО. Ізраїльські науковці створили систему

психологічної підтримки населення, яка дозволяє підтримувати психологічне благополуччя людей навіть в умовах безперервного військового конфлікту. Мулі Лаад [14], що створив інтегративну модель BASIC Ph, розглядає принцип відновлення неперервності як основу першої психологічної допомоги, а також психологічної допомоги при гострих стресових розладах. Автор концепції відновлення неперервності, на нашу думку, створив цей теоретичний конструкт для більшої зрозумілості пересічним спеціалістам, адже першу психологічну допомогу в надзвичайних ситуаціях часто надають парамедики, волонтери, соціальні працівники, яким треба чітко розуміти систему відновлення осіб, що постраждали. На наш погляд, використання концепції ізраїльського вченого в умовах українських реалій є найбільш оптимальним, так як сприяє підвищенню ефективності надання допомоги особам, що постраждали внаслідок травматичних подій. У вітчизняній психології термін «неперервність» як такий окремо не вживався, однак наші науковці також досліджували явища відновлення цілісності людини після кризи чи складних подій, описуючи ці феномени іншими поняттями. Так, наприклад, ідентичність розглядається як особистісна безперервність, також є роботи присвячені соціальній ідентичності, що розглядається як продовжувані соціальні зв'язки. У нашому дослідженні Ми визначаємо життєву неперервність як переживання людиною цілісності свого буття, що супроводжується ясним розумінням логіки розвитку подій, чітким уявленням про себе, відчуттям послідовності емоційних реакцій та здатністю ефективно підтримувати життєдіяльність як на особистісному, так і міжособистісному рівні.

Мулі Лаад [14] виділяє такі види неперервності. *Когнітивна* неперервність – це розуміння людиною життєвих процесів, відстеження логіки і передбачуваності подій. *Міжособистісна* неперервність – це можливість

підтримувати звичні для людини сфери спілкування, будь-то професійний контекст або дружні стосунки, чи родинні зв'язки. *Функціональна* неперервність – це підтримка життєвих ролей людини, його активності в якості чоловіка, брата, співробітника і т. д. *Особистісна* неперервність – це відчуття власне особистої ідентичності, яка створюється на протязі багатьох років, це якесь уявлення про себе. *Емоційна* неперервність – це способи вираження і переживання емоцій, що характерні для людини.

Травматичні події спричиняють поділ свого життя на період «до» та «після», людина втрачає відчуття цілісності свого життєвого світу. Мулі Лаад [Мулі Лаад, 2017] на основі аналізу різних підходів у психотерапії щодо відновлення після травматичних подій виділив такі ресурсні канали у моделі BASIC PH.

1. Belief (віра). Даний канал означає самопідтримку завдяки вірі і цінностям, духовності. Маються на увазі релігійна віра, так і політичні переконання, відчуття власного призначення, прагнення до самоздійснення і самовираження. Екзистенційна психотерапія, роботи В. Франкла найбільше акцентуються на цьому способі відновлення особистості після травматичних подій.

2. Affect (емоції). Емоційний підхід започаткував З. Фрейд. Його вчення про підсвідомість, первинні емоційні переживання, конфлікти і фіксації є центром уваги для психоаналізу. У процесі відновлення особистості після травматичних подій емоційне відреагування займає важливе місце, адже дозволяє виразити свої переживання та попередити консервацію внутрішнього конфлікту.

3. Social (соціальний підхід). А. Адлер та Е. Еріксон підкреслювали роль суспільства і соціального середовища для життя особистості. А. Адлер – у своїй теорії неповноцінності і прагнення до влади; Е. Еріксон – у міжособистих зв'язках як джерелі людського розвитку і подолання важких станів чи небезпеки. У життєвих реаліях подолання наслідків психологічної травматизації – від

легкого стресу до ПТСР не може відбутися без іншої людини. Тому так важливо, аби ВПО створювали громади, приєднувалися до місцевих громад та ставали їх активними членами.

4. Imagination (уява і творчість). Ключову роль тут відіграє аналітична психотерапія за К. Г. Юнгом, що підкреслює роль символів та архетипів. Провідним психічним процесом тут виступає уява, що дозволяє створити нову, іншу суб'єктивну реальність, переконструювати ситуацію, надати нового звучання.

5. Cognition and thought (пізнання та думка). Царина когнітивної психотерапії, що зосереджена логічному мисленні, оцінюванні ситуації, плануванні, аналізі проблем та їх вирішенні. Шокові стани, гострий стресовий розлад, та психологічна криза, що негативно впливають на процес мислення людини, часто змушують людину вважати себе такою, що втратила здоровий глузд. Саме тому важливо провести психоедукацію, та повернути людині впевненість у можливостях свого розуму після переживання травматичних подій.

6. Physical (фізична активність). Цей спосіб подолання наслідків травмування ґрунтується на активізації переживання тілесних аспектів, а саме відчуття за допомогою слуху, зору, нюху, дотику, смаку, тепла і холоду; болю і задоволення, орієнтування на місцевості, внутрішнього напруги або розслаблення. Фізичні заняття, релаксації, ходьба, фізичні зусилля або прогулянки – все це сприяє тому, щоб відновити суб'єктивне переживання вітальності. Як відомо, травматичні переживання можуть супроводжуватися відчуттям оніміння тіла, виходу з тіла, больової нечутливості, тому дуже важливо опрацювати ці дисоціативні прояви. Означені ресурсні канали в результаті активізації відновлюють життєву неперервність особистості і допомагають людині відновитися після травмуючи подій. Їх зв'язки показані на рис. 1.

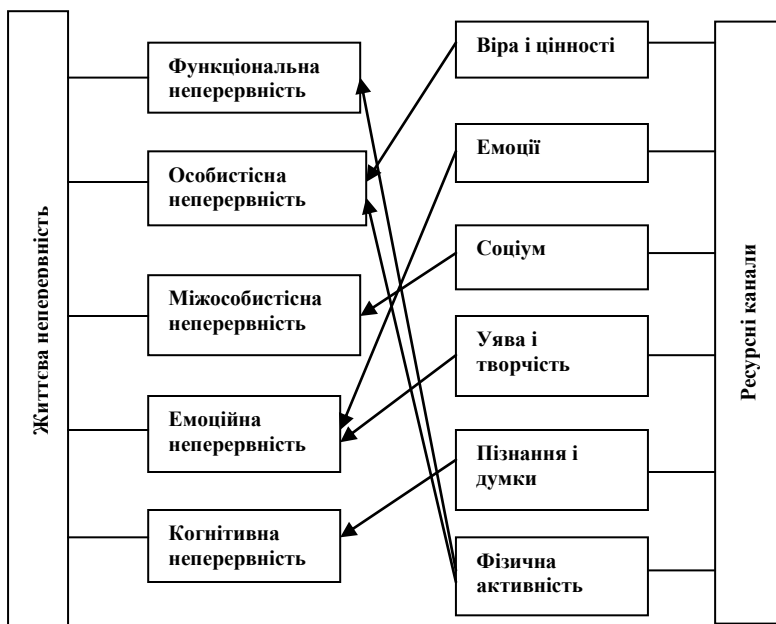

Рис. 1. Відновлення життєвої неперервності

Як бачимо, активізація ресурсних каналів сприяє поновленню кількох видів неперервності, та таким чином підтримує процес поновлення життєвої неперервності особистості після переживання травматичних подій. Таким чином зростає суб'єктна активність особистості, що в контексті практичної роботи з ВПО, є профілактикою соціальної інвалідації.

Безперечно, з точки зору класичного наукового експерименту слід було б обрати певні методики та апробувати їх в окремих серіях індивідуально чи в групі. Однак наш практичний досвід та сучасні тенденції наукових розробок розвернули наш погляд в іншу сторону. Метою нашої дослідницької роботи є збагачення методичного інструментарію практичних психологів, соціальних працівників, волонтерів, педагогів тому слід зосередитися на виборі тих технологій, які в наших

українських реаліях будуть не тільки ефективними, але й можуть бути практично реалізованими, виходячи з тих життєвих умов, в яких працюють спеціалісти з людьми, які пережили травмуючі події. Тому ми в першу чергу проаналізували умови, в яких буде *відбуватися імплементація технік психологічної допомоги та підтримки*.

Найперше, на що ми звернули увагу – *дефіцит професійних підготовлених кадрів*. Як відомо, всі ВПО пережили травматичні події та багато з них мають потребу у психосоціальной підтримці. Кількість ВПО в Україні понад 1,5 млн, а кількість психологів, що мають додаткову спеціалізацію по роботі з травматичними переживаннями, вимірюється в кращому випадку кількома тисячами на всю країну, кадровий голод відчувають навіть військові (за останніми даними 670 психологів на 250 тисяч людей). Тому часто підтримку надають люди які або не мають базової психологічної освіти, або спеціальної підготовки у роботі з травматичними переживаннями (соцпрацівники, волонтери, педагоги, медики, парамедики). У зв'язку з цим різко зростає вірогідність ретравматизації чи вторинної травматизації ВПО, а також небезпека вікарної травми та вигорання у спеціалістів. У зв'язку з цим технології психологічної допомоги на наш погляд, мають бути:

- ✓ прості у використанні, щоб їх могли використати спеціалісти без досвіду роботи;
- ✓ прості для виконання, щоб їх могли виконати люди з обмеженими особистісними ресурсами;
- ✓ продуктивні – такі, які дають позитивні результати одразу;
- ✓ ресурсні- такі, які активізують особистісні ресурси виконавців.
- ✓ нетривалі за часом – ВПО найчастіше не можуть дозволити собі багато часу виділити на психологічну роботу, адже левову частку їх часу займають матеріальні

проблеми, які стосуються задоволення базових потреб людини.

✓ придатні для використання у груповому форматі – групи в умовах кадрового дефіциту є найпростішим способом охопити велику кількість населення.

Дефіцит матеріальних ресурсів. Так як країна переживає і економічну кризу, кількість матеріальних ресурсів, які спрямовуються на психологічну допомогу і підтримку ВПО є обмеженою. Тому відповідно варто відбирати технології з дешевих матеріалів та невеликим їх об'ємом.

Гендерна специфіка психосоціальної допомоги. У першому національному репрезентативному дослідженні психічного здоров'я дорослих ВПО, проведеному у 2016 році, було виявлено, що поширеність ПТСР – 32% (22% чоловіків, 36% жінок), депресії – 22% (16% чоловіків, 25% жінок), тривоги – 17% (13% чоловіків, 20% жінок). Також був зафіксований високий рівень супутніх захворювань [1, с. 6]. Найбільший тягар взяли на себе саме жінки, адже часто саме вони з різних причин виїжджають на підконтрольну Україні територію й змушені повністю взяти на себе турботу про родину – дітей, літніх родичів, а часто й про матеріальне забезпечення. Окрім того, в нашій країні традиційно користувачами психологічних послуг є жінки, і залучати до участі чоловіків вкрай складно на практиці. Тому технології допомоги ВПО відповідно мають бути в першу чергу орієнтованими на жінок.

Отож особливості впровадження у практичну діяльність і визначили наші критерії відбору технологій, що були відібрані для апробації. Також ми створювали програму, орієнтуючись на принцип *травмачутливості*. ВПО найчастіше стикаються з рядом соціально-психологічних проблемам, а саме психологічні та соціальні втрати; втрата відчуття контролю над власним життям; втрата відчуття безпеки; зміна звичного способу життя;

зміна уявлення про себе; надпильність; емоційна лабільність; порушення сну [10, с. 47].

Нами було розроблено послідовність роботи групи, тобто етапи роботи соціально-психологічної адаптації ВПО, а саме:

- 1) мотиваційний – визначення психологічних потреб учасників та мотивація ВПО до участі в роботі групи;
- 2) базовий – реалізація програми відновлення життєвої неперервності;
- 3) постпрограмний – психологічна підтримка спільноти для взаємодопомоги та взаємопідтримки, активізація суб'єктності учасників, сприяння особистісній самореалізації.

У зв'язку з наведеними вище психологічними особливостями ВПО необхідно відстеження емоційного стану групи для гнучкого реагування, та повернення до практик і технологій стабілізації у разі активізації стресового стану, та важливості переходу до опрацювання травматичних переживань й інтеграції набутого досвіду лише за умови готовності учасників групи і психолога, а також сприятливої соціально-психологічної ситуації. Тому важливо в процесі роботи групи застосовувати методи суб'єктивної/об'єктивної оцінки стресу та запланувати їх включення в процес роботи. На нашу думку, основні компоненти групової сесії варто вибудовувати таким чином: визначення емоційного стану; дихальні стабілізаційні практики чи/та техніки медитації; рухова активність; творча робота; шерінг. В процесі реалізації усіх заходів роботи соціально-психологічної адаптації ВПО варто спиратися на *принцип суб'єктності* як основу збереження соціальної автономності та здатності до самозабезпечення.

Використання арт-терапевтичних методів має також виражений терапевтичний ефект, що робить дослідження *екологічним* щодо учасників процесу, які в процесі дослідження одержують позитивні емоції, що має особливе

значення, коли ми працюємо з людьми, які пережили травматичні події. Таким чином, використання арт-методів у нашому дослідженні є цілком доречним.

Організаційно програма соціально-психологічної адаптації ВПО проводилася в формі відкритої арт-терапевтичної студії. Студійна відкрита група структурована досить мало. В нашому випадку, хоча й були заздалегідь заплановані техніки, застосовувалися вони у вільному порядку та в поєднанні з іншими методами. Група не має постійного складу, будь-коли до групи можуть приєднатися нові учасники, і також перестати відвідувати її можна коли завгодно. Зважаючи на те, що життя у ВПО досить нестабільне (зміна квартири, роботи, сімейних обставин), така форма роботи, на нашу думку, є найбільш адекватною в даних умовах.

Мотиваційний етап є методологічно важливим, адже він направлений на реалізацію *принципу орієнтації на потреби* учасників. У рамках цього етапу важливо підібрати інструменти суб'єктивної/об'єктивної оцінки запитів потенційних учасників. Так як частина потреб є неусвідомленими, ми рекомендуємо уже на цьому етапі підібрати певну техніку арт-терапії, яка допоможе їх визначити. Також варто сконцентруватися на створенні мотивації для потенційних учасників для постійного відвідування групи. Цей етап є визначальним для формування програми соціально-психологічної адаптації, тому ми детально на ньому зупинимося.

Вибірку для проведення адаптації арт-технік склали 15 жінок з ВПО, від 38 до 70 років; за родом занять 3 домогосподарки, 1 безробітна, 11 пенсіонерок. Чоловіки так і не приєдналися, так як вони більш зайняті грошовим забезпеченням родин, окрім того в нашій культурі є обмежуючі стереотипи щодо відвідування психологічних груп чоловіками. Учасникам було запропоновано відповісти на запитання: «Які у Вас потреби на сьогоднішній день?», кількість відповідей не регламентувалася. 60% респондентів

заявили, що найбільше потребують юридичної допомоги, тому що не можуть самостійно розібратися в темі своїх прав, щодо відшкодування матеріальних та моральних збитків в результаті проведення АТО. На другому місці (53%) учасники озвучили – житлове питання, тобто забезпечення житлом/соціальним житлом чи умови для купівлі житла. 40% респондентів заявили про потребу в матеріальній підтримці (речі, продукти, побутова хімія, медичні препарати). 20% учасників також зазначили потребу в перекваліфікації та роботі.

У нас була робоча гіпотеза, що ВПО усвідомлюють потребу у психологічній підтримці, однак жодна учасниця не зазначила цього у опитуванні. На нашу думку, така ситуація пов'язана з низьким рівнем обізнаності населення. Наш досвід спілкування з іншими групами ВПО на різних масових заходах підтвердив цю тезу. Окрім того, у ВПО є проблеми з задоволенням базових потреб, тому, зрозуміло їх увага сконцентрована на вирішенні більш нагальних питань, пов'язаних з забезпеченням фізичного виживання. Не дивно також, що на групу прийшли виключно жінки, для України це звична практика, що в роботі у кризовий період, що в звичайній психотерапевтичній практиці. Жінки більше концентровані на своєму емоційному стані, та звертають увагу на зниження продуктивності в разі емоційних проблем.

Наприкінці заняття було запропоновано арт-техніку «Веселка». Техніка глибинна, не зважаючи на те, що виглядає простою. Вона активізує ресурсний канал творчості, допомагаючи налагодити зв'язок з колективним несвідомим. Асоціативно явище веселки пов'язано з поняттям дива чи чародійства, здивування, радості, віри у неймовірне, віри у гармонію всесвіту, надію на краще, захват і веселощі. Зображення веселки окрім терапевтичного (вікова регресія і переключення уваги на позитивні сторони життя) має і діагностичний потенціал визначення неусвідомлених потреб особистості. Так у

малюнку відмічають не лише характер зображення самого явища, а й навколишній ландшафт, наявність ґрунту, флори й фауни, небесних об'єктів. Збідненість оточуючих елементів може розглядатися як наявність певних проблемних моментів у особистості, тунельне бачення власної життєвої ситуації. Техніка емоційно позитивна. Учасникам було запропоновано зобразити веселку на аркуші А4 фломастерами (мала бути пастель, однак були технічні нюанси) та олівцями. Методика спрямована на активізацію глибинних ресурсів, адже метафорично райдуга – диво, оптична ілюзія, яка пробуджує радість, веселощі, сприяє регресії в дитячий вік з його здивуванням, вірою в чудо. Малюнки, де окрім самої веселки учасники першої групи зобразили в більшості інші різні деталі, додали землю, сонце, небо, рослини, склали лише 25%. В цілому респонденти просто зобразили веселку, що «висить» в просторі. К. Тейлор (К. Тейлор, 2002) витлумачує таку пустку на малюнку тим, що особа відчуває порожнечу в житті, відсутність позитивних емоцій, або відчуття захищеності та безпеки. Отож, ми можемо констатувати: *психологічні потреби, неусвідомлені і не артикульовані ВПО – позитивні емоції, відчуття захищеності та безпеки.*

В організації роботи людьми, які постраждали, важливо не тішити їх нереальними надіями. Тому варто прямо означувати межі своїх можливостей. Ми відразу зазначили, що участь у групі не передбачає отримання додаткових матеріальних ресурсів, але позитивні емоції, радість спілкування та нових друзів вони можуть тут здобути; на заняттях вони можуть відчувати себе у повній безпеці (завдяки реалізації правил групи), кожен отримає можливість розповісти про себе та свою історію – якщо захоче. Також ми звернули увагу на можливості самопізнання та самореалізації.

Саме після проведення мотиваційного етапу варто остаточно визначатися з наповненням програми, її часовими межами виходячи з тих конкретних умов і

ресурсів, якими володіє психолог, робоча команда, організація, на базі якої проходять заняття та особливостями й потребами потенційних учасників.

Процес реалізації основного етапу групи соціально-психологічної адаптації та осмислення нашого досвіду використання арт-технологій для відновлення життєвої неперервності ВПО є простором для подальших досліджень.

Висновки. Відновлення життєвої неперервності, що складається з емоційної, функціональної, когнітивної, міжособистісної та внутрішньо особистісної неперервності, може виступати фундаментом психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам, що постраждали в результаті проживання пролонгованої травматизації. Життєва неперервність внутрішньо переміщених осіб може бути відновлена за рахунок активізації ресурсних каналів особистості (модель BASIC Ph).

Умовами імплементації технік психологічної допомоги наразі є дефіцит професійно підготовлених кадрів та матеріальних ресурсів, гендерна специфіка. Критерії добору арт-технік у програму соціально-психологічної адаптації ВПО ґрунтуються на умовах імплементації у практику та спрямовані на відновлення життєвої неперервності. Такими критеріями стали простота, продуктивність, ресурсність, реальність, нетривалість за часом.

Основними принципами підготовки групи соціально-психологічної адаптації є принцип травмачутливості, принцип суб'єктності, принцип екологічності, принцип орієнтації на потреби.

У процесі підготовки соціально-психологічної адаптації ВПО слід дотримуватися таких етапів, а саме: 1) мотиваційний – визначення психологічних потреб учасників та мотивація ВПО до участі в роботі групи; 2) базовий – реалізація програми відновлення життєвої неперервності; 3) постпрограмний – психологічна

підтримка спільноти для взаємодопомоги та взаємопідтримки.

Література

1. Байярд Р. Приховані наслідки конфлікту. Проблеми психічного здоров'я та доступ до послуг серед внутрішньо переміщених осіб в Україні. [Електронний ресурс] / Р. Байярд, Н. Махашвілі, Д. Джавахішвілі. – 2017. – Режим доступу: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_HiddenBurdensConflictIDPs_UK_2017.pdf.
2. Венгер А. Л. Психологическая помощь детям и подросткам после Бесланской трагедии / А. Л. Венгер, Е. И. Морозова. – Владимир : Транзит-ИКС, 2009. – 150 с.
3. Вознесенська О. Л. Ресурси арт-терапії на допомогу вимушеним переселенцям : практ. посібник / О. Л. Вознесенська. – К. : Human Rights Foundation, 2015. – 50 с.
4. Вознесенська О. Л., Сидоркіна М. Ю. Арт-терапія у подоланні психічної травми : практ. посібник / Олена Вознесенська, Марина Сидоркіна. – К. : Золоті ворота, 2015. – 148 с.
5. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до одужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / Д-р Джудіт Герман. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. – 416 с.
6. Колошина Т. Ю. Арт-терапия в терапии кризисных состояний личности и группы : дис. канд. псих. наук / Колошина Татьяна Юрьевна. – Ярославль, 2002. – 144 с.
7. Копытин А. И. Методы арт-терапии в преодолении последствий травматического стресса / Александр Копытин – М. : Когито-Центр, 2014. – 204 с.
8. Корсунська В. Узагальнення досвіду надання допомоги внутрішньо переміщеним особам / В. Корсунська,

Л. Єхалова. // Простір арт-терапії : зб. наук. праць. – 2018. – С. 4–20.

9. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки: методич. посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, І. М. Біла., Г. П. Лазос; за ред. З. Г. Кісарчук. – Вінниця : ФОП Рогальська І. О., 2016. – 234 с.

10. Сарджвеладзе Н., Беберашвили З., Джавахишвили Д., Махашвили Н. Травма и психосоциальная помощь // Режим доступу: <http://psychologdcpp.in.ua/psychology/files/file195.pdf>

11. Сигел Д. Майндсайт / Дэниел Сигел. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 336 с.

12. Тейлор К. Психологические тесты и упражнения для детей / К. Тейлор. – М. : Эксмо, 2002. – 210 с.

13. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними / Ірина Миколаївна Трубавіна // Гібридна війна на сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. / [за заг. ред. В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман]. – Старобільськ : ДЗ “ЛНУ ім. Т. Шевченка”, 2017. – С. 320–342.

14. Lahad M. From victim to victor: The development of the BASIC PH model of coping and resiliency. [Електронний ресурс] / Mooli Lahad // Traumatology, Vol. 23 (1). – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <file:///C:/Users/121/Downloads/LahadM.fromvictimtovictor.pdf>

References

1. Biiard R., Makhshvili N. & Dzhavakhishvili D. (2017). *Prykhovani naslidky konfliktu. Problemy psyhichnoho zdorovia ta dostup do posluh sered vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini* [Concealed Consequences of the Conflict. Mental Health Problems and Access to Services for Internally Displaced Persons in Ukraine]. Electronic resource (ukr)

Retrieved from: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_HiddenBurdensConflictIDPs_UK_2017.pdf

2. Venher A. L. & Morozova E. Y. (2009). *Psykhologhycheskaia pomoshch detiam y podrostkam posle Beslanskoï trahedyy* [Psychological assistance to children and adolescents after the Beslan tragedy]. Vladymyr: Tranzyt-YKS, 150 p. (rus).
3. Voznesenska O. L. (2015). *Resursy art-terapii na dopomohu vymushenym pereselentsiam : prakt. posibnyk* [Resources of art therapy for the help of forced migrants : practice. manual]. Kyiv: Human Rights Foundation, 50 p. (ukr).
4. Voznesenska Olena & Sydorkina Maryna (2015). *Art-terapiia u podolanni psykhichnoi travmy : prakt. posibnyk* [Art Therapy in overcoming mental trauma: practice. manual]. Kyiv: Zoloti vorota. 148 p. (ukr).
5. Herman Dzhudit, D-r (2015). *Psykhologhichna travma ta shliakh do oduzhannia: naslidky nasylstva – vid znushchan u simi do politychnoho teroru* [Psychological trauma and the way to recovery: the effects of violence – from domestic harassment to political terror]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 416 p. (ukr).
6. Koloshyna T. Yu. (2002). *Art-terapyia v terapii kryzysnykh sostoianyi lychnosti y hruppy : dys. kand. psykhn. nauk* [Art Therapy in the therapy of crisis states of the person and group : dis. PhD]. Yaroslavl, 144 p. (rus).
7. Kopytin A.Y`. *Metody art-terapy`y` v preodoleny`y` posledstvy`j travmaty`cheskogo stressa* . [Methods of art therapy in overcoming the effects of traumatic stress]./Aleksandr Kopytin – M. Kogy`to-Centr, 2014. – 203 s
8. Korsuns`ka V. *Uzagal`nennya dosvidu nadannya dopomogy` vnutrishn`o peremishheny`m osobam*[Summarizing the experience of providing assistance to internally displaced persons] / V. Korsuns`ka, L. Yexalova. // Prostir art-terapiyi. Zb. nauk.prazc`. – 2018. – S. 4–20.

9. *Psy`xologichna dopomoga dityam u kry`zovy`x sy`tuaciyax: metody` i texniki`*: *Metody`chny`j posibny`k* [Psychological help for children in crisis situations: methods and techniques: Methodical manual]/Z.G.Kisarchuk, Ya.M.Omel`chenko, I.M.Bila.,G.P.Lazos; za red. Z.G.Kisarchuk – Vinny`cya, FOP Rogal`s`ka I.O., 2016- 234 s.
10. Sardzhveladze N., Beberashvy`ly` Z., Dzhavaxy`shvy`ly` D, Maxashvy`ly` N. *Travma y` Psy`xosocy`al`naya Pomoshh`* [Trauma and Psychosocial Help]// Rezhym dostupu: <http://psychologdcpp.in.ua/psychology/files/file195.pdf>
11. Sy`gel D. *Majndsajt* [Mindsight]/ Dėny`el Sy`gel. – Moskva: Mann, Y`vanov y` Ferber, 2015. – 336 s.
12. Tejlor K. *Psy`xology`chesky`e testy` y` uprazhneny`ya dlya detej* [Psychological tests and exercises for children]/ K. Tejlor. – M.: y`zd-vo Ėksmo, 2002. – 209 s.
13. Trubavina I. M. *Problemy` vnutrishn`o peremishheny`x osib v Ukrayini yak osnova vedennya vy`padku v social`nij roboti z ny`my`* [Issue internal changes in Ukraine as the basis of a vision in social work with them]/ Iry`na My`kolayivna Trubavina // Gibry`dna vijna na Sxodi Ukrayiny` v mizhdy`scy`plinarnomu vy`miri: vy`toky`, realiyi, perspekty`vy` reintegraciyi; [za zag. red. V. S. Kury`lo, S. V. Savchenko, O. L. Karaman]. – / Iry`na My`kolayivna Trubavina. – Starobil`s`k: Derzh. zakl. "Lugan. nacz. un-t im. T. Shevchenka ; [za zag. red. V. S. Kury`lo, S. V. Savchenko, O. L. Karaman]. – : DZ «LNU im. T. Shevchenka», 2017. – (zb. nauk. pr.). – S. 320–342.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР ПОКОЛІНЬ: ОДИНИЦІ АНАЛІЗУ

Довгань Н. О. Соціально-психологічний простір поколінь: одиниці аналізу

Для конструювання дослідження психології соціокультурної взаємодії поколінь обґрунтовано значення визначення смислів, що продукують покоління, як одиниць аналізу соціально-психологічного простору поколінної мережі. Для перевірки відповідності критеріальним вимогам базової одиниці аналізу використано п'ять психологічних принципів: нерозкладної цілісності; первинності психічного матеріалу; психологічної гетерогенності та гомогенності; необхідного розвитку. У контексті поколінного дослідження визначено змістовне навантаження робочих понять "значень" і "смислу". Обґрунтовано, що смислові одиниці поколінь не залишаються статичними, постійно трансформуються і можуть бути проаналізовані лише у порівнянні із смислами, що побудовані іншими поколіннями. Досвід соціокультурних взаємодій представлено психічним матеріалом, що накопичується у загально груповій свідомості, визначає форми міжгрупових зв'язків. Обґрунтовано твердження, що психіка людей, поколінна свідомість є результатом соціокультурної взаємодії і накопичення поколінного досвіду. Обґрунтовано доцільність визначення покоління агрегованим психічним утворенням, що є носієм досвіду (первинного психічного матеріалу). Запропоновано подальший розгляд гетерогенного психічного матеріалу поколінь, утвореного на набутих досвідах, як неподільної єдності різнорідних, за шляхами формування, поколінних смислів – атрибутів психіки. Джерелами єдиних гомогенних смислів, визначено

усвідомлений історичний досвід життєдіяльності різновікових соціальних груп, прижиттєвий досвід набутий протягом становлення, та культурно-ідеологічний фон інформаційного простору соціальних впливів. Означено впливи культурно-історичного, соціально-психологічного, вікового фокусів покоління життя на становлення смислової матриці, яка не може бути статичною, але у динамічних соціальних рухах не втрачає здатності до розвитку у відображенні дійсності.

Ключові слова: одиниці аналізу, значення, досвід, покоління смисли, психологічні принципи.

Довгань Н. А. Соціально-психологічне просторство поколінь: одиниці аналізу

Для конструювання дослідження психології соціокультурного взаємодіяння поколінь обґрунтовано значення визначення смислів, які продуцують покоління, як одиниць аналізу соціально-психологічного простору покоління мережі. Для перевірки відповідності критеріальним вимогам базової одиниці аналізу використано п'ять психологічних принципів: нерозкладної цілостності; первинності психічного матеріалу; психологічної гетерогенності і гомогенності; необхідного розвитку. В контексті дослідження поколінь визначена смислова навантаженість робочих понять "значення" і "смысла". Обґрунтовано, що смислові одиниці поколінь не залишаються статичними, постійно трансформуються і можуть бути проаналізовані тільки в порівнянні зі смислами, встановленими іншими поколіннями. Досвід соціокультурних взаємодіянь представлено психічним матеріалом, який накопичується в загальногруповому свідомості, визначає форми міжгрупових зв'язків. Обґрунтовано твердження, що психіка людей, покоління свідомості є результатом соціокультурного взаємодіяння і накопичення

поколенного опыта. Обоснована целесообразность определения поколения агрегированным психическим образованием, которое является носителем опыта (первичного психического материала). Предложено дальнейшее рассмотрение гетерогенного психического материала поколений, образованного на приобретенных опытах, как неделимого единства разнородных, относительно путей формирования, поколенных смыслов – атрибутов психики. Источниками единых гомогенных смыслов, определены осознанный исторический опыт жизнедеятельности разновозрастных социальных групп, прижизненный опыт приобретенный в течение становления, и культурно-идеологический фон информационного пространства социальных воздействий. Отмечено влияние культурно-исторического, социально-психологического, возрастного фокусов поколения жизни на становление смысловой матрицы, которая не может быть статичной, но в динамических социальных движениях не теряет способности к развитию в отражении действительности.

Ключевые слова: единицы анализа, значение, опыт, поколенные смыслы, психологические принципы.

Dovgan N. O. A social-psychological space of generations: the units for analysis

To construct a research on the psychology of social-cultural interactions of generations, we have substantiated why the meanings produced by generations should be determined as the units of analysis of a generational social-psychological space. Five psychological principles have been used to check compliance with the criterion requirements for a basic analyse unit: undivided integrity; initial psychic material; psychological heterogeneity and homogeneity; necessary development. The meanings of working concepts of "meanings" and "sense" have been determined in the context of researches on generations. The article substantiates that meaning units of generations do not remain static; they are constantly transformed and can be

analyzed only in comparison with the meanings constructed by other generations. The experience of social-cultural interactions is represented by the psychic material accumulated in the common group consciousness and defining the forms of intergroup relations. The people psyche, the all-generation consciousness is the result of social-cultural interactions and accumulation of all-generation experience. The expediency of determining a generation by a aggregated psychic formation, which is a bearer of experience (initial psychic material), is substantiated. The heterogeneous psychic material of generations, formed with acquired experiences, should be considered as an indivisible unity of heterogeneous, as for the ways of formation, generation meanings - attributes of the psyche. The homogeneous meaning sources include an understood historical life experience of different age groups, a life experience gained during formative years, and the cultural and ideological background of the information space of social influences. The influence of cultural-historical, social-psychological, age focuses of the generational life on formation of a meaning matrix is described; this matrix is not static, but does not lose its capability to be developed with dynamic social movements and to reflect the reality.

Key words: units of analysis, meaning, experience, generational meanings, psychological principles.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Психологію соціокультурної взаємодії поколінь визначає те як оцінює, інтерпретує, осмислює, наділяє змістом смисли у конструюванні реальності конкретне покоління; на чому фокусується поколінна увага у межах значущих коридорів факторів зовнішньо- внутрішньо- соціальних умов. Такі суто поколінні бачення і вибори реалізуються не просто у певному середовищі, конкретних соціально-історичних умовах, а (1) в реальності поколінної мережі, полі її існування [1], за (2) соціокультурними вимірами, що керують змінами властивостей оточення, трансформують

"обличчя - образ" покоління, (3) у вибудовуванні орієнтирів значень, смислів, інтерпретацій у системі "покоління-середовище". Поколінні вибори представляють відбиття "отриманого у спадок" досвіду, реалій і можливих перспектив взаємодій поколінь у соціально-психологічному просторі – середовищі, яке є утворенням акторів, представляє об'єкти і явища, що виконують культурні функції відповідно актуально-історичних прийнятих соціальних норм, правил і стандартів.

Але, якщо взяти за основу положення, що суб'єктивно-об'єктивні досвіди поколінь (об'єднані досвіди окремих представників поколінь), змінюють форми взаємодій відповідно умов просторово-часового середовища і діючих акторів, то для подальшого теоретичного вибудовування соціально-психологічного простору поколінь необхідно визначити, що ж в результаті набуття досвідів виступає одиницею аналізу поколінної мережі, тобто розкриває характерне поколінню світосприймання.

Тому, **метою статті** є визначення і обґрунтування одиниць аналізу соціально-психологічного простору поколінної мережі, які є віддзеркаленням конструювання тимчасово "загальних" принципів організації ієрархії взаємодій, свобод виразу поколінних можливостей у відносинах і регламентів поведінкових обмежень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, дозволив визначити що, питання одиниці аналізу психіки, носія релевантної інформації, яка забезпечує можливість емпіричної валідності, можна представити як безперервний процес пошуку. Виокремлення новоутворень психічного життя, неподільних на дрібні складові, але таких, що зберігають якості психічного, утворюють платформу прогнозування перебігу психологічних процесів в історії науки, були представлені в напрямках і школах широким спектром варіацій ідей аналізу психічного. Адже, наукові

системи поглядів, в якості базових постулатів, презентували елементи психічної реальності, як одиниці, первинні, нерозкладні атомарні психічні складові. Означували похідні доміанти психічних форм ("відчуття", "образи", "реакції", "установки", "дії", "переживання" та ін.), і вибудовували теоретичні контури вивчення психологічного предмету. Але, незважаючи на варіанти запропонованих рішень, питання виокремлення одиниці аналізу залишається відкритим і її трактування стає основою наукового ідеогенезу – оновленого читання, інтерпретації "нових – старих ідей".

В дослідженнях психології поколінь (Х. Маріаса, П. Л. Ентралго, К. Мангейма, Х. Ортега-і-Гассета, М. Мід, В. Штрауса, Н. Хоува та ін.) питання одиниці аналізу соціально-психологічного простору не мало єдиної форми вирішення, але представляло широкий спектр наукового пошуку розуміння сутності, виведення закономірностей життєдіяльності. Адже, у різноманітті теоретичних поглядів описання покоління, як явища реального світу, мали основою обрані різні одиниці аналізу, в силу чого, концептуальні прочитання відрізнялись, жодний науковий підхід не набував універсальності, але й залишав варіативність аналізу поколінної реальності. І хоча, різнобічний аналіз поколінних питань сприяв розкриттю різних аспектів проблематики, суб'єктивні авторські погляди ставали на заваді просуванню на шляху інтеграції поколінних досліджень. Таким чином, теоретичний аналіз матеріалів поколінних досліджень, дав змогу констатувати відсутність єдності щодо першооснов психології поколінності, що обумовило необхідність подальших пошуків одиниць аналізу соціально-психологічного простору поколінь.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, якщо припустити, що розкриття специфіки набуття поколінних досвідів, здійснюється у безперервних процесах усвідомлення, історично-актуального перевизначення

сутності змістовного наповнення об'єктів і явищ навколишнього світу, то, саме процеси визначення - інтерпретування можуть виступити базисом структурування і стабілізації соціокультурних значень об'єктів реальності. Адже кожне покоління, в рамках історичних вимог, конструює свій спосіб трактування ситуацій і свої засоби їх проживання, в потоці подій кристалізує характерні комбінації ознак, якостей, властивостей об'єктів і явищ. Тобто, психологічна поколінна мережа утворює комплекси стабільних значень реальності, і, відповідно, нові форми відносин в оновлених соціальних фігуративних структурах. В яких, зрозуміло, не може існувати для безлічі людей окремого покоління універсального і незмінного переліку значень, але культурно-історична основа і соціальні норми формують умовні конвенціональні рамки допустимого у відносинах. В результаті чого, значення артикулюються акторами як соціокультурні форми прояву акреції психіки поколінь. Але, відповідно, виникають питання (1) конкретизації умовно "провідних" психічних сфер, в яких (чи завдяки яким) і відбувається утворення значень, і (2) особливостей поступового вибудовування життєвих смислів існування акторів. Які знаходять прояв в результаті акреційного об'єднання неподільного загально-психічного поколінного поля досвідів, відчуттів, знань, традицій, їх принципів взаємодій у внутрішньо поколінному обміні смислами у соціокультурних відносинах.

Саме така, диференціація смислів, обмежених конвенційними рамками провідних значень поколінної реальності, проростає у коридрах факторів зовнішньо-внутрішньо-поколінних умов історичного соціокультурного життя. І тому, в аналізі сутності психології соціокультурної взаємодії поколінь доцільно неподільною одиницею використовувати поколінні смисли. Адже, покоління, як соціальна мережа, складається з окремих представників "свого часу", які здійснюють впливи

екстро- (на інше) і інтро- спрямовані (на своє покоління), відповідно, інтерпретують знаки оточення, співвідносять значення і сутність отриманих "повідомлень". Але у коридорах актуальних соціокультурних та історичних факторів повідомлення, значення та ін. отримують смисли для актора лише у випадку со-причетності до них актора. Такі психологічні смисли в поколінній мережі починають свої прояви у самоінтерпретуванні реальності окремих індивідів, у взаємодії із самим собою – "interaction with himself" [2, с. 5] – як занурення у індивідуальний світ, де є можливим само- спілкування (Н. Blumer). І, хоча, поле актуального сприймання дійсності у кожного індивіда є неповторним, інтерсуб'єктивно, різними шляхами вибудовується єдине розуміння смислів, об'єктів, явищ реальності і єдине взаєморозуміння у горизонтальній (поколінній) площині. Артикулюється об'єктивна просторово-часова дійсність, в якій доступне усвідомленню окремого "Я" індивіда, стає доступним пізнанню безлічі "Я" покоління – відкритій множині "Інших" [3]. Де "Інні" джерела досвіду мають індивідуальний початок і підтвердження, "Інні" поколінні реальності, завдяки взаємозв'язкам індивідуальних досвідів, утворюють інтерсуб'єктивний світ поколінь, реалізуються в "живих", тобто діючих смислах світу "свого" покоління, смислах, які у теоретичному пошуку можуть бути визначені одиницями аналізу.

Представлений вибір базової одиниці аналізу соціально-психологічного простору поколінь обґрунтовано перевіркою на відповідність критеріальним вимогам дослідження психології поколінь, за які було взято п'ять принципів психологічного аналізу запропонованих А. Ю. Агафоновим: (1) принцип нерозкладної цілісності; (2) принцип первинності психічного матеріалу; принципи (3) психологічної гетерогенності (різномірності, наявності неоднакових частин в структурі) та (4) гомогенності (однорідності); (5) принцип необхідного розвитку [4, с. 79-

87]. Означені критерії були використані в якості методологічних фільтрів, що обмежували варіанти можливих одиниць аналізу, вирішували проблематику можливих антиномій (протиріч) дослідження всечасової проблеми соціокультурної взаємодії поколінь, і дозволили здійснити інтеграцію в єдину систему поколінного психологічного індивідуальне і групове, свідоме і несвідоме, новоутворені і отримані у спадок культуру, досвід, знання.

У першому "неразкладної цілісності" принципі аналізу проблематики соціокультурної взаємодії поколінь, виступив підґрунтям запропонований Л. С. Виготським принцип системного аналізу "по одиницям". Який, на відміну від аналізу елементів, "володіє всіма основними властивостями, притаманними цілому, і які є далі нерозкладними живими частинами цієї єдності" [5, с. 9-10; 6, с. 15-16]. Такий аналіз "по одиницям" дозволив прийняти за основу постулат, що окремі представники покоління мають якості притаманні цілому агрегованому актору, тобто, в своїх характеристиках представляють поколінну неповторність. При цьому, покоління є природними одиницями – частинами, суспільства, "механізмами" розвитку людства і ходу історії, утворюють у час домінування оновлену змістовність значень і смислів реальності. Але, для конкретизації розуміння одиниць аналізу, і враховуючи неможливість єдиного наукового трактування значень і смислу, стало за необхідне визначення змістовного навантаження понять, що будуть робочими у контексті поколінного дослідження. А саме, якщо розведення понять значення і смислу пов'язано з тим, що вони представляють різні прояви со-віднесення з суб'єкт-об'єктами поколінної дійсності, то у такому випадку, значення буде використано як результат поступового установаження, за замовчуванням, внутрішньо поколінних згод, щодо нормування соціокультурної дійсності, виокремлення стійких характеристик системи

реальності: образу світу, інших людей, самого себе [7]. Адже значення розкривають набуття і використання культурно-історичного досвіду, оформлюються у безперервній соціокультурній взаємодії. І, саме, у груповій свідомості реалізуються переплетенням індивідуальних систем поглядів в системи поколінних значень реальності, як конвенційних "аксіом" існування, необхідних для збереження і налагодження комунікації, зручності взаємодій і забезпечення соціального комфорту – задоволеності у індивідуальних та суспільних відносинах. Таким чином, значення будуть визначені за першим принципом нерозкладної цілісності поколінного світу як конвенційний продукт, результат зовнішньо - внутрішньо - поколінної взаємодії.

Відповідно "смісли", як опозиція поняття "значень", у поколінному дослідженні будуть представляти граничні засади соціально-психологічного простору поколінь. Адже, "в людській психіці, яка є моделлю дійсного світу, світ має смисл, в силу чого і присутність людини в світі стає осмисленою" [4, с. 90], свідомо / несвідомі індивідуальні пошуки пояснень причинності суцього, спроби адаптації до суспільних вимог, реалізуються в інтерпретаціях реальності, вибудовують поколінні інтерсуб'єктивні смісли. І хоча світобачення і світосприймання окремих поколінь не може бути ідентичним, в силу впливу різних історичних умов, смісли поколінь, як закони соціально-психологічного існування, різні, несхожі, вважаємо, об'єднує у картину мозаїку загальна реальність. Де, відповідно, об'єднані соціально-психологічні смісли окремих "Я", стають інтерсуб'єктивними смисловими одиницями – елементами світу, неподільними одиницями ділення поколінної психіки.

Але, смісли (конкретного покоління), як неподільні одиниці поколінної психіки, що розкривають сутнісні прояви світобачення, можуть бути проаналізовані лише у порівнянні із смислами, що побудовані іншими

поколіннями. Адже, – "сам смисл як ціле" [4, с. 90], смисл, що не має меж, може актуалізуватися лише зіткнувшись з іншим (чужим) смислом, де й відбувається розкриття прихованого, "не одинокого", а переплетеного з іншими смислами, з якими існує поряд – смислу між смислами – ланки смислового ланцюгу, яка тільки одна в своєму цілому може бути реальною" (М. М. Бахтін) [8, с. 97]. Такий ланцюг поколінних смислів, в переплетені, й переносить минулу культуру у сучасне, оновлює смисли, вибудовує майбутнє, де реалізується потреба розуміння, що й передбачає осмислення дійсності матеріальної, ментальної, соціальної та інших її форм [9, с. 164]. І хоча, смисл як онтологічна характеристика, зумовлює буття, розкриває доступне пізнанню в індивідуальній площині пізнанню безмежного соціального "Я" – відкритій множині «інших», завдяки конституюванню свідомості, смисли поколінь окреслюють змістовність реальності: свідомого сприймання ситуацій, свідомих ноематичних переживань (Edmund Husserl) [3, с. 90], вибудовування шляхів пізнання дійсності і опрацювання актуальних моделей поведінки, що забезпечує виживання і розвиток поколінь [4, с. 90-95]. Таким чином, смисли в поколінному аналізі несуть навантаження (агрегованої) психічної сфери поколінних акторів, їх пізнавальної, поведінкової, мовної сфер, а поколінні актори в соціально-психологічному просторі вибудовують і презентують смислові одиниці, що постійно трансформуються протягом життя, але у переплетені / з'єднанні утворюють суспільство.

Другий принцип первинності психічного матеріалу виводить на перші позиції забезпечення ефективного поколінного аналізу психічний поколінний досвід соціокультурних взаємодій, як психічний матеріал, що накопичується у загально груповій свідомості, опосередковує усвідомлення поколінням свого місця у соціальному оточенні, у відносинах з пращурами і нащадками, визначає форми міжгрупових зв'язків. Адже,

психічні процеси мають своїми конструктами певні матеріали, і хоча існування психічних функцій передбачає наявність сформованих психічних структур, а існування останніх передбачає певний «будівельний матеріал», з якого ці структури складаються, сам цей психічний матеріал вже нічого не передбачає (А. Ю. Агафонов) [4, с. 83]. І тому, накопичений досвід – психічний матеріал внутрішньо- і міжпоколінних взаємодій, як нематеріальна поколінна основа, розкриває особливості пізнавальних, емоційних, вольових процесів, що вибудовують соціальні позиції (настановлення, уявлення, цінності) та диспозиції (образ) поколінного актора, проявляють хабітуалізовані дії, реалізовані у мережевих еспектаціях. Таким чином, покоління як психологічне явище буде проаналізовано як агреговане психічне утворення, що є носієм досвіду – первинного психічного матеріалу: характерного соціального "образу", поколінної свідомості, поколінної автентичності, функціональності. Звісно, свідомо/несвідомі групові еспектації (соціальні позиції, диспозиції, хабітуалізовані дії) є не тільки психічним матеріалом, а й результатом отриманого досвіду, а "отримані у спадщину" досвіди, набуті програми і правила світосприймання, відносин, взаємодій не представляють відокремлену поколінну психологію. Тому, необхідно підкреслити, що психічний поколінний матеріал є те, що фільтрує зовнішні соціокультурні впливи і залишає, тобто, закріплює набуте у поколінній свідомості як значуще і необхідне для майбутнього.

Первинний психічний матеріал (досвід) є комбі процес набуття індивідуального "Я" кожного представника покоління у відкритій множині «інших» "Я" однолітків, сучасників свого покоління. Необхідно враховувати, що психічний матеріал різних поколінь формується в різних соціально-історичних умовах, в яких за різними правилами відбуваються взаємодії у поколінних фігураціях. Відповідно, різними у часовому просторі є соціокультурні

критерії оцінювання результатів взаємних впливів, різними є смислові наповнення реалій дійсності. Тому психічний матеріал (досвід) надбаний у континуумі становлення є притаманним окремому поколінню, і його відтворення іншим поколінням є неможливим. Адже поколінна культура конструюється протягом життя покоління, утворює унікальні способи і засоби осмислення агрегованого досвіду. В якому "акумуляція, організація та упорядкування смислів, що здійснюється культурою, є важливою умовою розвитку як особистості, так і культури", психічного поколінного матеріалу. Як зазначає Н. В. Чепелева, смисли, акумульовані у текстах культури опрацьовуються в ракурсах впорядкування, трансляції, присвоєння їх, безпосередньо, окремою особистістю [10, с.12], а її покоління, утворене з об'єднаних "Я", ретранслює закодовані смисли в досвідах, досвіди у смислах поколінь, що живуть в інтерсуб'єктивному світі культури. Цей світ життя людей серед людей, поколінь серед поколінь, в інтерсуб'єктивності представляє фігуративні зв'язки взаємовпливів, взаємо-(непо)-розумінь в культурній площині універсумів значень, текстур смислів, варіацій інтерпретацій, реалізованих у взаємодіях [11]. Тому можна зазначити, що первинний психічний матеріал (досвід) не вибудовується в окремому світі людини. Значна його частина має соціальне походження, адже передається оточуючими людьми різних поколінь (Alfred Schütz). Це досвіди майстерності вибудовування типових конструктів, що відповідають системам релевантностей, загальноприйнятим нормам життя "своєї" і "близьких" поколінних груп. Такий соціальний розподіл знань є безкінечним потоком набуття, засвоєння, удосконалення і віддання. Але знання - досвід "Одного" є лише потенційно можливим для "Іншого" і навпаки, тому, що ресурси досвідів кожного актора відрізняються, не тільки тим, "чим" вони володіють, а ще й "як" [11, с.15]. Такі деталі психічного матеріалу А. Schütz називає безліччю ступенів

ясності, артикульованості, точності і освоєння інформації отриманої завдяки соціальному розподілу знань, що опосередковує поколінний первинний психічний матеріал.

Третій та четвертий принципи психологічної гетерогенності (різноманітності, наявності неоднакових частин в структурі) та гомогенності (однорідності) будуються на тому, що психіка людей, і, відповідно, покоління свідомість є результатом соціокультурної взаємодії. З точки зору реалізації соціальних взаємовпливів щодо формування еспектацій поколінь провідними регулятивними формфакторами психіки можна визначити функції відображення культурно-історичної дійсності, смислотворення і смислорозуміння, і, звичайно, накопичення поколінного досвіду. Така змістовність поколінної психіки утворюється завдяки участі у суспільних відносинах, різних за історичним часом становлення і культурними основами, поколінь. Разом з тим, агрегований поколінний психічний апарат зберігає цілісність, а гетерогенний психічний матеріал, утворений на набутих досвідах, може бути розглянуто як неподільну єдність різноманітних за шляхами формування поколінних смислів – атрибутів психіки. Необхідно враховувати, що покоління психіка, як жива свідомість, зростає в конкретних історичних умовах, в яких й оформлюється її змістовність, спрямованість, функціональність. Але джерелами єдиних гомогенних смислів, що в реаліях міжпоколінних взаємодій знаходять свої прояви, буде визначено усвідомлений історичний досвід життєдіяльності різновікових соціальних груп ("отриманий у спадщину" і сприйнятий як зразки можливого існування), прижиттєвий досвід набутий протягом становлення, та культурно-ідеологічний фон інформаційного простору соціальних впливів. В такому поєднанні зовнішньо-внутрішніх контурів становлення, покоління психіка й утворює складну гомогенну сукупність психічних процесів і явищ, соціокультурних феноменів. Серед яких виокремлені поколінні групи будуть носіями

свідомо /несвідомо оформлених поколінних смислів, реалізованих і проявлених у потребах, інтересах, відносинах, поколінних настроях та ін.

Така природна подібність і відмінність – гомогенність і гетерогенність простору є основою соціально-психологічних феноменів – поколінь, що об'єднують смислами життєдіяльності окремих людей, включених у соціальні фігуративні зв'язки; забезпечує в проявах їх психологічну неповторність.

І останній, п'ятий принцип необхідного розвитку презентує фокуси культурно-історичного, соціально-психологічного, вікового континуумів становлення смислової матриці, "яка лише деякою мірою є індивідуальною, але створюється у межах людської історії і мови" [12, с.42], поєднує внутрішні (бажання, воля, рішення) і зовнішні (історія, мова) детермінанти вибору і формотворення поколінної психіки (Т. М. Титаренко), яка не може бути статичною, але у динамічних соціальних рухах не втрачає здатності до розвитку у відображенні дійсності. Де поколінний шлях від становлення до згасання є дорогою накопичення інтерсуб'єктивної "філософії" психічного, де розвиток психічного матеріалу, що відбувається на зламах сприймання і відкидання смислів – сприйнятих і "підхоплених" від соціального оточення, опрацьованих в актуальних умовах, поступово зміщується у культурну площину, реалізує трансформації розвитку, необхідні для психічного життя загального поколінного простору.

Таким чином, можемо зробити наступні **висновки**:

1. Базовою одиницею аналізу поколінної мережі було визначено поколінні смисли, як продукти набуття досвідів і фактори, що впливають на психологію соціокультурної взаємодії. Обґрунтовано, що набуття поколінних досвідів відбувається у безперервних процесах усвідомлення, історично-актуальному перевизначенні сутності

змістовного наповнення об'єктів і явищ навколишнього світу.

2. Для обґрунтування відповідності визначеної базової одиниці дослідження критеріальним вимогам психології поколінь були обрані п'ять принципів психологічного аналізу: нерозкладної цілісності; первинності психічного матеріалу; психологічної гетерогенності та гомогенності; необхідного розвитку.

3. Підґрунтям першого принципу аналізу проблематики соціокультурної взаємодії поколінь використано принцип системного аналізу "по одиницям" Л. С. Виготського. Визначено змістове навантаження робочих понять "значень" і "смислу" у контексті поколіннєвого дослідження, за яким значення представляє конвенційний продукт, результат зовнішньо-внутрішньої поколіннєвої взаємодії, а смисли – зміст агрегованої поколіннєвої психіки, що знаходить свій вираз у пізнавальній, поведінковій, мовній сферах. Обґрунтовано, що смислові одиниці поколіннєвих акторів не залишаються статичними, постійно трансформуються і можуть бути проаналізовані лише у порівнянні із смислами, що побудовані іншими поколіннями.

4. За другим принципом "первинності психічного" досвід соціокультурних взаємодій поколінь представлено психічним матеріалом, що накопичується у загально груповій свідомості, опосередковує усвідомлення поколінням свого місця у соціальному оточенні, визначає форми міжгрупових зв'язків. Визначено, що у подальшому дослідженні доцільно розглядати покоління як агреговане психічне утворення, що є носієм досвіду – первинного психічного матеріалу.

5. Обґрунтовано, що третій та четвертий принципи психологічної гетерогенності та гомогенності побудовані на тому, що психіка людей, поколіннєва свідомість є результатом соціокультурної взаємодії і накопичення поколіннєвого досвіду. Гетерогенний психічний матеріал

поколінь, утворений на набутих досвідах, може бути розглянуто як неподільну єдність різнорідних, за шляхами формування, поколінних смислів – атрибутів психіки. Джерелами єдиних гомогенних смислів, визначено усвідомлений історичний досвід життєдіяльності різновікових соціальних груп, прижиттєвий досвід набутий протягом становлення, та культурно-ідеологічний фон інформаційного простору соціальних впливів.

6. За п'ятим принципом необхідного розвитку доведено, що смислова матриця, не залишається статичною, у динамічних соціальних рухах не втрачає здатності до розвитку у відображенні дійсності. При цьому, на поколінному шляху від становлення до згасання, розвиток психічного матеріалу, що відбувається на зламах сприймання і відкидання смислів, поступово зміщується у культурну площину.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямі здійснення теоретичного аналізу наступних характеристик соціально-психологічного простору поколінь, що визначають особливості конструювання соціокультурної взаємодії поколінь: групових еспектацій як соціальних очікувань, поколінних капіталів / ресурсів задоволення інтересів поколінних акторів; форм поколінних зв'язків (фігурацій); першооснов поколінної ментальності.

Література

1. Левин К. Теория поля в социальных науках. СПб.: «Сенсор», 2000. - 368с.
2. Blume H. Symbolic Interactionism. Perspective and Method, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1969. p. 5. URL: https://books.google.com.ua/books?id=HVuognZFofoc&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false (Last accessed: 04.08.18).
3. Гуссерль. Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии Книга первая. Общее введение в чистую феноменологию Режим

доступу: http://www.alexandria.org.ua/component/option,com_docman/task,cat_view/gid,95/Itemid,34/?mosmsg=%C2%FB+%EF%FB%F2%E0%E5%F2%E5%F1%FC+%E7%E0%E9%F2%E8+%F1+%E7%E0%EF%F0%E5%F9%E5%ED%ED%EE%E3%EE+%E4%EE%EC%E5%ED%E0.+%28www.google.com%29 (Останній доступ: 04.08.18)

4. Агафонов А. Ю. Основы смысловой теории сознания. — СПб.: Издательство «Речь», 2003. — 296 с.

5. Выготский Л. С. Мышление и речь. Психологические исследования. Государственное социально-экономическое издательство. Москва. Ленинград. 1934 г. стр. 9-10. Режим доступу: <https://www.marxists.org/russkij/vygotsky/1934/thinking-speech.pdf> (Останній доступ: 09.08.18)

6. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти т. Т. 2. — М., 1982, с. 15—16

7. Значение. Психологический словарь Режим доступу: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=905> (Останній доступ: 09.08.18)

8. Бахтин М. М. "Эстетика словесного творчества" Стр. 97 Режим доступу: <http://www.rulit.me/books/estetika-slovesnogo-tvorchestva-read-240401-97.html> (Останній доступ: 14.08.18)

9. Семикин М. А. От культуры смысла к смыслу культуры, Проблемы соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія № 2 (8), 2016, С. 161-168. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prcr_2016_2_19 (Останній доступ: 12.08.18)

10. Чепелева Н. В. Культурні чинники розуміння інтерпретації особистого досвіду Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка" Випуск 14. 2010, Стр. 11-26.

11. Шюц А. Избранное: мир, светящийся смыслом Режим доступу: <http://yanko.lib.ru/books/philosoph/shutz-izbr-mir-a.htm> (Останній доступ: 27.11.18)

12. Особистісний вибір : психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. — К.: Міленіум, 2005. — 336 с.

References

1. Levin K. (2000) Teoriya polya v socialnyh naukah [Field Theory in Social Sciences]. SPb.: «Sensor». – 368s.
2. Blume H. (1969) Symbolic Interactionism. Perspective and Method, Englewood Cliffs: Prentice-Hall. p. 5. URL: https://books.google.com.ua/books?id=HVuognZFofoC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false (Last accessed: 04.08.18).
3. Gusserl Eh. Idei k chistoj fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii [Idei k chistoj fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii]. Kniga pervaya obshchee vvedenie v chistuyu fenomenologiyu URL: http://www.alexandria.org.ua/component/option,com_docoman/task,cat_view/gid,95/Itemid,34/?mosmsg=%C2%FB+%E F%FB%F2%E0%E5%F2%E5%F1%FC+%E7%E0%E9%F2%E 8+%F1+%E7%E0%EF%F0%E5%F9%E5%ED%ED%EE%E3 %EE+%E4%EE%EC%E5%ED%E0.+%28www.google.com%2 9 (Last accessed: 04.08.18)
4. Agafonov A. Yu. (2003) Osnovy smyslovoj teorii soznaniya [Fundamentals of the semantic theory of consciousness]. — SPb.: Izdatel'stvo «Rech». — 296 s.
5. Vygotskij L.S. (1934) Myshlenie i rech. Psihologicheskie issledovaniya [Thinking and speaking. Psychological research]. Gosudarstvennoe socialno ehkonomicheskoe izdatelstvo. Moskva. Leningrad. s. 9-10. URL: <https://www.marxists.org/russkij/vygotsky/1934/thinkin g-speech.pdf> (Last accessed: 09.08.18)
6. Vygotskij L.S. (1982) Sobranie sochinenij [Collected Works] v 6-ti t. T. 2. — M., s. 15 - 16.
7. Znachenie [Meaning]. Psihologicheskij slovar. URL: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=905> (Last accessed: 09.08.18)
8. Bahtin M. M. Ehstetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of verbal creativity]. S. 97 URL: <http://www.rulit.me/books/estetika-slovesnogo-tvorchestva-read-240401-97.html> (Last accessed: 14.08.18)

9. Semikin M. A. (2016) Ot kultury smysla k smyslu kultury [From the culture of meaning to the meaning of culture]. Problemi socialnoi roboti filosofya psihologiya sociologiya № 2 (8), S. 161-168.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prcr_2016_2_19 (Last accessed:12.08.18)
10. Chepelva. N. V. (2010) Kulturni chinniki rozuminnya ta interpretacyi osobistogo dosvidu [Cultural offices rozumninnyata interpretatsii special singular]. Naukovi zapiski. Seriya "Psihologiya i pedagogika" Vipusk 14., S. 11-26.
11. Shyuc A. Izbrannoe: mir svetyashchijsya smyslom [Favorites: the world, glowing sense]
URL: <http://yanko.lib.ru/books/philosoph/shutz-izbr-mir-a.htm>
(Last accessed: 27.11.18)
12. Osobistisnij vibr: psihologiya vuidchayu ta nadiy [Singularity vibr: psychology I see that above] (2005) / Za red. T. M. Titarenko. – K.: Milenium., – 336 s.

ИДЕЯ ЗНАЧИМОЙ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ПРИНЦИП В ПЕРСОНОЛОГИИ

Исаева А.Н. Ідея значимої життєвої ситуації як дослідницький принцип у персонології.

У статті розкривається методологія застосування ідей та моделей значимої життєвої ситуації як дослідницького принципу. Проблематизуються сучасні підходи до вивчення життєвих ситуацій, у фокусі уваги яких опиняється узгоджувальна активність особистості, а ситуація виступає її контекстом. Ми акцентуємо онтологічний статус життєвої ситуації (Ж.П. Сартр, Н. Гартман, К. Ясперс, С.Л. Рубінштейн, Ф.Є. Василюк, О.Б. Старовойтенко) та операціоналізуємо ідею значимої ситуації як одиниці аналізу життєвого шляху особистості. В роботі представлені способи реалізації цієї ідеї в практиці емпіричного дослідження в єдності персонологічних методів моделювання, герменевтики та рефлексії (О.Б. Старовойтенко). В статті пропонується авторський дослідницький опитувальник «Моя значима ситуация», розроблений на основі персонологічної моделі значимої життєвої ситуації О.Б. Старовойтенко, яка, на наш погляд, інтегрує найцінніше гуманітарне знання про феномен ситуації. Мы пропонуємо використовувати цей опитувальник в оригіналі і модифікувати його для конкретних дослідницьких завдань. Використання оригінальної версії опитувальника передбачає розробку критеріїв аналізу отриманого матеріалу, релевантних безпосередньо предмету дослідження. В даній роботі ми розкриваємо методологію персонологічного дослідження від теоретичної моделі до емпіричного факту, важливим елементом якої є герменевтична модель. Ця задача

реалізується на прикладі дослідження "Невідомий Я" (А.Н. Ісаєва), а в статті представлені герменевтичні моделі пошуку незнаного Я, побудовані на основі текстів Ж.П. Сартра і С.Л. Рубінштейна. Пропонується аналіз індивідуального випадку з використанням розроблених моделей. Матеріали кейсу отримані в дослідженні незнайомого Я із застосуванням методики «Моя значима ситуація».

Ключові слова: ситуація, копінг, ставлення, методологія, рефлексія, моделювання, персонологія.

Исаева А.Н. Идея значимой жизненной ситуации как исследовательский принцип в персонологии.

В статье раскрывается методология применения идеи и моделей значимой жизненной ситуации в качестве исследовательского принципа. Проблематизируются современные подходы к изучению жизненных ситуаций, в фокусе внимания которых оказывается совладающая активность личности, а ситуация выступает ее контекстом. Мы акцентируем онтологический статус жизненной ситуации (Ж.П. Сартр, Н. Гартман, К. Ясперс, С.Л. Рубинштейн, Ф.Е. Василюк, Е.Б. Старовойтенко) и операционализируем идею значимой ситуации как единицы анализа жизненного пути личности. В работе представлены способы реализации этой идеи на практике эмпирического исследования в единстве персонологических методов моделирования, герменевтики и рефлексии (Е.Б. Старовойтенко).

В статье предлагается авторский исследовательский опросник «Моя значимая ситуация», разработанный на основе персонологической модели значимой жизненной ситуации Е.Б. Старовойтенко, которая, на наш взгляд, интегрирует наиболее ценное гуманитарное знание о феномене ситуации. Мы предлагаем использовать этот опросник в оригинале и модифицировать под конкретные исследовательские задачи. Использование оригинальной

версии опросника предполагает разработку критериев анализа полученного материала, релевантных непосредственному предмету исследования. В данной работе мы раскрываем методологию персонологического исследования от теоретической модели к эмпирическому факту, важным элементом которой является герменевтическая модель. Эта задача реализуется на примере исследования «незнаемого Я» (А.Н. Исаева), и в статье представлены герменевтические модели поиска незнаемого Я, построенные на основе текстов Ж.П. Сартра и С.Л. Рубинштейна. Также мы приводим анализ индивидуального случая с применением разработанных моделей. Материалы кейса получены в исследовании незнаемого Я с применением методики «Моя значимая ситуация».

Ключевые слова: ситуация, совладание, отношение, методология, рефлексия, моделирование, персонология.

Isaeva A. N. The idea of a meaningful life situation as a research principle in personology

The article reveals the methodology for applying the idea and models of a significant life situation as a research principle. Modern approaches to the study of life situations that focus on the coping activity of personality, where the situation serves as its context, are problematized. We emphasize the ontological status of the life situation (J.P. Sartre, N. Hartmann, K. Jaspers, S.L. Rubinstein, F.E. Vasilyuk, E.B. Starovoitenko) and operationalize the idea of a meaningful situation as a unit for analyzing a person's life path. The paper presents the ways to implement this idea in the practice of empirical research in the unity of personological methods of modeling, hermeneutics and reflection (EB Starovoitenko).

The article offers the author's research questionnaire "My significant situation", developed on the basis of a personological model of a meaningful life situation. E. B. Starovoitenko, which in our opinion integrates the most valuable humanitarian

knowledge about the phenomenon of the situation. We propose to use this questionnaire in the original and modify it for specific research tasks. Using the original version of the questionnaire involves the development of criteria for the analysis of the material obtained, relevant to the direct subject of study. In this paper, we reveal the methodology of personological research from a theoretical model to an empirical fact, an important element of which is the hermeneutical model. This task is implemented on the example of the study of the “unknown I” (A. N. Isaeva), and the article presents the hermeneutic search patterns for the unknown I, built on the basis of the texts of J.P. Sartre and S.L. Rubinstein. We also provide an analysis of the individual case using the developed models. Case materials were obtained in the study of the unknown I with the use of the “My significant situation” technique.

Key words: situation, coping, attitude, methodology, reflection, modeling, personology.

Постановка научной проблемы и ее значение.

Феномен значимой жизненной ситуации является актуальным и активно исследуемым объектом в психологии личности. В психологии разрабатываются проблемы совладания и стратегий преодоления трудных жизненных ситуаций (Анцыферова Л.И., Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю., Михайлова Н.Б., Битюцкая Е.В., Шмелев И.М.), изучается активность личности и ее ресурсы в критических и экстремальных жизненных ситуациях (Белан Е.А., Демина Л.Д., Табурова Т.С., Дымова Е.Н., Тарабарина Н.В., Харламенкова Н.Е., Giosan C., Teper R., Tullett A.M., Page-Gould E., Inzlicht M.), проблемы выбора в ситуациях неопределенности (Корнилова Т.В., М.А. Чумакова, Dionne S.D., Gooty J., Yammarino F.J., Sayama H.). В психологических исследованиях жизненная ситуация чаще рассматривается как условие или объект активности личности и очень редко становится непосредственным

предметом изучения. Вместе с тем, ситуация входит в онтологию индивидуальной жизни (Ж.П. Сартр, Н. Гартман, К. Ясперс, С.Л. Рубинштейн, Ф.Е. Василюк, Е.Б. Старовойтенко). Значимая ситуация может выступать единицей анализа жизненного пути личности (Исаева, 2008), однако ситуационный подход не получил должного развития в психологии.

Цель статьи - раскрыть идею значимой жизненной ситуации как методологический принцип в персонологических исследованиях, а именно – в обосновании и построении рефлексивных исследовательских опросников.

Анализ последних исследований и публикаций, в которых заложено разрешение проблемы. Значимая ситуация по своему существу проблемна (Рубинштейн С.Л.); эта проблемность образована значимыми противоречиями личности, которые выступают актуальными условиями ее бытия (Старовойтенко, 2004; Исаева, 2008). В значимой ситуации актуализированы доминирующие «жизненные отношения» (Е.Б. Старовойтенко) личности, напряжены коллизии этих отношений (Донченко Е.А., Титаренко Т.М.), активны копинги, реализуется «надситуативность» действий (В.А. Петровский) и проявлены ценностно-смысловые основания поступков личности. Полагаем, что событийное измерение жизни (Е.Б. Старовойтенко) обладает большими исследовательскими возможностями. В некотором смысле значимая жизненная ситуация фрактальна, она содержит в себе все прошлое и настоящее индивидуальной личности, потенцирует в себе ее будущее.

Мы разрабатываем идею значимой жизненной ситуации в качестве исследовательского принципа в русле школы общей персонологии (В.А. Петровский, Е.Б. Старовойтенко). Методология персонологии является наиболее релевантной для обозначенной задачи, поскольку предполагает строгий дизайн качественных и качественно-

количественных исследований, выстроенных в логике от содержания герменевтики и фундаментальной теории к фактам индивидуальной жизни. Также, именно в персонологии разрабатываются интегральные модели значимой жизненной ситуации, учитывающие ее онтологический статус, структуру, ценность рефлексивного отношения личности к ней, ее событийность (Старовойтенко, 2015). Реализация потенциалов ситуационно-событийного подхода в психологии возможна посредством применения триединства персонологических методов: моделирования, рефлексивного и герменевтического методов. В данной работе описана методология событийного подхода в персонологическом исследовании на примере изучения *неизвестного «Я»* (Исаева, 2013)

В данном исследовании мы понимаем «Я» как сознательный центр индивидуальной жизни, субъекта жизненных отношений личности, «субъективное средоточие бытия», как конкретную личность (Старовойтенко Е.Б.). **Неизвестное «Я»** - это сфера неизвестного личности о себе, концептуализированного в психологии в категориях «вторичных процессов» (Минделл А.), первичного интеллекта (Тайсон Ф., Тайсон Р.), потенциалов личности (Маслоу А., Абульханова К.А.), предстоящего и возможного «Я» (Старовойтенко Е.Б.), вытесненного, неосознаваемого, соматического, теневого, и пр. Поиск, открытие и рефлексия неизвестного «Я» становится результатом эффективной проблематизации себя (Старовойтенко, 2011) и реализуется в контексте зрелого самоотношения личности, чаще – в процессе психологического консультирования и терапии. Неизвестное «Я» может проявлять себя в значимых жизненных ситуациях, где происходит «всплеск жизненных отношений» личности в критической, обостренной, противоречивой форме. Модели анализа неизвестного «Я» имеют как теоретическую, так и практическую значимость.

Изложение основного материала исследования. В основу эмпирического персонологического исследования ложится, как правило, модель, соединяющая самые значимые и актуальные идеи, факты, знания об изучаемом феномене. Теоретическая модель должна хорошо согласовываться с проблемой исследования и ценностными установками самого исследователя. «Персонологическое моделирование – это построение концептуальных схем, логик, мыслительных техник, систем идей, технологий, классификаций и практик, составляющих новые решения проблем познания и развития личности» (Старовойтенко, 2015, с 41). В нашей работе мы опирались на интегральную модель значимой жизненной ситуации Е.Б. Старовойтенко, которую образуют следующие элементы: мир, окрестности, место, время, субъект, Я, тело, значимости, другие, Другой, фактичность, тема, задача, действия, деятельность, границы, рефлексия, Я для себя, другие для меня, мое прошлое, мое будущее, вместе с Другим, в Другом, историчность, диалог, символическое значение, впечатление, новое, ценность, возможное (Старовойтенко, 2015). Эта модель акцентирует онтологическую природу ситуации, основываясь на философско-психологических идеях о ситуации М. Хайдеггера, Ж.П. Сартра, М.К. Мамардашвили, М.М. Бахтина, С.Л. Рубинштейна. Согласно положениям модели, ситуация конституируется внешним и внутренним топосом, обстоятельствами, другими людьми, личностными противоречиями, индивидуальной активностью: переживаниями, самопознанием, отношениями и поступками личности. Другой становится важнейшим условием, субъектом и объектом отношений, источником проблематизации ситуации. Акты отношений личности к Другому и с Другим придают ситуации статус события. «Вложенная» в модель ситуации модель отношения Я – Другой (Е.Б. Старовойтенко, 2010) раскрывает всю сложность присутствия Другого в «моей ситуации»:

Я (Другой) Другой (Я)

В первой части модели – Я (Другой) – идет речь о «моем» внутреннем эквиваленте Другого:

- сознательная представленность Другого во мне в определенных его качествах, ролях, ипостасях, в устойчивых, почти не схватываемых рефлексивно влияниях;

- психическая ткань «внутреннего Другого» и активность Я в воссоздании его образа: данность Другого в ощущении и восприятии, мысль о нем, воображение и интуитивное познание Другого, адресованные ему эмоции, чувства, мотивы, желания, образы действий;

- глубинные проекции в Другого и вложенные в него интроекты других значимых фигур, видение потенциалов Другого и предчувствие его возможностей;

Вторая часть модели – Другой(Я) – раскрывает аспекты моего осознаваемого и слабо осознанного присутствия в Другом:

- моя представленность в Другом, мой образ, облик, отражаемые и вкладываемые качества, мое реальное и возможное, мои «двойники»;

- мои конструктивные и деструктивные влияния на жизнь Другого, мои вклады в раскрытие его потенциалов и жизненных возможностей или фрустрирующий и «застойный» характер присутствия в Другом.

Модель раскрывает возможные противоречия отношений, всплески которых и становятся значимыми ситуациями жизни: невозможность реального взаимодействия, критические несовпадения «внутреннего Другого» и его реального прототипа, несовпадение Я с собой в отношениях с Другим, открытие своего отсутствия в Другом, отсутствие «места» Другого во внутреннем пространстве индивидуальной жизни, неспособность личности жить в гармонии со своими «внутренними другими» и устанавливать диалогические отношения с реальным Другим, и т.д..

Сверх-значимость объектов в ситуации стимулирует глубинную активность личности и протекание «вторичных процессов» в ее жизненной ситуации (Мак-Вильямс Н., Минделл А.).

Ситуация разворачивается во времени; повторяясь, каждый раз случается единожды и необратимо; объединяет астрономическое, историческое и субъективное время личности и ее Других. Значимая ситуация имеет «вложенные времена». Она во многом предопределена индивидуальным проектом будущего. Кроме того, личность может неосознанно длить в актуальной ситуации свои ранние состояния, травмы, другие ситуации значимости. Переживание личностью «вечной повторяемости» событий, выходящей за пределы индивидуальной жизни, субъективные выходы в «вертикали времени» отмечают «события причастности» (Старовойтенко, 2015) – моменты интенсивной ценностной связи личности с жизнью.

В значимой ситуации личность выявляется и становится – в актах своего отношения к ситуации и поступкам. Рассматриваемая модель предполагает в качестве основной трансформирующей силы в значимой ситуации индивидуальное Я, способное встать в отношение как к самой ситуации, так и ее элементам. Возможности значимой ситуации заложены в самой структуре ситуации. Эта идея используется в развитии зрелого отношения личности к жизненной ситуации посредством персонологических рефлексивных моделей.

В персонологических исследованиях на основе теоретической модели осуществляется подбор методик, разрабатываются эксперимент, исследовательская методика или рефлексивный опросник.

В рефлексивных исследованиях, во-первых, репрезентативность полученных данных зависит от опросника, моделирующего рефлексивность. На этом этапе исследования соединяются искусство «проникающего вопроса» и неуклонное следование персонологом

теоретической модели, воплощается единство интуиции и пронизательности персонолога с его рациональностью и приверженностью строгой методологии. Во-вторых, важнейшим инструментом анализа полученных материалов являются герменевтические модели. Они могут разрабатываться как на основе той же теоретической модели в качестве «ключа» к опроснику, так и реконструироваться из значимых культурных источников, содержащих психологическое знание об изучаемом феномене.

На основе теоретической интегральной модели ситуации мы разработали рефлексивный опросник «Моя значимая ситуация». Обратим особенное внимание, что в соответствии с методологией (Старовойтенко, 2015) вопросы сформулированы в рефлексивном модуле:

- ✓ В чем состояла эта ситуация?
- ✓ Где и как долго это происходило?
- ✓ Обстоятельства или я сам были причиной ситуации?
- ✓ Кто был там или о ком я думал?
- ✓ Что происходило между нами?
- ✓ Что я испытывал к другим людям в той ситуации?
- ✓ Что я пережил тогда? Что чувствовал?
- ✓ Каким я был? Кем я был?
- ✓ Чего я желал в этой ситуации?
- ✓ Что я чувствовал и что хотел чувствовать?
- ✓ Что из моего прошлого влияло на меня тогда?
- ✓ Хотел ли я изменить эту ситуацию? Как?
- ✓ Была ли в этой ситуации какая-то проблема для меня? Какая?
- ✓ Что я делал с этим?
- ✓ Чем это закончилось для меня?
- ✓ Как я оцениваю себя и свои действия в этой ситуации?
- ✓ Как я оцениваю действия других людей?
- ✓ Что я вынес из этого для себя? Что понял?
- ✓ Почему эта ситуация значима для меня?

- ✓ Люблю ли я вспоминать что-то из этой ситуации?
- ✓ Повторяется ли эта ситуация? Что я сам делаю для этого?
- ✓ Как другие люди отнеслись к этому?

Мы предлагаем этот опросник как достаточно универсальный, моделирующий рефлексивную значимую ситуацию. В дальнейшем он может быть модифицирован исследователями под конкретную проблему изучения или же использован в оригинале с применением авторских критериев анализа. Для герменевтического «прочтения» ситуации в аспекте присутствия знакомого и незнаемого «Я» и для разработки критериев его анализа в значимой жизненной ситуации мы вновь обратились к текстам и идеям Ж.П. Сартра и С.Л. Рубинштейна, позволяющим дать развернутую индивидуализированную интерпретацию рефлексивных опытов респондентов.

Согласно Ж.П. Сартру, «Я» ангажировано в сопротивляющийся мир и является свободным целеполагающим проектом в структуре ситуации, образованной «моим местом», «моим прошлым», «моими окрестностями», «моим ближним» и «моей смертью». «Ситуация является свободной координацией и свободным определением сырого данного, не позволяющего определять себя кое-как, любым способом» (Сартр, 1943). Я создает свою ситуацию и индивидуализирует ее, оставляя персональный след значений и воплощенных смыслов в мире множества живущих людей. В рефлексии себя-в-ситуации Я может обнаруживать несовпадение с собой-наблюдающим. Психологические содержания этого несовпадения, метящего противоречие знакомого – незнаемого «Я» личности, могут быть раскрыты через структуру ситуации.

В ситуации Я обладает своим пространственным, временным и социальным положением, которое, соотнося со своим проектом, наделяет индивидуальным смыслом. В концепции Ж.П. Сартра это положение рассматривается в

качестве «места», которым обладает Я. «Место» определяется через его отношение ко множеству других возможных положений Я, которое становится определяющим для реализации поставленной цели. «Уникальное отношение, которое определяет мое место, выражается в действительности как отношение между нечто, которым являюсь я, и ничто, которым я не являюсь» (Сартр, 1943). В этих отношениях могут заключаться неизвестные потенциалы Я.

В ситуации обнаруживают себя свойства Я, отношения с другими, внешние объекты, которые значимы для Я и присвоены им как «мои». Они представляют собой ту часть наличного Я, которая сформирована в значимой ретроспективе личности и сохраняется им через инвестиции в будущее, в проект «Я». «Все то, чем я являюсь, я имею в бытии в форме обладания бывшим» (Сартр, 1943). Ж.П. Сартр называет это «прошлым» личности. С одной стороны, прошлое – это то, что уже состоялось. С другой – «Я» непрерывно «опрашивает» свое прошлое, реинтерпретирует его, расставляет новые акценты через призму своего проекта, - выстраивает трансспективу своей жизни. Это непрерывное истолкование прошлого позволяет Я извлекать свои новые потенциалы и оставлять неизвестными или нереализованными другими.

Ориентированное на перспективу Я сталкивается в ситуации с вещами, или «окрестностями», и выявляет их «инструментальность» или «враждебность» по отношению к своим целям. При этом Я, живущее в мире множества других людей, сталкивается с многократно выявленными «сырыми вещами» - уже наделенными значениями объектами, с развитыми культурными средствами, с социальными нормами и правилами. Другие люди, называемые Ж.П. Сартром «ближними», формируют жизнь Я в уже осмысленном мире. Фактичность ситуации, в которую попадает и которую конституирует Я - это результат множества других жизней, это прошлое других.

Индивидуализация Я в ситуации, так или иначе, конституирует коллективное бытие и таким образом определяет «Я» как «другого» для тех, кто живет рядом, и кто будет жить после него. При этом смерть не рассматривается Ж.П. Сартром как конечность жизни, придающая ей осмысленность, потому что уже необратимость жизни не нуждается в факте смерти. Смерть рассматривается им как форма существования, утратившего свободу. После смерти человека неизвестное им «продолженное Я» зависит от других – будет ли он предан забвению или станет «великим мертвым». «Быть мертвыми – значит быть жертвой живущих» (Сартр, 1943).

Индивидуальное Я, ангажированное в мир, выявляет мир, ситуацию, обстоятельства в их фактичности – наделяет все собственным смыслом в контексте своих ценностей и целеполагания. «Я» не выявляется «из себя», оно обретает свои очертания, содержания, свойства, свою идентичность только через активность в мире и ее рефлексивность. «Я» конституируется собственной трансценденцией – непрерывным выходом за пределы себя и разотождествлением с собой. Оно оставляет следы своей индивидуальности в мире – в вещах, в объектах, в других, в коллективной жизни, в культуре – и может субъективно не совпадать с ними или не знать о них.

Динамика Я задается его собственным прорывом к своей перспективе, в котором оно «ничтожит» наличную ситуацию порождением новой. «Моя онтологическая структура – не быть тем, что я есть, и быть тем, что я не есть» (Сартр, 1943). Это саморазотождествление обеспечивается рефлексивной способностью Я, наблюдающего за собой в ситуации. «Ситуация - <...> это отношение бытия между для-себя и в-себе, которое оно ничтожит» (Сартр, 1943). Рефлексия ситуативной динамики «себя» обуславливает чувствительность Я к своим противоречиям. Она выступает важным условием в развитии способности личности к раскрытию неизвестного о

себе, раздвижению границ собственного незнания, развитию знания о неизвестном «Я» и усилению известного «Я».

Полагаем, что неизвестное Я в ситуации могут составлять: неосознанные аспекты вовлеченности и индивидуализации Я, неотрефлексированные моменты личного ситуативного опыта, невыявленные потенциалы «Я»; неизвестные перспективы Я; тайны персональной свободы.

Наметим **критерии** анализа Я-в-ситуации, позволяющие выявить неизвестное Я:

- ✓ Я, не ощущающее «границ сопротивления» - нарциссическое, трансцендентное, верующее, озаренное, интуитивное;
- ✓ Я, вовлеченное в ситуацию – целеполагающее, обладающее желаниями и мотивами;
- ✓ Я, конституирующее границы в ситуации – определяющее обстоятельства как враждебные, препятствующие, проблемные, незначимые, способствующие, инструментальные;
- ✓ Я, запечатленное в индивидуальных смыслах и значениях вещей;
- ✓ Я в его существовании для Другого;
- ✓ Я как предмет аффекта, мотива, действия и цели Другого;
- ✓ Я, обесценивающее или наделяющее объекты сверхценностью;
- ✓ Я, запечатленное в индивидуальных способах достижения цели;
- ✓ Я по отношению к своим способам достижения целей – избыточное, творческое, развивающееся, дефицитное, неуспешное;
- ✓ Я, обнаруживающее свои наличные состояния, чувства, желания, мотивы в связи с поставленными целями;
- ✓ Я, конституирующее свое прошлое в соответствии с собственным проектом;

- ✓ Я, выявляющее значение вещей;
- ✓ Я, создающее культурные средства через их использование;
- ✓ Я, наделяющее смыслами высказывания других;
- ✓ Я, определяющее свои свойства;
- ✓ Я, имеющее место в проекте Другого;
- ✓ Я, продолжающее в себе умершие «Я»;
- ✓ Я в акте нового действия, отношения, творчества.

«Человек и мир» С.Л. Рубинштейна открывает возможности реконструкции рефлексивно-феноменологических аспектов индивидуального поиска незнаемого Я. В значимой жизненной ситуации Я выступает субъектом интеллектуальной и деятельно-практической активности, и, вместе с тем, становится объектом своей рефлексии, познания и практики. «Я» субъективно и объективно «выступает первично не как абстрактный субъект познания, а как конкретная реальность человека» (Рубинштейн, 2015, с. 7). В актах самопознания индивидуальное Я раздвигает границы внутренней жизни, усиливает свою экспансию в жизнь, осмысливает свое бытие в его «идеальной форме» и его индивидуальности. «Самое познание как открытие бытия - <...> это модус существования человека по отношению к бытию» (Рубинштейн, 2015, с. 8).

Мысль, направленная личностью на себя и свою жизнь, способна найти в Я его диссонансы, указывающие на неизвестное Я, которое является действенным началом в текущей жизни. Каждый рефлексивный акт, приоткрывающий «тайну Я», порождает новое незнание себя. В этом – одна из существенных линий становления Я в значимых ситуациях жизни, где происходит столкновение личности с собой в новых объективных условиях, ее разотождествление с собой в действиях, поступках и обратных связях, поиск себя как объективного условия жизни других и открытие себя в актах отношений и самоотношения. Здесь Я как «сущность» личности

выступает внутренней основой ее изменений» (Рубинштейн, 2015, с. 28).

Кроме рефлексии, моментами проблематизации «Я» выступают чувственное восприятие проявлений неизвестного в себе, интуиция своих противоречий, предчувствие границ самосознания. В непосредственном восприятии себя личность «онтологизируется» в собственном незнании. «Воспринять – значит, по существу, онтологизироваться, включиться в процесс взаимодействия с существующей реальностью, стать причастным ей» (Рубинштейн, 2015, с. 29). Через самовосприятие незнаемое Я входит в индивидуальное бытие как его объективное условие, как факт, который нельзя аннулировать. «Восприниматься – это испытывать воздействие, а в этом акте существование уже предполагается» (Рубинштейн, 2015, с. 59). В жизненной ситуации восприятие, чувство и мысль о соотношениях и сшибках известного и тайного, явного и скрытого, осознанного и нерелексивного в «Я» образуют ее внутреннюю проблемность. «Проблемность любой ситуации заключается во включении в нее чего-то, что дано имплицитно, не будучи дано эксплицитно» (Рубинштейн, 2015, с. 99).

Знание о незнании Я ведет к раскрытию возможностей, связанных с оппозиционностью «Я», напряженностью его противоречий, потенцирует динамику отношения личности к себе. Для раскрытия конкретных содержаний незнаемого Я личность должна обладать способностью помыслить о себе во множестве своих взаимосвязей с миром: «Сущность «Я» для себя, сущность личной жизни раскрывается в этическом, эстетическом, познавательном отношении Я к другому человеку и многим другим людям, отвечающим на эти отношения и показывающим ему **ценностный масштаб** его жизни» (Старовойтенко, 2011, с. 60). Я, обладающее проблемным самосознанием, способно встать в отношение к себе в значимой жизненной ситуации, различить и разрешить

противоречия знания и незнания о себе. Наметим варианты ситуативных противоречий известного и неизвестного Я и возможные конструктивные варианты их решения:

✓ Осознание недостатка знания о себе, востребованного в ситуации (телесном, душевном, действующем).

Решение: умножение знания о себе.

✓ Ощущение в ситуации присутствия своего внутреннего, глубинного Другого, не интегрированного в Я.

Решение: самопознание, освещающее «тьень».

✓ Встреча в ситуации с неизвестными сторонами своего Я, с собственными поступками, в которых «я не был самим собой».

Решение: понимание и принятие себя.

✓ Осознание в ситуации своего присутствия в «других» в неизвестном образе, незнакомых чертах «себя».

Решение: опыт познания себя-для-другого.

✓ Чувство невыявленных потенциалов Я, возможностей развития Я.

Решение: встать в активное отношение к себе, действовать.

✓ Встреча с «Незнакомцами» в себе: значимыми Другими, присутствующими в Я со своими неизвестными свойствами.

Решение: опыт познания и «испытания» других в реальной жизни.

Кроме конструктивного разрешения противоречий известного и неизвестного «Я», возможен уход от «разрешающей активности» (Старовойтенко, 2004), останавливающий продуктивную динамику «Я» и развитие отношения личности к себе. Это выборы: не искать, не познавать, не получать опыт, не узнавать, не действовать.

Проиллюстрируем применение разработанных герменевтических моделей в анализе индивидуального случая. Материал получен с помощью опросника «Моя

значимая ситуация», респондент – женщина, N, 21 год. Приведем здесь некоторые ее ответы:

<p>В чем состояла эта ситуация?</p>	<p>Мне нравился очень один парень, до аддикции прямо, но никаких шансов не было. Он стал встречаться с однокурсницей, волшебной такой прелестной девочкой. Как-то сидели на паре, однокурсница ушла доделывать работу, не успевала к концу пары прийти. Я решила собрать ее вещи и дожждаться ее с другой однокурсницей. Когда я скидывала все в рюкзак, я увидела маленький ежедневник и украла его незаметно, чтобы изучить попозже. Не знаю, что хотела там найти - может, доказательство того, что она не настолько чудесная, какой выглядит (у меня не вышло). Ситуация в том, как я его возвращала. Я могла отнести его в администрацию, мол, кто-то потерял. Я могла отдать его, сказать, что случайно взяла. Я так и собиралась сделать, но когда встретилась с ней на следующее утро, увидела сияющее лицо, сказала, что на самом деле его украла специально, хотела посмотреть, что там. Спокойно так сказала, глядя в глаза. Большое удовольствие получила от того, как поменялось выражение ее лица в тот момент. Больше мы не разговаривали, в общей тусовке я больше не появлялась, а через месяц по другим причинам переехала навсегда</p>
<p>Кто был там или о ком я думала?</p>	<p>При возврате только мы вдвоем</p>

Какой я была? Кем я была?	Я была злой, жестокой, одинокой девочкой, у которой было много боли
Чего я желала в этой ситуации?	Хотела, чтобы ей было больно
Была ли в этой ситуации какая-то проблема для меня? Какая?	Проблема собственной незначительности
Что я делала с этим?	Я надеялась, что если узнаю о ней что-то плохое, то буду думать про себя лучше, буду лучше себя чувствовать. Вышло наоборот.
Чем это закончилось для меня?	Разрывом отношений, опустошенностью, депрессивным состоянием.
Как я оцениваю себя и свои действия в этой ситуации?	Отвратительно
Как я оцениваю действия других людей?	Они адекватные. И даже на удивление спокойные. Не знаю, что она об этом думала, но абсолютно точно это было неприятно.
Почему эта ситуация значима для меня?	Это был удар для меня: да, она действительно очень хорошая девушка, нет, она не прячет внутренних демонов, как я. Несмотря на прошедшие несколько лет, я так и не поменялась.
Люблю ли я вспоминать что-то из этой ситуации?	Ненавижу до слез
Что осталось неизвестным для меня в этой ситуации?	Кто я, что я чувствую, зачем делаю то или иное

В ситуации обнаруживает себя «ангажированное Я» - захваченное желанием обладать и устанавливать власть. Я в его существовании для Другого скрыто, никак не

представлено в рефлексии, N переживает драму неотраженности. Я наделяет объекты сверх-ценностью, идеализирует их, и в достижении своих значимых объектов в большей степени действует импульсивно, позволяя глубинной активности захватить себя. Я обнаруживает в ситуации наличные чувства боли, злости, одиночества, а также желание причинять боль значимым объектам. «Я» определяет свои свойства как дурные и «ничтожные».

В качестве ситуативного противоречия знакомого и незнаемого «Я» в данном случае имеет место ощущение в ситуации присутствия своего внутреннего, глубинного Другого, не интегрированного в Я. Но если продуктивным решением является самопознание, освещающее «тьень», то в данном случае разворачивается глубинная динамика личности.

О глубинной активности личности в совокупности свидетельствуют такие высказывания как «нравился мне до аддикции», «я хотела доказать, что она не настолько чудесная, как выглядит», «я хотела, чтобы ей было больно», «я испытала удовольствие (причиняя боль, - *прим. мое, АИ*)». В ситуации присутствуют иррациональные действия N (кража ежедневника), повлекшие еще большее обесценивание себя и стыд. В рефлексивном тексте намечаются следы самоотчуждения личности: «Проблема собственной незначительности», «...если узнаю о ней что-то плохое, то буду думать про себя лучше, буду лучше себя чувствовать». Вероятно, в данном случае самоотчуждение переходит в процесс проективной идентификации. В этом процессе Эго отщепляет непереносимые содержания и проецирует их в Другого, провоцируя его на соответствующие поступки и подтверждая таким образом «реальность» собственных фантазий о Другом. Т. Огден описывает этот механизм в клиническом процессе: «При проективной идентификации не только пациент воспринимает терапевта искаженным образом, обусловленным ранними объектными отношениями

пациента: кроме этого, на терапевта оказывается давление, чтобы он тоже переживал себя в соответствии с бессознательной фантазией пациента» (Огден, 1982 цит. по Мак-Вильямс, 2015). Однако, в случае N присутствует сильное наблюдающее Эго и, видимо, отсутствуют характерные для данного механизма личностные нарушения (Н. Мак-Вильямс присваивает этот механизм пограничным личностям). В решающий момент объект не поддается на уловку проективной идентификации: действия сокурсницы были «адекватные, на удивление спокойные». Наблюдающее Эго обладает достаточной силой, чтобы N столкнулась с реальностью, и в результате происходит крах эмпатии к содержаниям проекций (О. Кернберг): «Это был удар для меня: да, она действительно очень хорошая девушка, нет, она не прячет внутренних демонов, как я». Отчужденные содержания возвращаются к Эго, еще больше обрушая самооценку.

Можно предположить, что психоаналитик увидел бы здесь признаки «вложенного времени» и проживание другой травматической ситуации. Во-первых, в описываемой ситуации актуализированы сверх-значимости, есть некоторая иррациональность и избыточность в поведении N в этой ситуации. Во-вторых, содержательно выявляется следующий паттерн ситуации: недостижимость сверх-значимой мужской фигуры и столкновение мощной агрессии к сопернице со страданием от разрушения отношений с ней, т.к. она тоже является значимой фигурой.

Анализ ситуации через модель отношений позволяет выявить противоречие N между идеализацией значимых Других и дефицитами собственной представленности в них. Разрушительное отражение в Другом с одной стороны компенсирует недостаточную связь личности с собой (пограничный способ переживания «я есть»), с другой – позволяет скорректировать идеализированный (мною и любимым Другим) объект, вызвать его на дурной поступок,

на деструктивный ответ. В обоих случаях Эго терпит поражение и переживает отчаяние.

Полагаем, что в данной ситуации незнаемое Я представляет собой, во-первых, отщепляемые содержания в проективных идентификациях, во-вторых, представляющие явные лакуны в рефлексии личности. Содержанием проективной идентификации N является агрессия Эго, направленная на защиту личных границ и селф-объектов. К дефицитам рефлексии N можно отнести недоступность Я-в-Другом и переживание не-отношения других к «Я» при достаточно уплощенных и идеализированных «внутренних других». Вероятно, *незнаемое «Я»*, прорывающееся в значимой жизненной ситуации N, – это Я, которое переживает противоречие между проблемным отстаиванием своих значимостей и невозможностью выстроить отношения с ними, между агрессивным присвоением селф-объектов и травмой привязанности.

В данной работе предпринята попытка продемонстрировать, что моделирование рефлексии значимой жизненной ситуации позволяет получать интересные и репрезентативные исследовательские материалы. Предложенный опросник «Моя значимая ситуация» может использоваться в оригинальном виде или может быть модифицирован под конкретные исследовательские задачи. Однако, реализация возможностей значимой ситуации как методологического принципа осуществляется через применение герменевтических моделей. Методология построения интегральных, герменевтических и рефлексивных моделей предлагается в современной общей персонологии.

Литература

1. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. 1994. №1. С. 3 – 18.
2. Белан Е.А. Психологические особенности оценивания жизненных ситуаций взрослыми. СПб: Санкт-Петербургский государственный политехнический университет. 2015. – 154 с.
3. Битюцкая Е.В. Современные подходы к изучению совладания с трудными жизненными ситуациями // Вестник Московского университета. Серия 14: Психология. 2011. №1. С. 100 – 111.
4. Бурлачук Л.Ф., Коржова Е.Ю. Психология жизненных ситуаций: Учебное пособие . - М.: Российское педагогическое агентство, 1998. - 263 с.
5. Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуации//Психол. журн. 2002. Т. 23, № 1. С. 5-17.
6. Демина Л.Д., Табурова Т.С. Отношения со значимым Другим как ресурс совладания личности с трудной жизненной ситуацией // Известия Алтайского государственного университета. 2010. №2-1. С. 60-62.
7. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония'; Донченко, Е.А.; Титаренко, Т.М.; Изд-во: К.: Политиздат Украины, 1989 г.
8. Дымова Е.Н., Тарабарина Н.В., Харламенкова Н.Е. Психологическая безопасность и травматический опыт как модуляторы поиска социальной поддержки в трудной жизненной ситуации // Психологический журнал. 2015. №3. С. 15-27.
9. Исаева А. Н. Знаемое и незнемое "Я" в значимой жизненной ситуации // Мир психологии. Научно-методический журнал. 2013. Т. 74. № 2. С. 85-96.
10. Исаева А. Н. ИмPLICITные аспекты "Я" в персонологических моделях // Мир психологии. Научно-методический журнал. 2018. № 3. С. 49-57.

11. Исаева А. Н. Феномен "вспоминания неизвестного" в рефлексии значимой ситуации // Мир психологии. Научно-методический журнал. 2015. Т. 82. № 2. С. 145-153.
12. Исаева А.Н. Ситуационный подход в исследовании жизненных отношений личности // Психологические исследования. Труды молодых ученых ИП РАН. Вып. 3, под ред. А.Л. Журавлева, Е.А. Сергиенко. М.: Изд-во «Институт Психологии РАН», 2008, С. 152-170.
13. Корнилова Т.В. Принцип неопределенности в психологии выбора и риска. Психологические исследования, 2015, 8(40), 3.
14. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика. М. Класс, 2015.
15. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. СПб: Питер, 2012.
16. Сартр Ж.П. Бытие и ничто. Интернет-ресурс: <http://psylib.org.ua/>
17. Старовойтенко Е. Б., Исаева А. Н. Роль противоречий в жизни личности // Мир психологии. Научно-методический журнал. 2010. № 2. С. 230-241.
18. Старовойтенко Е. Б. Я-неизвестное в отношении личности к себе и Другому // Мир психологии. Научно-методический журнал. 2018. № №3. С. 35-49.
19. Старовойтенко Е.Б. Модели развития индивидуального отношения к себе // Мир психологии. Научно-методический журнал. 2011. № 1. С. 55-69.
20. Старовойтенко Е.Б. Персонология: жизнь личности в культуре. М. Академический проект, 2015.
21. Старовойтенко Е. Б. Психология личности в парадигме жизненных отношений. М.: Академический проект, 2004.
22. Чумакова М.А. Личностные предпосылки рационального выбора в условиях неопределенности / автореф. Дисс. .... Кандидата психологических наук / Московский государственный университет им. Ломоносова (МГУ), Москва. 2010.

23. Шмелев И.М. За пределами «драматического треугольника»: овладевающее «Я» // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2015. № 2. С. 133 – 149.
24. Dionne, S.D., Gooty, J.b, Yammarino, F.J.a, Sayama, H.a. Decision making in crisis: A multilevel model of the interplay between cognitions and emotions. *Organizational Psychology Review*. V. 8, I. 2-3, 1 May 2018, P. 95-124.
25. Giosan, C. Altruistic Behavior Toward Infants In Biologically Significant Situations. *Psychology and Education*. V. 41, I. 1, 2004, P. 30-34.
26. Teper, R.a, Tullett, A.M.b, Page-Gould, E.c, Inzlicht, M.c. Errors in moral forecasting: Perceptions of affect shape the gap between moral behaviors and moral forecasts. *Personality and Social Psychology Bulletin*. V. 41, I. 7, 2015, P. 887-900.

References

1. Antsyferova L.I. Lichnost v trudnykh zhiznennykh usloviyakh: pereosmyslivaniye. preobrazovaniye situatsiy i psikhologicheskaya zashchita // *Psikhologicheskiy zhurnal*. 1994. №1. S. 3 – 18.
2. Belan E.A. *Psikhologicheskiye osobennosti otsenivaniya zhiznennykh situatsiy vzroslymi*. SPb: Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy politekhnicheskii universitet. 2015. – 154 s.
3. Bityutskaya E.V. *Sovremennyye podkhody k izucheniyu sovladaniya s trudnymi zhiznennymi situatsiyami* // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14: Psikhologiya*. 2011. №1. S. 100 – 111.
4. Burlachuk L.F., Korzhova E.Yu. *Psikhologiya zhiznennykh situatsiy: Uchebnoye posobiye*. - M.: Rossiyskoye pedagogicheskoye agentstvo. 1998. - 263 s.
5. Burlachuk L.F., Mikhaylova N.B. *K psikhologicheskoy teorii situatsii*//*Psikhol. zhurn*. 2002. T. 23. № 1. S. 5-17.
6. Chumakova M.A. *Lichnostnyye predposylki ratsionalnogo vybora v usloviyakh neopredelennosti* / avtoref. Diss. .... Kandidata psikhologicheskikh nauk / Moskovskiy

gosudarstvennyy universitet im. Lomonosova (MGU). Moskva. 2010.

7. Demina L.D., Taburova T.S. Otnosheniya so znachimym Drugim kak resurs sovladaniya lichnosti s trudnoy zhiznennoy situatsiyey // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. 2010. №2-1. S. 60-62.

8. Dionne, S.D., Gooty, J.b, Yammarino, F.J.a, Sayama, H.a. Decision making in crisis: A multilevel model of the interplay between cognitions and emotions. *Organizational Psychology Review*. V. 8, I. 2-3, 1 May 2018, P. 95-124.

9. Donchenko E.A., Titarenko T.M. Lichnost: konflikt. garmoniya'; Donchenko. E.A.; Titarenko. T.M.; Izd-vo: K.: Politizdat Ukrainy. 1989 g.

10. Dymova E.N., Tarabarina N.V., Kharlamenkova N.E. Psikhologicheskaya bezopasnost i travmaticheskyy opyt kak modulyatory poiska sotsialnoy podderzhki v trudnoy zhiznennoy situatsii // *Psikhologicheskyy zhurnal*. 2015. №3. S. 15-27.

11. Giosan, C. Altruistic Behavior Toward Infants In Biologically Significant Situations. *Psychology and Education*. V. 41, I. 1, 2004, P. 30-34.

12. Isayeva A. N. Fenomen "vspominaniya neizvestnogo" v refleksii znachimoy situatsii // *Mir psikhologii. Nauchno-metodicheskyy zhurnal*. 2015. T. 82. № 2. S. 145-153.

13. Isayeva A. N. Implitsitnyye aspekty "Ya" v personologicheskikh modelyakh // *Mir psikhologii. Nauchno-metodicheskyy zhurnal*. 2018. № 3. S. 49-57.

14. Isayeva A. N. Znayemoye i neznayemoye "Ya" v znachimoy zhiznennoy situatsii // *Mir psikhologii. Nauchno-metodicheskyy zhurnal*. 2013. T. 74. № 2. S. 85-96.

15. Isayeva A.N. Situatsionnyy podkhod v issledovanii zhiznennykh otnosheniy lichnosti // *Psikhologicheskiye issledovaniya. Trudy molodykh uchenykh IP RAN. Vyp. 3. pod red. A.L. Zhuravleva. E.A. Sergiyenko. M.: Izd-vo «Institut Psikhologii RAN»*. 2008. S. 152-170.

16. Kornilova T.V. Printsip neopredelennosti v psikhologii vybora i riska. Psikhologicheskiye issledovaniya. 2015. 8(40). 3.
17. Mak-Viliams N. Psikhhoanaliticheskaya diagnostika. M. Klass. 2015.
18. Rubinshteyn S.L. Chelovek i mir. SPb: Piter. 2012.
19. Sartr Zh.P. Bytiye i nichto. Internet-resurs: <http://psylib.org.ua/>
20. Shmelev I.M. Za predelami «dramaticheskogo treugolnika»: ovladevayushcheye «Ya» // Psikhologiya. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki. 2015. № 2. S. 133 – 149.
21. Starovoytenko E. B. Psikhologiya lichnosti v paradigme zhiznennykh otnosheniy. M.: Akademicheskii proyekt. 2004.
22. Starovoytenko E. B. Ya-neizvestnoye v otnosheniyakh lichnosti k sebe i Drugomu // Mir psikhologii. Nauchno-metodicheskii zhurnal. 2018. № №3. S. 35-49.
23. Starovoytenko E. B.. Isayeva A. N. Rol protivorechiy v zhizni lichnosti // Mir psikhologii. Nauchno-metodicheskii zhurnal. 2010. № 2. S. 230-241.
24. Starovoytenko E.B. Modeli razvitiya individualnogo otnosheniya k sebe // Mir psikhologii. Nauchno-metodicheskii zhurnal. 2011. № 1. S. 55-69.
25. Starovoytenko E.B. Personologiya: zhizn lichnosti v kulture. M. Akademicheskii proyekt. 2015.
26. Teper, R.a, Tullett, A.M.b, Page-Gould, E.c, Inzlicht, M.c. Errors in moral forecasting: Perceptions of affect shape the gap between moral behaviors and moral forecasts. Personality and Social Psychology Bulletin. V. 41, I. 7, 2015, P. 887-900.

ЛОКАЛЬНІ ПОРЯДКИ СОЛІДАРНОСТІ ЯК СИНДРОМ СОЦІАЛЬНОЇ АНОМІЇ

Кочубейник О.М. Локальні порядки солідарності як синдром соціальної аномії

Статтю присвячено вивченню проблем, що вникли в соціально-психологічному вимірі сучасного українського суспільства. Показано, що нині швидкими темпами відбувається перехід від суспільства як солідарної спільноти, в якій домінують доцентрові процеси, до суспільства, що внаслідок переважання відцентрових процесів розпадається на окремі спільноти. Автор зазначає, що український кейс аномії має низку причин, а саме : 1) перехід від тоталітаризму до демократії, який «вибухнув» численними політичними та економічними кризами, 2) перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, який змінив формат функціонування промисловості та надав першість інформаційним та сервісним сферам, 3) перехід від уніфікацій модерну до постмодерну з його диверсифікаціями та релятивізмами. Соціальна аномія розглядається як дисфункціональний стан суспільства, що виникає внаслідок порушення процесів соціального обміну. Провідним симптомом аномії названо руйнування солідарності як головної суспільної цінності внаслідок ерозії системи морально-етичних атестацій та формування локальних порядків солідарності. Вперше подано визначення локального порядку солідарності як системи особливих взаємозалежностей і взаємозв'язків між членами певної соціальної цілісності (спільноти), ґрунтованої на застосуванні нелегітимних хабітуалізованих практик. Висвітлено основні соціально-психологічні характеристики таких локальних порядків солідарності, як ерзац-еліти, клани та інфантильний соціум.

Показано, що виникнення локальних порядків солідарності має соціальні наслідки, а саме: уповільнюють (або гальмують) формування соціальної солідарності, унеможливають реалізацію конвенційної соціальної дії в масштабах суспільства; призводять до «згортання» соціальної свободи.

Автор робить висновок, що порушення процесів соціального обміну, тінізація відносин та фрагментованість аксіологічних атестацій призводять до того, що єдиний порядок солідарності зникає, а консолідація суспільства, взаємна довіра, відкритий діалог унеможливаються, що, своєю чергою, провокує пролонгацію соціальної напруженості.

Ключові слова: порядок солідарності, тінізація відносин, ідентичність, соціальний обмін, морально-етичні регулятори.

Кочубейник О.Н. Локальные порядки солидарности как синдром социальной аномии

Статья посвящена изучению проблем, возникших в социально-психологическом измерении современного украинского общества. Показано, что в настоящее время быстрыми темпами происходит переход от общества как солидарного сообщества, в котором доминируют центростремительные процессы, к обществу, которое вследствие преобладания центробежных процессов распадается на отдельные общности. Автор отмечает, что украинский кейс аномии имеет ряд причин, а именно: 1) переход от тоталитаризма к демократии, «взорвавшегося» многочисленными политическими и экономическими кризисами, 2) переход от индустриального к постиндустриальному обществу, что изменило формат функционирования промышленности и предоставило первенство информационным и сервисным сферам, 3) переход от унификаций модерна до постмодерна с его диверсификациями и релятивизм. Социальная аномия

рассматривается как дисфункциональное состояние общества, возникающее вследствие нарушения процессов социального обмена. Ведущим симптомом аномии названо разрушение солидарности как главной общественной ценности, которое происходит в результате эрозии системы морально-этических аттестаций и формирования локальных порядков солидарности. Впервые дано определение локального порядка солидарности как системы особых взаимозависимостей и взаимосвязей между членами определенной социальной целостности (общности), основанной на применении нелегитимных хабиитуализированных практик. Описаны основные социально-психологические характеристики таких локальных порядков солидарности, как эрзац-элиты, кланы и инфантильный социум.

Показано, что возникновение локальных порядков солидарности имеет социальные последствия, а именно: замедляет (или тормозит) формирование социальной солидарности, делает невозможным реализацию конвенционального социального действия в масштабах общества, приводит к «свертыванию» социальной свободы для членов общества.

Автор делает вывод, что нарушение процессов социального обмена, теневи́зация отношений и фрагментированность аксиологических аттестаций приводят к тому, что единый порядок солидарности исчезает, а консолидация общества, взаимное доверие и открытый диалог становятся невозможными, что, в свою очередь, провоцирует пролонгацию социальной напряженности.

Ключевые слова: порядок солидарности, теневи́зация отношений, идентичность, социальный обмен, морально-этические регуляторы.

Kochubeynyk O.N. Local orders of solidarity as a syndrome of social anomie

The article is devoted to the study of problems that have appeared into the socio-psychological dimension of modern Ukrainian society. It is shown that at the present time there is a rapid transition from society as a solidarity community, in which centripetal processes dominate, to society, which, due to the predominance of centrifugal processes, breaks up into separate communities. The author notes that the Ukrainian case of anomie has a number of reasons, namely: 1) the transition from totalitarianism to democracy, "exploded" with numerous political and economic crises, 2) the transition from industrial to post-industrial society, which changed the format of the industry functioning, 3) transition from unification of modern to postmodern with diversification and relativism. Social anomia is considered as a dysfunctional state of society, resulting from the disturbance of social exchange processes. The leading symptom of anomia is the destruction of solidarity as the main social value, which occurs as a result of the erosion of the system of moral and ethical evaluations and the formation of local orders of solidarity. For the first time, a definition of local order of solidarity is given as a system of special interdependencies and interrelations between members of a certain social integrity (community), based on the use of illegitimate habitualized practices. The socio-psychological characteristics of local orders of solidarity (ersatz elite, clans and infantile society namely) are described. It is shown that the emergence of local orders of solidarity has strong social consequences: slows down (or inhibits) the formation of social solidarity, makes it impossible to implement conventional social action in society, leads to the "curtailment" of social freedom for members of society. The author concludes that the disturbance of social exchange processes, the shadowing of social relations and the fragmentation of axiological attestations lead to the fact that a integrated order of solidarity disappears, and the consolidation

of society, mutual trust and open dialogue become impossible. These reasons provoke increasing of social tension.

Keywords: order of solidarity, shadowing of social relations, identity, social exchange, moral and ethical regulators.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Політичні й соціальні реформи – як свідчить досвід країн, що пройшли через період кардинальних перетворень суспільного ладу – завжди супроводжуються зміною морально-етичних та ціннісних орієнтацій. Україна також опинилася у ситуації, коли співіснування минулої та нової нормативно-ціннісної систем призвело до конфліктів, моральних колізій, дезорганізації способу життя окремих осіб і суспільства загалом. А економічні реформи, що відбуваються паралельно, спричинили істотну трансформацію ринка праці та структури зайнятості населення, викликали зростання безробіття, а тим самим – і різке зниження рівня життя. Деформація соціальної інфраструктури, ослаблення ролі соціальних інститутів, розкоординованість нормативних регуляторів різного рівня активували процеси фрагментації суспільства та виникнення нових соціальних утворень, що віддзеркалюють різні форми пристосування до змін. Іншими словами, відбувається перехід від суспільства як солідарної спільноти, в якій домінують доцентрові процеси, до суспільства, що внаслідок переважання відцентрових процесів розпадається на окремі спільноти, що конструюють власні уявлення про об'єднувальні регулятиви. Таким чином відбувається перехід від єдиного порядку до локальних порядків соціальності.

(Порядок соціальності ми визначаємо як сукупність постійних та тимчасових правил соціального обміну, що відтворюють та закріплюють мережу соціальних відносин, яка фіксується в соціальних інститутах та реалізується через практики соціальних агентів.)

Мета статті полягає у висвітленні соціально-психологічних особливостей організації локальних порядків солідарності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вихідним положенням, з якого ми пропонуємо розпочати виявлення локальних порядків солідарності є твердження про багаторівневність причин, якими ці порядки конструюються. На наш погляд, можна вести розмову про те, що це, по-перше, перехід від тоталітаризму до демократії, який «вибухнув» численними політичними та економічними кризами, по-друге, перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, який змінив формат функціонування промисловості та надав першість інформаційним та сервісним сферам, по-третє, – перехід від уніфікацій модерну до постмодерну з його диверсифікаціями та релятивізмами. Сукупні зміни призвели до такого стану суспільства, який у соціальних дисциплінах позначається поняттям «аномія».

Поняття «аномія» було введено в науковий обіг французьким соціологом Е. Дюркгеймом, який, пояснюючи причину девіантної поведінки, брав за основу ідею соціальної дезорганізації. Надалі протягом ХХ століття проблему аномії досліджували Р. Мертон, Л. Сроул, Д. Рісман, Т. Парсонс, а на початку ХХІ століття, коли відновилася увага до цієї площини, з'явилися роботи С.Г. Кара-Мурзи, С.А. Кравченка, Є.І. Головахи, W. TenHouten, R. Zhao, L. Cao. та ін.

Попри множину теорій, поняття аномії спільним знаменником має таку характеристику суспільства, коли в ньому відбувається дезінтеграція й розпад системи норм, які гарантують суспільний порядок. Поведінка особи – з позиції дюркгеймівського розуміння аномії – включає два аспекти: один стосується забезпеченості дії певними цілями, інший – того, наскільки ці цілі можуть бути реалізовані. Звідси беруть початок дві різні лінії теоретичного застосування поняття аномії в сучасній соціології та

соціальної психології. Якщо, пояснюючи аномію, наголошують на першому аспекті (тобто на «безнормності»), то надалі у фокусі уваги опиняються поняття «відчуження», «соціальна інтеграція/дезінтеграція», «слабка соціалізація» тощо [1; 2; 4]. Якщо ставлять теоретичний наголос на реалізованості цілей, то у поле зору потрапляє конфлікт норм та цінностей у культурі [3; 5 – 9].

Другу лінію аналізу першим у часі почав розробляти Р. Мертон. На його погляд, аномія є результатом неузгодженості (або навіть конфлікту) між культурно схвалюваними, пропагованими загальними цілями (наприклад, фінансово-матеріальним успіхом) і законними інституціональними засобами їхнього досягнення. Йдеться про те, що держава не встигає за динамічними соціальними змінами, тобто функціональні недоліки офіційної структури породжують альтернативну – неофіційну – структуру для задоволення нагальних потреб ефективнішим шляхом. Функціонування такої неофіційної системи послабляє регламентацію поведінки людей, оскільки при цьому дискредитується встановлена в суспільстві нормативність.

На думку Р. Мертона, аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягти заданих (іноді – нав'язаних) суспільством цілей «нормальними», тобто законними – цим самим суспільством встановленими – засобами. Іншими словами, аномію викликає розрив між культурними цілями суспільства й соціально схвалюваними засобами їхнього досягнення. Це спонукає осіб шукати інші, незаконні способи задоволення своїх потреб: навіть якщо у суспільстві існує чітке уявлення про цілі, то у ньому відсутнє загальне визнання правових і моральних способів дій, які уможливають досягнення цих загальних цілей.

В остаточному підсумку єдність нормативної системи (системи регулювання суспільних відносин) зникає. Люди відчувають себе соціально дезорієнтованими, переживають почуття тривоги, ізольованості від суспільства. Це зрештою

призводить до зростання форм девіантної поведінки, маргінальності, злочинності й інших асоціальних явищ.

Ми пропонуємо розглядати соціальну аномію як дисфункціональний стан суспільства, провідним симптомом якого є руйнування солідарності як головної суспільної цінності внаслідок ерозії системи морально-етичних атестацій, деформування процесів соціального обміну та формування локальних порядків солідарності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми продовжуємо вивчення процесів аномії під тим кутом зору, за яким аномія є ефектом особливого структурного розладу соціуму, а саме: між цілями, намірами, інтересами особи (або групи), що постулюються культурою як бажані, та між суспільно прийнятними способами досягнення цих – соціально схвалюваних – цілей. Виникнення аномії може трактуватися як програш панівним дискурсом, який встановлює загальний порядок соціальності, боротьби за скоординованість між репертуарами цілей та способів, внаслідок чого виникають, як зазначалося, автономні порядки соціальності. Відповідно, можемо говорити, що у стані аномії зникає загальний порядок соціальної солідарності й виникають її локальні порядки, що, власне, сприймається як фрагметованість суспільства, тобто відсутність між соціальними спільностями зв'язків, які не передбачають особистий, приватний характер відносин. (Соціальна солідарність розуміється нами як ідеологічна та інституційна організація соціуму, що конструює такий стан суспільної свідомості, для якого довіра, справедливість і відповідальність постають модальними характеристиками).

На наш погляд, у стані аномії конструюються три локальні порядки солідарності: ерзац-еліти, клани та інфантильний соціум. Їхні соціально психологічні особливості будуть висвітлені нижче, а зараз звернімося до механізмів їхнього виникнення. На наш погляд, це – деформація процесів соціального обміну, яка відбувається

за рахунок рекомбінацій у системі застосовуваних засобів досягнення мети.

Чільне місце у процесах формування будь-якого порядку соціальності (солідарності у тому числі) посідає соціальний обмін, ефектом якого є те, що залучені в процес обміну (як інтеракцію) агенти формують тим самим дві мережі стосунків: і офіційні, і такі, що офіційно не інституціолізовані, проте наявні в структурах повсякденності. У рамках обміну, відповідно, структуруються соціальні диспозиції «свій – чужий», які, своєю чергою, каналізують відтворення обмінних процесів, конструюючи релевантні соціальні практики та поле їхніх інтенцій.

Отже, аномія виникає у тому разі, коли основним синдромом в процесах соціального обміну постає тінізація відносин, яка й формує зміст локальних порядків солідарності. Тіньові відносини – це відносини такого роду, в котрих учасники не прагнуть оприявнювати інформацію про свої взаємодії або способи дій. Аксиологічні атестації – те, що таке добре і погано, що бажано і небажано, морально і аморально, справедливо і несправедливо – виявляються гранично фрагментованими і зрештою окремі їхні констеляції долучаються до процесу конструювання згаданих локальних порядків як подвійність моралі: «норми для своїх» та «норми для чужих».

Соціально-психологічним результатом стабілізації каналів соціального обміну (власне формування тіньових практик) у виділених спільностях є так званий «локальний порядок солідарності», тобто система особливих взаємозалежностей і взаємозв'язків між членами певної соціальної цілісності (спільності), ґрунтована на застосуванні нелегітимних хабітуалізованих практик.

Існує точка зору, згідно з якою тіньові відносини, тінізація суспільства загалом в перехідний період пов'язані перш за все з процесами самоорганізації його в період кризи державної влади або її ослаблення. У цьому плані

процес формування неофіційних практик і структур є відповіддю суспільства на ті проблеми, що виникають в соціальній взаємодії і які не отримали адекватного вирішення через офіційну систему. Однак цей процес набуває негативних характеристик в тих випадках, коли неофіційні практики трансформуються в неправові, тобто протистоять офіційній правовій системі. У таких випадках наявна офіційна інституційна система втрачає свою виправданість і легітимність, авторитетність і дієвість, її замінюють стихійні процеси та неформальні процедури й інструменти вирішення конфліктів.

Такими чином, порушення процесів соціального обміну, тінізація відносин та фрагментованість аксіологічних атестацій призводять до того, що єдиний порядок солідарності зникає, а консолідація суспільства, взаємна довіра, відкритий діалог унеможливлюються, що, своєю чергою, провокує пролонгацію соціальної напруженості.

Першою формою локального порядку солідарності пропонуємо вважати ерзац-еліту, тобто групу осіб, що займають високі посади в різних сферах управління, мають подібні інтереси та доступ до важелів реальної влади, культивують профанацію базових морально-етичних цінностей та хабітуалізацію тіньових відносин та практик. Зазначимо, що внаслідок високих соціальних статусів своїх агентів ерзац-еліта має високий символічний капітал, а тому спроможна чинити потужний вплив на масовий дискурс. Використання тіньових практик, які ніколи не оприявнюються, створює їй конкурентну перевагу у просуванні шаблями соціальних сходів, позаяк ці практики є «неенергоємними», а також призводить до акумулювання нею фінансового капіталу, що, своєю чергою, підвищує привабливість демонстрованих зразків соціальної поведінки.

Важливо, що ерзац-еліта реалізує таку властивість, як внутрішньогрупова солідарність у формі «кругової

поруки», що проявляється не помітною для зовнішнього спостерігача енергійною діяльністю, мета якої – не дозволити дефіцитним ресурсам (у тому числі й символічним) покинути рамки вузького кола «обраних».

Другою формою локального порядку солідарності можна вважати «клани», які, формуючись у нинішніх умовах на інших, аніж кровно-родинні, підставах, тим не менше функціонують як стійкі канали соціального обміну між окремими особами, що дозволяє їм отримувати певні переваги. (Принагідно зазначимо, що йдеться не лише про «олігархічні клани» як доволі відомий феномен у соціології, але й про те, що за принципом клановості починає функціонувати значна частина суспільства).

Клан можна визначити як досить замкнуту групу людей, об'єднану за будь-якою ознакою і яка відповідно до цієї ознаки об'єднаними зусиллями досягає цілей, що є спільними для усіх членів клану. Завдання кланів – мати «своїх» представників на усіх ключових позиціях системи, в межах якої функціонує клан, що сприятиме просуванню соціальними шаблями інших членів свого клану й посилюватиме позиції самого клану. Такі неформальні спільності – якщо вони досягають значних розмірів та отримують контроль за владними позиціями – стають фактично новою формою управління, частково або повністю заміщаючи інститути публічної влади. Соціальна мобільність поза рамками кланових відносин стає просто неможливою. І тут виразно проступає подвійність моралі: у межах клану застосовуються одні регулятиви, зовні клану – інші.

Відносини між особами, що належать до різних кланів, є ситуативними, нестійкими. Клани відокремлюються одного від одного та дистанціюються від основної маси населення, водночас вибудовуючи складно переборювані соціальні перепони для отримання членства в них, зберігаючи непроникність своїх кордонів. Отже, доступ у клан як соціальну групу суттєво обмежується,

вона, фактично, герметизується, а локальний порядок соціальності підживлює її відтворення і збереження.

Принциповою відмінністю між ерзац-елітою та кланом є те, що перша з них є умовною групою із негативною ідентичністю, тоді як друга є реальною контактною групою, а належність до неї є бажаною (іноді може навмисно афішуватися).

Поширення тінізації соціальних відносин на усі сфери життя посилює інертність решти населення, яке «в боротьбі за виживання» практично перестає цікавитися подіями навколишнього середовища. Це цілком зрозуміло: домінування тіньових стосунків та використання тіньових практик кланами та ерзац-елітами формує у населення стійке відчуття того, що воно не спроможне здійснювати істотні впливи на політичне та економічне життя країни, в нього нівелюється відчуття причетності до подій. В остаточному підсумку відбувається деполітизація мас, які, відчуваючи очевидну недовіру до діяльності ерзац-еліт та кланів, намагаються не підтримувати їхні ініціативи. Можна говорити, що ще однією формою локального порядку солідарності – як соціально-психологічного наслідку гострої фази аномії – є виробництво інфантильного соціуму.

Додамо також, що до формування цього локального порядку, на наш погляд, причетні і процеси трудової та освітньої міграції, які «вимивають» із країни ту частку населення, яка в силу своїх особистісних властивостей здатна ризикувати, даватися до екстремальних засобів розв'язання проблеми, але, тим не менш, є енергійною, активною, продуктивною. Приміром, в окремих випадках зазначається, що сьогодні за кордоном працюють до 5 млн. українців. Мало того, зростає рівень освітньої міграції: молодь у різний спосіб виїжджає за кордон, щоб отримати не лише вищу оплату праці, але й вищу освіту, можливість краще комунікувати з подібними собі завдяки вивченню іншої мови. «... вже на останніх курсах 97 відсотків

студентів, які вивчають ІТ-технології, архітектуру тощо, заявляють, що хочуть їхати за кордон, щоб облаштувати своє життя там...», а значний відсоток таких студентів навіть не планує повертатися в Україну [10].

Можна стверджувати, що інфантильний соціум – це такий локальний порядок солідарності, що виникає внаслідок тривалого морального виснаження окремих членів суспільства, які тінізацією соціальних відносин відсторонені від права встановлювати та регулювати порядок соціальності. Це відсторонення депроблематизує для них повсякденність як необхідність постійних моральних виборів. Однак «інфантильний соціум» об'єднується (і конструюється як єдиний соціальний агент) внаслідок «кишенькової солідарності», тобто таких спроб встановлення порядку соціальності, як висловлювання незадоволення діями владних груп в обмеженому колі друзів та рідних.

Важливо, що ці локальні порядки солідарності є комплементарними один щодо одного: в певних процесах соціального обміну один із них постає «донором» тінізації, інші – її узалежненим реципієнтом. В інших процесах обмінів відбувається зміна донорів/реципієнтів, тому ланцюжок тіньових відносин і практик неминуче подовжується, масштаби тіньової активності розширюються, зрештою – зростає ступінь соціальної анонії у суспільстві.

З тим щоб рельєфніше окреслити соціально-психологічні особливості спільностей, що конструюються локальними порядками солідарності, порівнюємо їх із малою групою.

Перша відмінність, яка увиразнюється у такому порівнянні, – це рівень міжособової прив'язаності. Так, у процесі становлення малої групи прийняття її членами загальних норм і спільних цілей, котре забезпечує формування групової згуртованості, супроводжується виникненням особливих зв'язків, які перетворюють

формальне об'єднання в дійсну групу, тобто таку, члени якої пов'язані один із одним стійкими емоційними стосунками. На відміну від малої групи в межах тих соціальних спільностей, про які йде мова, емоційні прив'язаності не формуються, а стосовно мети було би доречніше говорити не про спільність, а про подібність: подібність дозволяє дотримуватися поділених регуляторів (норм і цінностей) без утворення емоційних прив'язаностей.

Друга відмінність стосується форми, в якій реалізується соціальний обмін. Так, Л. Фестінгер запропонував аналізувати згуртованість на основі частоти й міцності комунікативних зв'язків, сформованих у групі. Згуртованість представляється в цьому випадку як сукупність всіх сил, що утримують індивіда в групі. Локальні порядки солідарності за цим критерієм відрізняються тим, що зв'язки між їхніми членами можуть бути регулярними (частими), проте міцність ґрунтується не на морально-етичних засадах, а обумовлюється «функціональною відпрацьованістю»: «свої люди» допоможуть швидко вирішити завдання, не ставлячи перепон.

Третя відмінність стосується особливостей перебігу процесів внутрішньогрупової ідентифікації та самоідентифікації. Так, одним із сутісних критеріїв становлення малої групи є можливість внутрішньогрупової ідентифікації, що виникає внаслідок усвідомлення мети, цінностей та мотивів групової діяльності. Однак локальні порядки соціальності за цим критерієм не мають однозначного маркера: якщо для кланів така ідентифікація є можливою, позаяк свідчитиме про владу над ресурсами, то для ерзац-еліт внутрішньогрупова ідентифікація постає як негативна, а самоідентифікація загалом не відбувається. Інфантильний соціум – і це його специфіка – загалом не усвідомлює себе як цілісність, тобто внутрішньогрупова ідентифікація відсутня.

Нарешті, четверта відмінність стосується міри психологічної безпеки, отримуваної від членства. Якщо мала група повинна забезпечувати своїх членів атмосферою психологічної безпеки, то локальні порядки солідарності її не забезпечують, відсутність довіри – будучи ключовою особливістю каналів соціального обміну – просто не дає можливості перевести міжособові стосунки у реєстр безпечних.

Отже, локальні порядки солідарності є процесом формування особливого типу зв'язків, які не спроможні формувати солідарність ані в горизонтальній, ані в вертикальній комунікації.

Висновки. Виникнення локальних порядків солідарності має певні соціальні наслідки.

Насамперед цей процес прямо та неопосередковано пов'язаний із посиленням роздробленості соціумного цілого, уповільненням можливості сформувати соціальну солідарність (атрибутами якої є справедливість, довіра, відповідальність).

По-друге, локальні порядки солідарності унеможливають (або істотною мірою гальмують) здійснення узгодженої, конвенційної соціальної дії в масштабах суспільства.

По-третє, локальні порядки солідарності призводять до «згортання» соціальної свободи, оскільки для особи соціум стає механічною сукупністю, що внаслідок відсутності довіри та справедливості сприймається як вороже середовище, де немає місця спонтанності, відсутнє «право на помилку».

Характеризуючи зміст локальних порядків солідарності можемо зазначити, що особливістю їхньої внутрішньогрупової реальності є відсутність проблеми вибору між дією на користь власних або колективних цілей: особа наділяє перевагами власні інтереси. Фактично, в локальних порядках солідарності «інший» є інструментом, який цікавить лише тією мірою, якою він функціонує у

режимі задоволення потреби, а тому не виникає моральних зобов'язань: кожен із членів спільності усвідомлює свою інструментальність для інших. Таким чином, основною особливістю внутрішньогрупової реальності є інструментальна функціональність (замість емоційної прив'язаності).

Саме тому доволі проблематичною, на жаль, вбачається можливість швидкого подолання наслідків аномії: комплементарність локальних порядків солідарності, поєднувана із інструментальною функціональністю «іншого», навпаки, сприяють експансії нелегітимних практик, що, своєю чергою, залучатиме нових соціальних агентів до конструювання локальних порядків солідарності.

Література

1. Bernburg, J.G. Anomie, Social Change and Crime/ J.G. Bernburg //British Journal of Criminology – 2002. – №42. –P. 729-742 .
2. Hilbert, R.A. Anomie and the Moral Regulation of Reality: The Durkheimian Tradition / R.A. Hilbert //Modern Relief Sociological Theory. – 1986. – Vol. 4, No. 1. – P. 1-19.
3. Irmak F., Çam T. An overview of Durkheim and Merton's social anomie / F.Irmak, T. Çam// International Journal of Human Sciences. – 2014. – V.11 (2). – P.1297-1304.
4. Katsas G.A. Anomie, Social Changes and Dysfunctional Socialization/ G.A. Katsas // Encephalos. – 2012. – № 49. – P. 98-102.
5. TenHouten, W. D. Normlessness, Anomie, and the Emotions / W.D. TenHouten // *Sociological Forum*. – 2016. – Vol. 31, No. 2. – P. 465-468.
6. Zhao, R., & Cao, L. Social change and anomie: A cross-national study / R. Zhao, L. Cao// *Social Forces*. – 2010. – № 88. – P.1209-1229.
7. Головаха Е.И., Панина Н.В. Постсоветская аномия в России и Украине: современное состояние и пути

преодоления/Е.И. Головаха, Н.В. Панина //Общественные науки и современность. – 2008. – № 6. – С. 5-10.

8. Кара-Мурза С.Г. Аномия в России: причины и проявления/С.Г. Кара-Мурза. – М.: Научный эксперт, 2013. – 264 с.

9. Кравченко С.А. «Нормальная аномия»: контуры концепции/С.А. Кравченко // Социологические исследования.– 2014. – № 8 (364). – С. 3–10.

10. Трудова та освітня міграція з України: Як втримати людський потенціал?// Електронний ресурс: https://zik.ua/news/2018/07/24/trudova_ta_osvitnya_migratsii_z_ukrainy_yak_vtrymaty_lyudskyy_potentsial_1372513

References

1. Bernburg, J.G. (2002). Anomie, Social Change and Crime. In: *British Journal of Criminology*, 42, 729-742 (eng)

2. Hilbert, R.A. (1986). Anomie and the Moral Regulation of Reality: The Durkheimian Tradition. In: *Modern Relief Sociological Theory*, 4 (1), 1-19 (eng).

3. Irmak F, Çam T. (2014). An overview of Durkheim and Merton's social anomie. In: *International Journal of Human Sciences*, 11, 2, 1297-1304 (eng).

4. Katsas G. A. (2012). Anomie, Social Changes and Dysfunctional Socialization. In: *Encephalos*, 49, 98-102 (eng).

5. TenHouten, W. D. (2016). Normlessness, Anomie, and the Emotions. In: *Sociological Forum*, 31 (2), 465-468 (eng).

6. Zhao, R., Cao, L. (2010). Social change and anomie: A cross-national study. In: *Social Forces*, 88, 1209-1229 (eng).

7. Holovakha, E.Y., Panyna N.V. (2008). Postsovetskaia anomiya v Rossyy y Ukraine: sovremennoe sostoianye y puty preodolenyia [Post-Soviet anomie in Russia and Ukraine: current state and ways to overcome]. In: *Obshchestvennye nauky i sovremennost [Social Sciences and Modernity]*, 6, 5-10 (rus).

8. Kara-Murza, S.H. (2013) *Anomyia v Rossyy: prychny i proiavlennya [Anomie in Russia: causes and manifestations]*. Moscow, Scientific expert Pbl. (rus).

9. Kravchenko, S.A. (2014) «Normalnaia anomyia»: kontury kontseptsiiyi [“Normal Anomie”: Outlines of the Concept]. In: *Sotsyolohycheskie issledovaniya* [*Sociological studies*], 8 (364), 3–10 (rus).
10. Trudova ta osvithnia mihratsii z Ukrainy: Yak vtrymaty liudskyyi potentsial? [*Labor and educational migration from Ukraine: How to maintain human potential?*] In: https://zik.ua/news/2018/07/24/trudova_ta_osvitnya_migratsii_z_ukrainy_yak_vtrymaty_lyudskyy_potentsial_1372513

**ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ
ВИНИКНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ У
ПРАЦІВНИКІВ ПРОФЕСІЙ ТИПУ
«ЛЮДИНА-ЛЮДИНА»**

Кулакевич Т.В. Психологічні та соціальні передумови виникнення професійної деформації у працівників професій типу «людина-людина»

На сучасному етапі розвитку суспільства доросла людина значну частину свого життя присвячує професійній діяльності. Професії типу «людина-людина» відрізняють особливості умов, засобів, предмета й продукту праці. Діяльність у професіях типу «людина-людина» орієнтована на інших людей (або їх групи), які володіють власною активністю та оцінкою, можуть сприяти (або протидіяти) діям суб'єкта праці. Ці професії характеризуються відсутністю єдиних і жорстких вимог до процесу професійної діяльності і до продукту праці. Водночас до представників таких професій застосовуються високі психологічні, професійні, особистісні вимоги, відповідно до того, що об'єктом праці є інші люди. Професійна діяльність представників «допомагаючих професій» спрямована перш за все на людей, які потрапили в життєво складні обставини або мають значні труднощі в зв'язку з хворобою, інвалідністю, втратою роботи, з вихованням дітей або через наслідки психотравмуючих ситуацій тощо. При цьому, одним із найважливіших принципів цієї роботи є не тільки надання різних видів допомоги (як-то психологічна, соціально-економічна, соціально-правова та ін.), але і мобілізація внутрішніх ресурсів людини для вирішення власних проблем.

Ключові слова: професійна діяльність, професії типу «людина-людина», «допомагаючі професії»,

психотравмуючі ситуації, професійні функції, психічні стани та установки, кризи професійного становлення, професійна деформація, професійні деструкції.

Кулакевич Т.В. Психологические и социальные предпосылки возникновения профессиональной деформации у работников профессий типа «человек-человек»

На современном этапе развития общества взрослый человек значительную часть своей жизни посвящает профессиональной деятельности. Профессии типа «человек-человек» отличают особенности условий, средств, предмета и продукта труда. Деятельность в профессиях типа «человек-человек» ориентирована на других людей (или их группы), которые владеют собственной активностью та оценкой, могут способствовать (или противодействовать) действиям субъекта труда. Эти профессии характеризуются отсутствием единых и жестких требований к процессу профессиональной деятельности и к продукту труда. Одновременно к представителям таких профессий предъявляются высокие психологические, профессиональные, личностные требования, соответственно тому, что объектом деятельности есть другие люди. Профессиональная деятельность представителей «помогающих профессий» направлена прежде всего на людей, которые попали в жизненно сложные обстоятельства или имеют значительные трудности в связи с болезнью, инвалидностью, потерей работы, воспитанием детей или через последствия психотравмирующих ситуаций. При этом, одним из самых важных принципов этой работы есть не только оказание разных видов помощи (как психологическая, социально-экономическая, социально-правовая и т.д.), но и мобилизация внутренних ресурсов человека для решения собственных проблем.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессии типа «человек-человек», «помогающие профессии», психотравмирующие ситуации, профессиональные функции, психические состояния и установки, кризисы профессионального становления, профессиональная деформация, профессиональные деструкции.

Kulakevych T.V. Psychological and social prerequisites for the emergence of professional deformation of workers of the professions such as "man-man"

At the present stage of development of a society, an adult devotes a significant part of his life to professional activities. Professions such as "man-man" distinguish by peculiarities of the conditions, means, object and product of labor. Activities in human-type professions are focused on other people (or groups of them) who have their own activity and assessment, can contribute (or counteract) the actions of the subject. These professions are characterized by the lack of uniform and strict requirements for the process of professional activity and the product of labor. At the same time, representatives of such professions have to meet high psychological, professional, personal requirements, in accordance with the fact that the object of work is other people. The professional activity of the representatives of "helping professions" is aimed primarily at people who are in difficult circumstances or have significant difficulties due to illness, disability, loss of work, the upbringing of children or the consequences of traumatic situations, etc. At the same time, one of the most important principles of this work is not only the provision of various types of assistance (such as psychological, socio-economic, socio-legal, etc.), but also the mobilization of internal human resources to solve their own problems.

Key words: professional activity, professions such as "man-man", "helping professions", psycho-traumatic situations, professional functions, mental states and settings, professional

development crises, professional deformation, professional destructions.

Постановка проблеми та її значення. В сучасних психологічних дослідженнях одне з центральних місць займає проблематика професійної діяльності людини, серед наслідків якої підвищеної уваги заслуговує професійна деформація. Особливої уваги заслуговують професії типу «людина-людина», які передбачають постійну взаємодію та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності, оскільки об'єктом їх праці є інші люди. Сучасне суспільство вимагає від такого фахівця не тільки великого обсягу професійних знань, а й ряду якостей зрілої особистості – готовність до змін і розвитку, прийняття самостійних рішень, співвіднесення своїх життєвих сенсів зі смислами суспільства та загальнолюдськими цінностями (С. Безсонов, С. Максименко, І. Томаржевська та ін.) [3; 4; 19].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійна деформація розвивається внаслідок впливу значної кількості факторів. Як зазначає Ю. В. Александров, на питання про джерела розвитку професійної деформації єдиної, чітко сформульованої відповіді у науковій літературі немає. Існує думка, що цей феномен може розвиватись на фоні неспецифічної деформації особистості, яка виступає її передумовою. Інші дослідники стверджують, що професійна деформація може починатись і з перетворень психічних функцій. Ціла низка дослідників вважають, що професійна деформація пов'язана з негативними змінами соціально-психологічної структури особистості. Є також автори, які показали, що цей процес виникає внаслідок перетворень психічних характеристик індивіда. При цьому, однозначної відповіді на питання, які психічні чи соціально-психологічні характеристики змінюються первісно, і призводять до професійної деформації, в літературі теж немає [1; 2; 4; 12; 15; 17].

Однак, як засвідчує С.Д. Сворака, професійна деформація є не обов'язковим, а ймовірним наслідком виконання професійних функцій протягом певного часу, індивідуальним для кожного працівника, але типовим для конкретної спеціальності, професії в цілому [18].

За свідченням З. Р. Кісіль, на виникнення професійної деформації впливає цілий ряд негативних факторів: юридичних; економічних; організаційних; інтелектуальних; соціально-психологічних [12].

На думку С. В. Городянко, виявлення та пізнання факторів, які викликають професійну деформацію працівників сприяє не лише усуненню цих факторів, але й підвищеної безпеки службово-трудової діяльності працівників. Є й зворотній зв'язок – усунення факторів, які знижують рівень безпеки діяльності працівників, є передумовою «нормальної», ефективної діяльності останніх [8].

У праці І. В. Клименка виділені три підходи до розуміння загальних причин розвитку професійної деформації працівників професій типу «людина – людина»:

1) дія специфіки професійної діяльності при тривалому професійному стажі внаслідок частого повторення типових ситуацій професійної діяльності;

2) невідповідність індивідуально-психологічних характеристик особи рівню вимог, які пред'являє до неї професійна діяльність;

3) взаємний вплив службової діяльності і індивідуальних особливостей особистості [13].

Домінуючу роль в розвитку професійної деформації працівників професій типу «людина – людина» має **специфіка професійної діяльності** (Ю.В. Александров, І. В. Клименко), так як саме її чинники ставлять відповідні вимоги, щодо особистісних особливостей спеціаліста [1; 2; 13].

Ю. В. Александров зазначає, що професійна деформація людини як особистості являє собою комплекс

специфічних, взаємодіючих змін у особистісній структурі, що виникають внаслідок ряду умов, які пов'язані з трудовою діяльністю [1; 2].

Ураховуючи особливі умови праці працівників працівників професій типу «людина – людина» (професії, що вирішують професійні завдання, пов'язані з соціальними стосунками в суспільстві, зміст яких зосереджено на їх розвитку, регуляції, дослідженні соціальних закономірностей і тенденцій, збереженні, трансформації історично визначених і прийнятих у суспільстві форм культури й традицій на всіх рівнях соціальної взаємодії ... психолог, педагог, соціальний педагог, соціальний працівник, журналіст, політолог, соціолог, юридичні професії), цілком логічно припустити, що у цьому виді діяльності професійна деформація буде розвиватися особливо інтенсивно та масштабно [4].

Професій і спеціальностей типу «людина-людина» налічується багато. Кожна з них характеризується своїми задачами, змістом, специфічними особливостями. Через неоднорідність професій цього типу виникла необхідність розподілу всередині даного типу на підтипи, які дозволяють найбільш оптимально знаходити відповідність між психологічними властивостями особистості й об'єктивними вимогами професії. Було виділено шість класів, які умовно названі за більшістю представлених у них професій – «педагоги» (викладачі, вихователі, вчителі, психологи, спортивні тренери), «продавці» (продавці, товарознавці), «контролери» (контролери кас, бортпровідники, провідники пасажирських вагонів, телефоністи), «медики» (лікарі, акушери, фельдшери, медичні сестри), «культпрацівники» (журналісти, екскурсоводи, бібліотекарі, клубні працівники), «юристи» (юристи, інспектори міліції й інспектори у справах неповнолітніх, фахівці з міжнародних відносин) [5; 14; 16].

Провідним мотивом вибору професії педагога є прагнення до нового й невідомого. Майбутнім педагогам

властива обережність, розважливність та консервативність. Педагогічна діяльність – це діяльність специфічна, головною особливістю якої є те, що основним предметом праці тут є особистість іншої людини. Тому педагогічна професія належить до широкого класу професій соціономічного типу. Проте педагогічна діяльність відрізняється своєю специфічністю навіть і всередині цього виду професій, тому що в центрі цієї діяльності особистість, яка лише формується. А ця особистість особливо чутлива до різних соціальних впливів, зокрема, і до професійно-педагогічних. Відзначимо, що діяльність «педагогів» визначається особливостями предмету праці (статевіковими та індивідуально-типологічними характеристиками особистості) й особливостями мети праці: виховання, навчання, професійна підготовка фахівців у системі навчальних закладів.

Робота припускає тісну взаємодію з об'єктом діяльності. Тому до особистості працівника даного класу висуваються певні вимоги. Зокрема, наявність педагогічних і організаторських здібностей, уміння володіти увагою слухачів, здатністю логічно і дохідливо висловлювати матеріал тощо.

За своїми психологічними ознаками професії другого («продавці») та третього («контролери») класу схожі за метою праці, зокрема торгове і соціально-побутове обслуговування, задоволення матеріальних потреб і запитів людей. Спілкування працівника з об'єктом професійної діяльності обмежено службовими інструкціями, стереотипізовано і має в основному інформаційний характер. Тому від працівника не вимагається глибокого і всебічного проникнення в глибинні особистісні відмінності, інтереси, світогляд іншої людини. Однак висуваються значні вимоги до емоційної стійкості й вольової сфери (уміння володіти собою).

Для представників четвертого класу («медики») – предметом праці є не просто інша людина, а індивід з

відхиленнями у стані здоров'я. Отже, предметом професійної діяльності є певне захворювання, а об'єктом праці виступає людина.

Особливостями змісту трудової діяльності «культпрацівників» є задоволення духовних запитів людини, організація відпочинку і дозвілля. Як і у попередньому випадку, процес пізнання іншої особистості в професіях даного класу відходить на другий план. Тут успіх трудової діяльності в значній мірі залежить від професіоналізму працівника, його такту й ініціативності у встановленні ділових контактів з читачами, туристами, людьми, які перебувають в будинку відпочинку або пансіонаті, учасниками ділової зустрічі.

Найбільш значущими для «юристів» є уміння розпізнавати причини відхилення в соціальній поведінці людини й ухвалення відповідних рішень стосовно її долі. Працівнику недостатньо лише зовнішньої реєстрації (сприйняття) поведінки, вчинку людини. Необхідне проникнення в сутність даної особистості, індивідуальний підхід, що вимагає значної розумової напруженості. Ступінь повноти і правильності сприйняття мотивів поведінки людини залежить від розуміння того, наскільки внутрішня сутність людини прямо і безпосередньо виявляється в її діях і вчинках [3; 5; 16].

Отже, зі здійсненого аналізу заропонованих Є. Клімовим характеристик професій доходимо висновку про неоднорідність вимог які висуваються до особистості працівника. Ці відмінності торкаються й особливостей предмету і мети праці, а також характеру спілкування: його стилю, спрямованості, темпу, тривалості [14].

Від рівня сформованості й адекватності професійної компетентності та «професійного Я образу» залежить у цілому ефективність конкретної діяльності працівників професій типу «людина – людина». Суспільний статус даної професійної діяльності є таким, що сформованість адекватного професійного «Я образу» працівників професій

типу «людина – людина» опосередковано впливає на психологічний клімат суспільства в цілому [14; 16].

Професійна деформація є явищем протилежним професійному саморозкриттю, яке полягає в досягненні професійної ідентичності шляхом відчуження від своєї Самості та характеризується рольовою ригідністю, що змушує індивіда продовжувати здійснюватись як професіонал у позапрофесійному просторі. В зв'язку з цим, фахівець може відчувати емоційне виснаження, ворожість по відношенню до клієнтів, підвищення агресивності, почуття провини тощо. Все це може призвести до десоціалізації та депрофесіоналізації особистості і, зрештою, до професійних деформацій.

Професійну деформацію розуміють як викривлення конфігурації особистісного профілю за рахунок згасання позитивних установок та посилення негативного ставлення до себе та інших людей (А. Маркова); особистісні прояви під впливом особливостей професійної діяльності таких психологічних змін, які починають негативно впливати на її здійснення та на психічну структуру самої особистості (Б. Новіков); боротьбу або конфлікт між суб'єктом і особистістю як компонентами єдиної структури індивідуальності людини (С. Безсонов); різке загострення якостей особистості фахівця, перенесення назовні професійних стереотипів поведінки, мислення, спілкування, що призводять до ускладнень у взаємодії людини з оточуючими та роблять її поведінку такою, що не відповідає обставинам (Г. Нікіфоров); результат появи та розвитку жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі у сферу позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності (Г. Медведева, С. Пиняєва) [11].

Термінологічний аналіз поняття «професійна деформація» показав, що одночасно з даним терміном в багатьох працях вітчизняних та закордонних науковців використовуються в близькому значенні такі поняття як

«професійна деструкція» та «професійна деградація». Так, на думку В. Ковальчишиної, професійна деформація є провісником професійної деструкції, її нижчим щаблем [11]. За визначенням В. Тогобицької, професійна деструкція є порушенням вже засвоєних способів діяльності, руйнуванням сформованих професійних технологій, професії або спеціальності [11]. Однак, етимологічні терміни «деструкція» та «деградація» мають однозначно негативне забарвлення та не відображають всю сутність змін, що відбуваються в структурі діяльності особистості. Саме тому термін «професійна деформація» є таким, що може застосовуватись стосовно фізичної і психічної організації людини, що змінюються під впливом професії. Професійна деформація особистості відбувається під впливом змісту та своєрідності умов, за яких здійснюється діяльність. Механізм виникнення професійної деформації має досить складну динаміку. Спочатку несприятливі умови праці викликають негативні зміни в професійній діяльності, в поведінці. Потім, у міру повторення складних ситуацій, ці негативні зміни можуть накопичуватися і в особистості, призводячи до її розбудови, що надалі проявляється в повсякденній поведінці та спілкуванні. Встановлено також, що спочатку виникають тимчасові негативні психічні стани та установки, потім починають зникати позитивні якості. Пізніше на місці позитивних властивостей виникають негативні психічні якості, що змінюють особистісний профіль працівника. Професійна деформація може мати досить складну динаміку проявів у професійній діяльності людини і зачіпати різні сторони психіки: мотиваційну, когнітивну сферу, сферу особистісних якостей. Її результатом можуть бути специфічні установки і уявлення, виникнення певних рис особистості [11].

А. Маркова виділяє основні тенденції розвитку професійних деструкції [11]:

- ✓ відставання, уповільнення професійного розвитку порівняно з віковими і соціальними нормами;
- ✓ несформованість професійної діяльності (працівник як би застряє у своєму розвитку);
- ✓ дезінтеграція професійного розвитку, розпад професійної свідомості і, як наслідок, нереалістичні цілі, помилкові смисли праці, професійні конфлікти.
- ✓ низька професійна мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці та дезадаптація;
- ✓ неузгодженість окремих ланок професійного розвитку, коли одна сфера видається вперед, а інша відстає (наприклад, мотивація до професійного праці є, але заважає відсутність цілісної професійної свідомості);
- ✓ згортання раніше були професійних даних, зменшення професійних здібностей, ослаблення професійного мислення;
- ✓ спотворення професійного розвитку, поява раніше відсутніх негативних якостей, відхилення від соціальних і індивідуальних норм професійного розвитку, що змінюють профіль особистості;
- ✓ поява деформацій особистості (наприклад, емоційного виснаження і вигорання, а також збиткової професійної позиції, особливо в професіях з вираженою владою та популярністю);
- ✓ припинення професійного розвитку, професійні захворювання або втрата працездатності.

Таким чином, професійні деформації порушують цілісність особистості; знижують її адаптивність, стійкість; негативно позначаються на продуктивності діяльності. Професійний розвиток – це одночасно і придбання, і втрати (вдосконалення і деструкції).

Отже, професійні деструкції в загальному вигляді – це порушення вже засвоєних способів діяльності; але це й зміни, пов'язані з переходом до наступних стадій професійного становлення; зміни, пов'язані з віковими змінами, фізичними і нервовим виснаженням. Подолання

професійних деструкцій супроводжується психічною напруженістю, психологічним дискомфортом, а іноді – кризовими явищами.

Деструкції, викликані багаторічним виконанням однієї і тієї ж професійної діяльності, породжують професійно небажані якості, змінюють професійну поведінку людини – це і є професійні деформації. По мірі професіоналізації успішність виконання діяльності починає визначатися взаємодією професійно важливих якостей, які роками є затребуваними. Окремі з них поступово трансформуються в професійно небажані якості; водночас поволі розвиваються професійні акцентуації – надмірно виражені якості та їх поєднання, що негативно позначаються на діяльності і поведінці фахівця.

Багаторічне виконання професійної діяльності не може постійно супроводжуватися її вдосконаленням. Неминучі тимчасові періоди стабілізації.

На початкових стадіях професіоналізації ці періоди недовготривалі. На наступних стадіях у окремих фахівців період стабілізації може тривати досить довго. У цих випадках доречно говорити про настання професійної стагнації особистості.

Сензитивними періодами утворення професійних деформацій є кризи професійного становлення особистості. Непродуктивний вихід з кризи спотворює професійну спрямованість, сприяє виникненню негативної професійної позиції, знижує професійну активність.

Основні групи факторів, що детермінують професійні деструкції: об'єктивні, пов'язані з соціально-професійною середовищем (соціально-економічна ситуація, імідж і характер професії, професійно-просторове середовище); суб'єктивні, зумовлені особливостями особистості та характером професійних взаємин; об'єктивно-суб'єктивні, що породжуються системою та організацією професійного процесу, якістю управління, професіоналізмом керівників; неусвідомлювані і усвідомлювані невдалі мотиви вибору

(або не відповідають реальності, або мають негативну спрямованість); очікування на стадії входження в самостійне професійне життя (перші невдачі спонукають шукати кардинальні методи); поява стереотипів професійної поведінки (з одного боку, стереотипи надають роботі стабільність, допомагають у формуванні індивідуального стилю праці, але з іншого боку, заважають адекватно діяти в нестандартних ситуаціях, яких достатньо в будь-якій роботі); різні форми психологічних захистів, які дозволяють людині знижувати ступінь невизначеності та психічну напруженість (раціоналізація, заперечення, проекція, ідентифікація, відчуження); емоційна напруженість, часто повторювані негативні емоційні стани (синдром емоційного вигорання); на стадії професіоналізації (особливо для соціономічних професій) по мірі становлення індивідуального стилю діяльності знижується рівень професійної активності і виникають умови для стагнації професійного розвитку; зниження рівня інтелекту зі зростанням стажу роботи, що часто викликано особливостями нормативної діяльності, коли багато інтелектуальних здібностей залишаються незатребуваними (такі здатності швидко згасають); індивідуальна межа розвитку працівника, який багато в чому залежить від початкового рівня освіти, від психологічної насиченості праці; причиною утворення межі може бути незадоволеність професією; акцентуації характеру (надмірне посилення окремих рис характеру, а також окремих професійно обумовлених властивостей і якостей особистості); старіння працівника (соціально-психологічне старіння (ослаблення інтелектуальних процесів, перебудова мотивації, зростання потреби у схваленні); морально-етичне старіння (нав'язливе моралізування, скептичне ставлення до молоді і всього нового, перебільшення заслуг свого покоління); професійне старіння (несприйнятливості до нововведень, труднощі адаптації до мінливих умов, зниження темпу виконання професійних функцій).

Роскрито рівні професійних деструкцій. Загальнопрофесійні, типові для працівників соціономічного профілю. Наприклад, для лікарів – синдром співчутливої втоми (емоційна індіферентність до страждань хворих); для працівників правоохоронної галузі – синдром асоціальної перцепції (коли кожен сприймається як потенційний порушник; для керівників – синдром всюдозволеності (порушення професійних і етичних норм, прагнення маніпулювати підлеглими).

Спеціальні професійні деструкції, що виникають у процесі спеціалізації.

Професійно-типологічні деструкції, обумовлені накладенням індивідуально-психологічних особливостей особистості на психологічну структуру професійної діяльності. В результаті складаються професійно і особистісно обумовлені комплекси: деформації професійної спрямованості особистості (спотворення мотивів діяльності, перебудова ціннісних орієнтацій, песимізм, скептичне ставлення до нововведень); деформації, що розвиваються на основі яких-небудь здібностей: організаторських, комунікативних, інтелектуальних та ін. (комплекс переваги, гіпертрофований рівень домагань, нарцисизм); деформації, зумовлені рисами характеру (рольова експансія, владолюбство, посадова інтервенція, домінантність, індіферентність).

Індивідуальні, зумовлені особливостями працівників найрізноманітніших професій, коли окремі професійно важливі якості, як, втім, і небажані якості, надмірно розвиваються, що призводить до виникнення особливих якостей або акцентуацій (наприклад, гіпервідповідальність, гіперчесність, гіперактивність, трудовий фанатизм, професійний ентузіазм, нав'язливий педантизм та ін.) (Е. Зеєр) [9; 10].

Традиційно виділяють також різні форми й види професійної деформації особистості. На думку І. Хоржевської, професійна деформація може мати

епізодичний або стійкий, поверховий або глобальний, позитивний або негативний характер [11]. Стосовно форм професійної деформації існують неоднозначні позиції, що може бути пов'язане з відсутністю їх чіткої критеріальної класифікації. Однією з форм професійної деформації є професійна індиферентність, або професійна байдужість, яка проявляється, на думку Е. Зеєра, в емоційній сухості, ігноруванні індивідуальності інших [9; 10].

Особливого значення мають ідеї С. Безносова стосовно професійної деформації особистості. На думку вченого – це така зміна особистості (її стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування й поведінки), що настає внаслідок виконання професійної діяльності [4].

Професійна деформація особистості завжди стосується певного ступеня відчуження від попередньої репрезентації своєї Самості, тобто пов'язана зі змінням себе заради успішного виконання професійної діяльності. Саме цим професійна деформація змістово відрізняється від професійного саморозкриття, яке, як уже зазначалось, полягає в максимальному здійсненні себе, своєї неповторності, індивідуальності – Самості – у діяльності, яка є покликанням.

Професійна деформація особистості є результатом спрямованості останньої відповідати власному образу професіонала, тобто бути професійно ідентичною. В такому разі ті зміни, яких зазнає структура особистості, з одного боку, допомагають їй здійснюватись як професіонал, проте, з іншого – розповсюджуються на всі сфери її життя. Причинами розвитку професійної індиферентності на думку Н. Кальки є узагальнення особистого негативного досвіду взаємодії та тривала емоційна втома [11].

Ж. Вірна до професійних деформацій зараховує такі її форми як подвійні етичні стандарти, професійний маргіналізм та професійне вигорання [6].

Як зазначалося, сенситивним періодом для виникнення професійної деформації особистості традиційно вважають час переживання нею професійної кризи. В контексті зазначеного професійна деформація є своєрідним способом розв'язання цієї кризи, відновлення втраченої професійної ідентичності.

Професійна деформація особистості може мати ситуативний або постійний характер та протікати в індивідуальній чи груповій формі. У професійно-моральній сфері деформація виявляється у втраті уявлення про громадянський і моральний зміст професійної діяльності, підміні її норм у поведінці спотвореними вузькокорпоративними нормами, а в кінцевому результаті – у порушенні законності. У професійно-інтелектуальній сфері деформація проявляється в шаблонності мислення, поступовій втраті її широти, глибини, критичності, у перебільшенні значущості власної професійної думки і досвіду, а іноді їх абсолютизації. У емоційно-вольовій сфері деформація проявляється в розбалансованості і огрубінні емоційно-вольової сфери, появи тривалих депресивних станів, накопиченні втоми, зростанні внутрішньої і зовнішньої конфліктності, агресивності, ослабленні вольових якостей, втраті здатності до самоконтролю та саморегуляції. Проявами деформації в сфері професійних дій є, як правило, прагнення до формалізму, підміні ділового підходу псевдодіяльністю, гіпертрофованою увагою до зовнішньої її атрибутики, правовий нігілізм, довільне тлумачення закону, підозрілість, стереотип закритості («надтаємності»), прагнення до силових методів вирішення завдань. Розвиток професійної деформації може привести до професійної непридатності (професійному знесиллю) співробітника, а найгірше – зробити його небезпечним для професійної діяльності. Причини професійної деформації лежать як в особливостях самої діяльності, її умовах, так і в особливостях особистості конкретного фахівця. Тому прояви професійної деформації

необхідно завжди розглядати в контексті особистості, бо в ній можуть бути знайдені її індивідуальні причини й «точки опори» для профілактики та подолання. Крайньою формою професійної деформації вважають професійну деградацію особистості, пов'язану зі спекуляцією посадовими повноваженнями, девіантною поведінкою, які можуть переноситись і в позаслужбовий простір [19].

Отже, існує необхідність у тому, щоб привернути увагу суспільства та власне фахівців соціономічного профілю до проблеми формування здатності долати прояви професійної деформації особистості, вмінь та навичок попередження професійних деструкцій, тобто визначенні умов подолання професійної деформації.

Література

1. Александров Ю. В. Професійна деформація працівників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.06. / Ю. В. Александров. – ХНУВС. – Х., 2004. – 20 с.
2. Александров Ю. В. Коррекция и профилактика профессиональной деформации сотрудников ОВД: [Метод. рекомендации] / Ю. В. Александров. – Х.: НУВД, 2002. – 16 с.
3. Байдик В.В. Психодіагностичні методики дослідження професійного стресу працівників освіти / В.В.Байдик // Актуальні проблеми психології : Екологічна психологія : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за ред. С.Д.Максименка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2013. – Т. 7. – Вип. 33. – С. 16–25.
4. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности/ С. П. Безносков. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
5. Венгер Г.С. Самоактуалізація майбутнього фахівця соціальної сфери / Г.С. Венгер // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 1(39). – Сєверодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. – С. 36–45.

6. Вірна Ж.П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж.П. Вірна // Психологічні перспективи. – 2012. – Вип. 19. – С. 84–90.
7. Водопьянова Н. Е. Синдром вигорання: діагностика и профілактика / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 336 с.
8. Городянко С. В. Організаційно-правове забезпечення безпеки діяльності працівників ОВС України: Автореф. дис. канд. психол. наук : 12.00.07 / С. В. Городянко. – КНУВС. – К., 2008. – 21 с.
9. Зеер Э. Ф. Психология профессий: Учебн. пособие / Э. Ф. Зеер. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Академ. Проект, Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
10. Зеер Э.Ф. Психология профессиональных деструкций / Э.Ф. Зеер, Э.Э. Сыманюк. – М.: Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – 240 с.
11. Каширіна Є.В. Соціально-психологічні аспекти професійної діяльності працівників соціономічної сфери / Є.В. Каширіна // Психологічні засади подолання наслідків професійного стресу : монографія / за ред. Н.Є. Завацької. – [2-ге вид.; перероб. і доп.]. – Сєверодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2017. – С. 45 – 65.
12. Кісіль З. Р. Історіографія проблеми дослідження професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України як наукова парадигма / З. Р. Кісіль // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 1. – С. 85–94.
13. Клименко І. В. Гендерні особливості професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.06 – юридична психологія / І. В. Клименко. – Харків – 2013. – 22 с.
14. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М.: Институт практической психологии ; Воронеж: НПО «МОДЕК», 1996. – 400с.

15. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія / О. М. Кокун. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агенство", 2012. – 200 с.
16. Провоторова Н.В. Характеристика управлінської діяльності, як професії типу «людина-людина» / Н.В. Провоторова // Теоретичні і прикладні проблеми психології та педагогіки. Збірник наукових праць СНУ ім. В. Даля – 2008. – № 3 (20) –С. 181 –187.
17. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности» /Под ред.Г. С.Никифорова. – М. : Речь, 2010. – 816с.
18. Сворак С. Д. Підготовка працівників ОВС до протидії професійній деформації / С. Д. Сворак // Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 14 берез. 2014 р.) / МВС України, Харк. нац. Ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2014. – С. 17–20.
19. Томаржевська І.В. Шляхи подолання професійної деформації особистості спеціаліста соціономічної сфери / І.В. Томаржевська // Вісник Національного університету оборони України : зб. наук. праць. – К. : НУОУ, 2015. – Вип. 1 (44). – С. 224 –230

References

1. Aleksandrov Yu. V. Profesijna deformaciya pracivny`kiv organiv vnutrishnix sprav i shlyaxy` yiyi korekciyi: Avtoref. dy`s. kand. psy`xol. nauk: 19.00.06. / Yu. V. Aleksandrov. – XNUVS. – X., 2004. – 20 s.
2. Aleksandrov Yu. V. Korrekcy`ya y` profy`lakty`ka professy`onal`noj deformacy`y` sotrudny`kov OVD: [Metod. rekomendacy`y`] / Yu. V. Aleksandrov. – X.: NUVD, 2002. – 16 s.
3. Bajdy`k V.V. Psy`xodiagnosty`chni metody`ky` doslidzhennya profesijnogo stresu pracivny`kiv osvity` / V.V.Bajdy`k // Aktual`ni problemy` psy`xologiyi : Ekologichna psy`xologiya : zb. nauk. prac` Insty`tutu psy`xologiyi imeni

G.S.Kostyuka NAPN Ukrayiny` / za red. S.D.Maksy`menka. – Zhy`tomy`r: Vy`d-vo ZhDU im. I.Franka, 2013. – T. 7. – Vy`p. 33. – S. 16–25.

4. Beznosov S. P. Professy`onal`naya deformacy`ya ly`chnosty` / S. P. Beznosov. – SPb. : Rech`, 2004. – 272 s.

5. Venher H.S. Samoaktualizatsiya maybutn`oho fakhivtsya sotsial'noyi sfery / H.S. Venher // Teoretychni i prykladni problemy psykholohiyi : zb. nauk. prats' Skhidnoukrayins'koho natsional'noho universytetu im. V. Dalya. – # 1(39). – Cyeverodonets'k : Vyd-vo SNU im. V. Dalya, 2016. – S. 36 – 45.

6. Virna Zh.P. Nevrohenez profesiynykh destruktivnykh osobystosti / Zh.P. Virna // Psykholohichni perspektyvy. – 2012. – Vyp. 19. – S. 84–90.

7. Vodop'yanova N. E. Syndrom vy`horannya: dyahnostyka y profylaktyka / N. E. Vodop'yanova, E. S. Starchenkova. – 2-e yzd. – SPb.: Pyter, 2008. – 336 s.

8. Horodyanko S. V. Orhanizatsiyno-pravove zabezpechennya bezpeky diyal'nosti pratsivnykiv OVS Ukrayiny: Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk : 12.00.07 / S. V. Horodyanko. – KNUVS. – K., 2008. – 21 s.

9. Zeer Э. F. Psykholohyya professyy: Uchebn. posobyе / Э. F. Zeer. – 3-e yzd., pererab. y dop. – M.: Akadem. Proekt, Fond «Myr», 2005. – 336 s.

10. Zeer Э. F. Psykholohyya professional'nykh destruktivnykh / Э. F. Zeer, Э. Э. Сыманюк. – M.: Akademicheskyy proekt; Ekaterynburh : Delovaya knyha, 2005. – 240 s.

11. Kashyrina Ye.V. Sotsial'no-psykholohichni aspekty profesiynoyi diyal'nosti pratsivnykiv sotsionomichnoyi sfery / Ye.V. Kashyrina // Psykholohichni zasady podolannya naslidkiv profesiynoho stresu : monohrafiya / za red. N.Ye. Zavats'koyi. – [2-he vyd.; pererob. i dop.]. – Syevyerodonets'k : SNU im. V. Dalya, 2017. – S. 45 – 65.

12. Kisil' Z. R. Istoriohrafiya problemy doslidzhennya profesiynoyi deformatsiyi pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrayiny yak naukova paradyhma / Z. R. Kisil' //

Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. – 2014. – Vyp. 1. – S. 85–94.

13. Klymenko I. V. Henderni osoblyvosti profesiynoyi deformatsiyi pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrayiny: Avtoref. dys. kand. psykhol. nauk: 19.00.06 – yurydychna psykholohiya / I. V. Klymenko. – Kharkiv – 2013. – 22 s.

14. Klymov E.A. Psykholohyya professyonal'a / E.A. Klymov. – M.: Ynstytutpraktycheskoy psykholohyy ; Voronezh: NPO «MODEK», 1996. – 400s.

15. Kokun O. M. Psykholohiya profesiynoho stanovlennya suchasnoho fakhivtsya: Monohrafiya / O. M. Kokun. – K.: DP "Inform.-analit. ahenstvo", 2012. – 200 s.

16. Provotorova N.V. Kharakterystyka upravlins'koyi diyal'nosti, yak profesiyi typu «lyudyna-lyudyna» / N.V. Provotorova // Teoretychni i prykladni problemy psykholohiyi ta pedahohiky. Zbirnyk naukovykh prats' SNU im. V. Dalya – 2008. – # 3 (20) – S. 181 –187.

17. Psy`xology`cheskoe obespecheny`e professy`onal`noy deyatel`nosty`» /Pod red.G. S.Ny`ky`forova. – M. : Rech`, 2010. – 816s.

18. Svorak S. D. Pidgotovka pracivny`kiv OVS do proty`diyi profesijnij deformatsiyi / S. D. Svorak // Aktual`ni problemy` suchasnoyi psy`xologiyi ta pedagogiky` vy`shhy`x navchal`ny`x zakladiv MVS Ukrayiny` : materialy` nauk.-prakt. konf. (Xarkiv, 14 berez. 2014 r.) / MVS Ukrayiny`, Xark. nacz. Un-t vnutr. sprav. – X. : XNUVS, 2014. – S. 17–20.

19. Tomarzhevs`ka I.V. Shlyaxy` podolannya profesijnoyi deformatsiyi osoby`stosti specialista socionomichnoyi sfery` / I.V. Tomarzhevs`ka // Visny`k Nacional`nogo universy`tetu oborony` Ukrayiny` : zb. nauk. pracz`. – K. : NUOU, 2015. – Vy`p. 1 (44). – S. 224 –230

ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОСІБ, ЩО ПЕРЕЖИВАЮТЬ НАСЛІДКИ ТРАВМАТИЧНИХ ПОДІЙ

Малхазов О.Р. Технологія формування емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій

У статті обґрунтовано технологію формування емоційної стійкості осіб, які переживають наслідки травматичних подій у процесі їх соціально-психологічної реабілітації. Встановлено, що емоційна стійкість значною мірою визначається ставленням особистості до власної спроможності контролювати свої емоції та емоційні стани у ситуаціях соціальної взаємодії. Ресурс підвищення емоційної стійкості засобами соціально-психологічної реабілітації вбачається у розвитку здатності особи до емоційного самовладання.

Запропоновано алгоритм реабілітаційних заходів, спрямованих на формування емоційної стійкості та зміну самоставлення осіб, що переживають наслідки травматичних подій. Першим кроком є бесіда, у ході якої визначається: рівень усвідомлення потреби у реабілітації, готовність змінити власне ставлення до ситуації; можливість перенесення акцентів із ставлення до себе як постраждалого на сприйняття себе як рівноцінного учасника реабілітаційного процесу; виявляються особистісні ресурси. Другий крок – *діагностичний*. На цьому етапі актуалізується здатність особистості диференціювати емоції та емоційні стани; її досвід рефлексії посттравматичних подій; здатність вирізняти ситуації, що викликають зниження емоційної стійкості (виявляються типові ситуації) та застосовувати наявні стратегії виходу з посттравматичних ситуацій. Третім

кроком є виявлення і рефлексія умов та чинників виникнення емоційних реакцій; моделювання успішних та неуспішних способів опанування емоційними станами з наступним аналізом причин неуспіху; аналіз досвіду респондента та залучення технологічних прийомів для утвердження його у власній спроможності контролювати емоції та емоційні стани. На четвертому етапі (*формульовальному*) конкретизується уявлення про бажані моделі поведінки у емоційно значущих ситуаціях та визначаються необхідні уміння та навички корекції емоцій; застосовуються реабілітаційні техніки та технології для формування упевненості у власній спроможності контролювати емоційні стани, формуються окремі уміння контролю емоцій у типових ситуаціях; розвивається здатність до антиципації ситуацій, що зумовлюють зниження емоційної стійкості, та вибору оптимальної моделі поведінки (уникнення, розв'язання, зміна ставлення до ситуації, витіснення або знецінення ситуацій, що не можуть бути вирішені).

Ключові слова: технологія, емоційна стійкість, само ставлення, взаємодія, посттравматична ситуація, реабілітаційний ресурс

Малхазов А.Р. Технологія формування емоціональної устійчивости лиц, переживающих последствия травматических событий

В статье теоретически обоснована технология формирования эмоциональной устойчивости лиц, переживающих последствия травматических событий в процессе их социально-психологической реабилитации. Установлено, что эмоциональная устойчивость, в значительной степени определяется отношением личности к собственной способности контролировать свои эмоции и эмоциональные состояния в ситуациях социального взаимодействия. Ресурс повышения эмоциональной

устойчивости усматривается в развитии способности личности к эмоциональному самообладанию.

Предложено алгоритм реабилитационных мероприятий, направленных на формирование эмоциональной устойчивости и изменение отношения к себе лиц, переживающих последствия травматических событий. Первый шагом является беседа, в ходе которой определяются: уровень осознания потребности в реабилитации; готовность изменить собственное отношения к ситуации; возможность перенести акценты с отношения к себе, как пострадавшему, на восприятие себя, как равноценного участника событий; выявляются личностные ресурсы. Второй шаг – *диагностический*. На этом этапе актуализируется способность личности дифференцировать эмоции и эмоциональные состояния; ее опыт рефлексии посттравматических событий; способность выделять ситуации, вызывающие снижение эмоциональной устойчивости (выявляются типичные ситуации) и применять имеющиеся стратегии выхода из посттравматических ситуаций. Третьим шагом является выявление и рефлексия условий и факторов возникновения эмоциональных реакций; моделирование успешных и неуспешных способов совладания с последующим анализом причин неуспеха; анализ опыта респондента и привлечение технологических приемов для утверждения его в собственной способности контролировать эмоции и эмоциональные состояния. На четвертом этапе – *формирующем* – конкретизируются представления о желаемых моделях поведения в эмоционально значимых ситуациях и определяются необходимые умения и навыки коррекции эмоций; применяются реабилитационные техники и технологии для формирования уверенности в собственной способности контролировать эмоциональные состояния, формируются отдельные умения контроля эмоций в типичных ситуациях; развивается способность к антиципации ситуаций, в которых снижается

эмоциональная устойчивость, выбирается оптимальная модель поведения (избегание, решение, изменение отношения к ситуации, вытеснение или обесценивание ситуаций, которые не могут быть решены).

Ключевые слова: технология, эмоциональная устойчивость, самоотношение, взаимодействие, посттравматическая ситуация, реабилитационный ресурс.

Malkhazov O.R. Technology of shaping emotional resilience of patients who are going through the consequences of traumatic events

The article explains technology of shaping emotional resilience of patients who are going through the consequences of traumatic events in the process of their socio psychological rehabilitation. The article detects that emotional resilience is largely defined by how personality relates to her own ability to control emotions and emotional states in situations of social interaction. Resource of increase of emotional resilience is seen in development of one's ability of emotional self-control.

The article offers an algorithm of rehabilitation means that are aimed at shaping of emotional resilience and change in self-confidence of the persons who are going through the effects of traumatic events. First step is a conversation that aims to find out the following: level of self consciousness regarding the need for rehabilitation; readiness to change her own attitude towards the situation; possibility of change of the accents – from treating oneself as a victim to perceiving oneself as an equal participant of the rehabilitation process. Also, personality resources are revealed. Second step is diagnostic. This stage actualizes the ability of the personality to differentiate emotions and emotional states; her experience of reflection on posttraumatic events; ability to distinguish situations that cause decrease in emotional resilience (typical situations are revealed) and applying available strategies for escape from posttraumatic situations. Third step is detection and reflection of conditions and causes of the emergence of emotional reactions; modeling successful and

unsuccessful methods of managing emotional states with following analysis of the reasons for failure; analysis of respondent's experience and engagement of technological methods to increase her confidence in her own ability to control emotions and emotional states. At the fourth stage (formation), the image of desired models of the respondent's behaviour in emotionally significant situations is specified and necessary abilities and skills of emotion correction are defined; rehabilitation techniques and technologies of enhancing confidence in one's ability to control emotional states are applied; ability to anticipate situations that cause decrease of emotional resilience and choose optimal behaviour model (avoidance, solution, changing of attitude towards the situation, suppression or depreciation of the situations that cannot be solved) is developed.

Key words: technology, emotional resilience, self-confidence, interaction, traumatic situation, rehabilitation resource.

Постановка проблеми. Останні події у світі, зокрема й в Україні, актуалізували запит на розробку соціально-психологічних технологій реабілітації. За даними американських дослідників [12] майже 60% населення хоча б один раз у своєму житті переживали травматичну подію, 7% – страждали на ПТСР. Тривале переживання посттравматичної ситуації супроводжується високим рівнем емоційної напруженості особистості і почасти призводить до зневіри у власній здатності контролювати негативні емоції та вибудовувати ефективну комунікацію. Проблема контролю емоцій досліджується переважно у руслі загальної психології та психофізіології, водночас соціально-психологічні чинники розвитку емоційної стійкості залишаються поза увагою науковців. Серед таких чинників одним із найбільш важливих, на наше переконання, є упевненість особи у власній спроможності

контролювати емоції та емоційні стани у ситуаціях соціальної взаємодії.

Постановка завдання. Метою даної статті є теоретичне обґрунтування технології формування у процесі соціально-психологічної реабілітації впевненості особистості у власній спроможності контролювати негативні емоційні прояви, викликані переживанням посттравматичної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Формування впевненості особистості у спроможності контролювати негативні емоційні прояви завжди цікавили психологів, які безпосередньо у своїй практичній діяльності стикаються з необхідністю надання немедичної психотерапевтичної допомоги.

Більшість дослідників [2-4,7-13], характеризуючи зміни, що відбуваються внаслідок психотравматичної ситуації, відзначають: розлади у картині світу, у поведінці взагалі та у комунікації зокрема, значні когнітивні, фізичні та емоційні проблеми. При цьому зазначається, що чи не найскладнішим у роботі психотерапевта є налагодження контакту з пацієнтом і прийняття останнім того факту, що самостійно знайти шляхи виходу з цієї ситуації не вдається.

Ефективність особи у сприйняття і осмислення ситуації, аналізі наявної інформації визначається, зокрема, її можливостями контролювати несприятливі емоційні переживання у ситуаціях взаємодії. Одним із основних чинників успішного контролю є емоційна стійкість (ЕС) особистості. В основу нашого дослідження покладено уявлення про те, що одним з головних механізмів внутрішньої регуляції психічної активності та поведінки виступає суб'єктивне переживання ситуації і власної здатності до самоконтролю у цій ситуації.

У нашому дослідженні емоційну стійкість ми розглядатиме як активність, як механізм забезпечення цілісності функціонування системи емоційної регуляції діяльності, поведінки особистості у взаємодії із значущими

іншими, як здатність особистості контролювати емоційні стани у значущих ситуаціях соціальної взаємодії та у професійній діяльності. Ця здатність забезпечується функціонуванням багаторівневої системи психофізіологічних, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних чинників. Нами висунуто припущення про те, що ефективність системи можна змінити шляхом корегування окремих її елементів. Підхід до аналізу проблеми з позицій соціально-психологічної теорії відновлення психологічного здоров'я дозволив виділити три групи чинників, коригування яких в умовах реабілітації сприятиме підвищенню емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій:

✓ *здатність до емоційного самовладання*, яка залежить від балансу досвіду і схематичних уявлень в емоційно дражливій ситуації, диференціювання емоцій, широти спектру стратегій виходу з ситуацій;

✓ *здатність до рефлексії власних емоційних проявів*, що визначається мірою усвідомлення індивідуальних особливостей, ресурсів та проблемних зон емоційної саморегуляції; рівнем антиципації ситуацій, що зумовлюють зниження емоційної стійкості;

✓ *самосприйняття і самоставлення* – виявляється в уявленнях про бажані моделі поведінки у емоційно значущих ситуаціях; упевненості у власній спроможності контролювати емоційні стани, моделях поведінки, які видаються респонденту оптимальними у типових ситуаціях.

Критерії для розпізнання проявів емоційної стійкості, на основі аналізу досліджень [1-2, 4-8, 10-13], було об'єднано у три групи:

✓ *Психофізіологічні*: (фізіологічна реактивність) – емоційна реактивність (збудливість); нервова та фізична витривалість; характер, інтенсивність та тривалість емоційного збудження або пригнічення, періодичність їх коливань; поріг та глибина емоційних переживань, їх тривалість, інтенсивність, рухливість, лабільність, здатність

розпізнавати, диференціювати, регулювати емоції та емоційні стани, стенічні та астенічні форми емоційного реагування (характерними ознаками стенічної форми реагування є роздратованість на себе та оточуюче середовище, астенічного – бажання відволіктись від несприятливих ситуацій, спогадів, заспокоїтись).

✓ Особистісні якості: екстра-інтровертованість, демонстративність, застрявання, нейротизм, тривожність, комунікативність, рефлексія; ступінь домінування позитивних та негативних емоційних переживань (визначається за емоційною експресією);

✓ Соціально-психологічні: переважання у взаємодії практик конструктивного діалогу, поведінка у конфліктних ситуаціях (емоційно стійка особа зберігає спокій, шукає причину конфлікту, не вдається до аргументів особистого характеру, уникає оціночних суджень, орієнтована на компроміс), сугестивність.

Зрозуміло, що кожен має своє бачення адекватності емоційних проявів, оскільки, набуваючи досвід, кожен формує власну внутрішню систему змістовних, якісних та динамічних критеріїв емоційної відповідності. Незадоволеність потреб, неадекватна оцінка ситуації неуспіху, непослідовність поведінки, впертість, втрата контролю над своїми діями зумовлюють негативні афективні переживання та сплески емоцій, що призводить до виникнення проблем у взаємодії з оточенням та провокує негативні форми поведінки у відповідь.

Основними ознаками ЕС особистості є збалансований прояв інтенсивності емоційних реакцій, їх стабільність та адекватність, здатність контролювати астенічні емоційні стани. Високому рівню ЕС відповідають: здатність у взаємодії адекватно оцінювати і прогнозувати свою поведінку і партнера, вміння передбачати та розпізнавати емоційні прояви у ситуаціях, що виникають, рефлексувати та емпатувати, враховувати позитивний і негативний досвід подолання несприятливих емоційних станів.

Характерними ознаками низького рівня ЕС є підвищена уразливість, впертість, негативізм, замкненість, загальмованість, часта зміна емоцій протилежних знаків, мінливість настрою, не здатність переживати радісні моменти життя, хворобливий песимізм, неспокій, боязкість.

У кожній конкретній ситуації емоційна стійкість може бути детермінована: а) переважно досвідом, з включеними до нього ядерними уявленнями; б) переважно первинними (схематичними) уявленнями – образами діяльності. У кожному випадку досвід і первинні уявлення доповнюють одне одного. Емоційна стійкість однозначно не корелює з інтенсивністю негативних переживань, хоча частка останніх дещо вища в групі емоційно нестійких.

Емоційна стійкість (ЕС) осіб, які переживають наслідки психотравматичних подій, значною мірою визначається їх вірою у власну спроможність контролювати свої емоційні прояви в ситуаціях соціальної взаємодії.

До загальних емоційних симптомів які проявляються у осіб, що переживають наслідки психотравмуючої ситуації більшість дослідників [1-2, 4-8,10-13] відносять страх, депресію, гнів, нездатність контролювати власні емоції та емоційні стани.

Зниження емоційної стійкості зумовлює виникнення труднощів у соціальній взаємодії і проявляється у поведінці: – як уникнення спогадів про пережите, – як зниження самооцінки і рівня домагань, – як зростання частки агресивних реакцій, – як виникнення депресивних станів, – як зниження ефективності прийняття рішень, – як зниження здатності до самоконтролю тощо.

На основі аналізу результатів наукових досліджень можна виділити типи поведінки осіб з порушеннями емоційної регуляції внаслідок переживання посттравматичної ситуації:

✓ позитивний (оптимістичний), як розуміння необхідності змін, на кшталт «так жити більше неможна», «треба щось міняти». Звідси формується конструктивний

підхід до переоцінки власних можливостей і упевненість у тому, що «існують шляхи розв'язання проблем, які сьогодні лежать поза межами моїх можливостей, але в принципі досяжні для мене». Отже, для особистості з позитивним типом реагування переживання психотравматичної ситуації стає спонукою до зміни себе. З такими пацієнтами необхідно працювати, застосовуючи, переважно, технології когнітивної регуляції;

✓ негативний (песимістичний) – як відмова від будь-яких змін, за принципом «краще залишити як є, аби не було гірше», на тлі переживання відчуття дисонансу і дисгармонії. Такий тип реагування пов'язаний зі страхом погіршити існуюче становище, невпевненістю у власній спроможності контролювати негативні емоційні стани, а відтак переконаністю у нереальності змін на краще. У роботі з цією категорією пацієнтів основний акцент ставиться на технологіях, спрямованих на формування впевненості у власних можливостях контролювати емоції та емоційні стани;

✓ зважений тип реагування, що базується на розважливому аналізі причин виникнення негативних переживань. Такий тип реагування позбавлений поспішних оцінок та упереджень щодо можливості щось змінити. Поведінка – на кшталт «я нікуди не поспішаю», «перш ніж щось зробити необхідно сім разів відміряти і один раз відрізати». Реабілітаційні заходи з цією категорією пацієнтів проводяться з оперттям на когнітивні та рефлексивні технології;

✓ аутоагресивний тип, властивий більшою мірою депресивним особистостям і особам з мазохистськими схильностями. У роботі з цією категорією пацієнтів необхідно починати з реабілітаційних заходів, спрямованих на зміну ставлення до себе, як до постраждалого, на ставлення до себе, як співучасника подій. При цьому основна увага приділяється з'ясуванню того, «яку ситуацію

я можу змінити, а яка знаходиться поза межами моїх можливостей, яким потенціалом я володію»;

✓ тип агресивного реагування, спрямованого на інших, які «не розуміють, недооцінюють, не поважають, глузують, зраджують». Слід пам'ятати, що будь-який прояв агресивності є наслідком незадоволеності особистості навколишньою дійсністю, рівнем та умовами свого життя, іншими особами або ж самим собою. Роботу з цією категорією пацієнтів слід починати із з'ясування сутності проблем («чого саме не розуміють, хто і чому недооцінює, не поважає, глузує, хто і чому зраджує»), після чого застосовуються технології розвитку соціальних умінь, навичок взаємодії з іншими;

✓ апатичне реагування – «мені байдуже, як це закінчиться, аби вже все закінчилось, бо я смертельно втомився». Реабілітацію пацієнтів цієї категорії необхідно починати з диференціювання причин апатії (перевтома, втрата перспектив чи впевненості у власній спроможності щось змінити на краще). Якщо це втома, то необхідно починати з відновлення функціонального стану. Якщо причиною апатії є втрата перспектив, необхідно викликати позитивну або негативну реакцію, а далі зосередитись на формуванні вмінь диференціювати і розпізнавати типи власних емоційних реакцій і керувати ними. У випадку, коли має місце втрата віри у власну спроможність щось змінити на краще, необхідно формувати упевненість пацієнта у спроможності контролювати емоційні стани.

Основними показниками, які застосовуються для визначення типу реагування осіб, що переживають наслідки травматичних подій, є: - домінуюче емоційне забарвлення та емоційна стійкість; - динамічні поведінкові прояви, насамперед рівень активності особистості і готовність до набуття ефективних практик взаємодії; - рефлексивні уміння.

Психотравмуюча ситуація проявляється як негативна сила, яка гальмує бажання жити і радіти життю. Інший

полюс, як парадокс травми, – це її здатність зцілювати і змінювати особистість. Відтак усвідомлення суб'єктом власного світосприйняття та світовідчуття є фактично засобом структурування і уточнення своїх можливостей набуття нового досвіду у подоланні психотравмуючих переживань, а розвиток емоційної стійкості постає свого роду ресурсом реабілітації.

Для проведення психотерапевтичних заходів щодо формування емоційної стійкості особистості до посттравматичної ситуації у процесі її соціально-психологічної реабілітації нами запропонована технологія, яка складається з чотирьох кроків.

Крок перший (бесіда) – респондент у пропонується визначитись щодо таких питань: Чи можу я самостійно впоратись зі своїми переживаннями? Чи хочу я змінити свою оцінку ситуації? – Чи можу я змінити свою оцінку ситуації? – Чому я це хочу? – Чи можу змістити акценти з оцінки себе, як постраждалого, на співучасника? – Що для цього треба зробити? – Яким потенціалом я володію? Після цього переходимо до другого кроку.

Крок другий – діагностичний, на якому за допомогою психотерапевта відбувається актуалізація здатності особистості: 1) диференціювати емоції та емоційні стани; 2) рефлексувати події які відбулися; 3) вирізняти ситуації, що викликають зниження емоційної стійкості (виявлення типових ситуацій); 4) застосовувати наявні стратегії виходу з посттравматичних ситуацій: - досвід уникнення таких ситуацій; - досвід успішного розв'язання таких ситуацій.

Крок третій – рефлексивний: 1) виявлення і рефлексія умов та чинників виникнення емоційного збудження або пригнічення; 2) моделювання успішних та неуспішних способів опанування емоцій та емоційних станів; 3) аналіз досвіду респондента та залучення технологічних прийомів на підтвердження принципової спроможності контролювати власні емоцій та емоційні стани;

Крок четвертий – формувальний: 1) конкретизація уявлення про бажані моделі поведінки у емоційно значущих ситуаціях та необхідні уміння та навички корекції емоцій та емоційних станів; 2) застосування реабілітаційних технік та технологій для формування: а – упевненості у власній спроможності контролювати свої емоції та емоційні стани; б – закріплення успішних прийомів контролювання емоцій та емоційних станів; 3) розвиток здатності до антиципації ситуації, що зумовлює зниження емоційної стійкості та вибору оптимальної моделі поведінки (уникнення, розв’язання, зміна ставлення до ситуації, витіснення або заміщення ситуацій, які не можуть бути вирішені).

Висновки. Емоційна стійкість осіб, які переживають наслідки травматичних подій, значною мірою визначається самоставленням особистості до власної спроможності контролювати свої емоції та емоційні стани у ситуаціях соціальної взаємодії. Відтак ресурс підвищення емоційної стійкості вбачається у розвитку здатності особи до емоційного самовладання засобами соціально-психологічної реабілітації.

Спрямований на підвищення емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій, алгоритм реабілітаційних заходів передбачає мобілізацію усього потенціалу пацієнта: від мотивації – до досвіду саморегуляції – визначення особливостей ситуацій, що зумовлюють емоційне напруження – до розвитку необхідних умінь.

Література

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека /Л. Аболин – Издательство Казанского университета, 1987. – 262 с.
2. Бовина, И.Б. Социальная психология здоровья и болезни / И.Б. Бовина - 2-е исп.изд.- М.: Аспект пресс, 2008.- 263с.

3. Картина світу // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
4. Коен Д., Маннаріно Е., Деблінджер Е. Психотерапія з дітьми та підлітками, які пережили травму та втрату. – Львів: Свічадо, 2016. – 264 с.
5. Малхазов О.Р. Психологія праці (навчальний посібник) / Малхазов О.Р. – К.: Центр навчальної літератури, 2010. – 180 с.
6. Малхазов О.Р. Теоретичні засади дослідження емоційної стійкості //Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Зб. статей. К.: 2017, Вип. 40 (43). – С. 22 – 71.
7. Падун М.А. Нарушение регуляции эмоций после психической травмы //Психологический журнал, 2016, том 37, № 4, с. 74 – 84.
8. Психологія здоров'я людини / За ред. І. Я. Коцана. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – 430 с.
9. Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування: монографія / за ред. В.Д. Бондаренка, І.В. Жадан; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2017. – 264 с.
10. Титаренко Т. М. Психологическое здоровье личности: средства самопомощи в условиях длительной травматизации : монография / Т. М. Титаренко / НАПН Украины, Институт социальной и политической психологии. – Кропивницкий : Імекс-ЛТД, 2018. – 160 с.
11. Armitage, C. J., & Conner, M. (2000). Social cognition models and health behavior: a structured review. *Psychology and Health*, 15, 173–189.
12. Kessler R.C., Berglund P., Delmer O., Jin R., Merikangas K.R., Walters E.E. Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National

Comorbidity Survey Replication //Archives of General Psychiatry. 2005. Vol. 62. No 6. P. 593– 602.

13. Painter, J. E., Borba, C. P., Hynes, M., Mays, D., & Glanz, K. (2008). The use of theory in health behavior research from 2000 to 2005: A systematic review. *Annals of Behavioral Medicine*, 35, 358–362.

Reference

1. Abolin L.M. (1987). Psihologicheskie mekhanizmy ehmocional'noj ustojchivosti cheloveka. Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta (rus).
2. Bovina, I.B. (2008). Sotsialnaya psihologiya zdorovya i bolezni / I.B. Bovina - 2-e isp.izd.- M.: Aspekt press (rus).
3. Kartyna svitu (2002). // Filsofskyi entsyklopedychnyi slovnyk / V. I. Shynkaruk (holova redkolehii) ta in.– Kyiv : Abrys (ukr).
4. Koen D., Mannarino E., Deblindzher E. (2016). Psykhoterapiia z ditmy ta pidlitkamy, yaki perezhly travmu ta vtratu. – Lviv: Svichado (ukr).
5. Malkhazov O.R. (2010). Psykholohiia pratsi (navchalnyi posibnyk) / Malkhazov O.R. – K.: Tsent navchalnoi literatury (ukr).
6. Malkhazov O.R. (2017). Teoretychni zasady doslidzhennia emotsiinoi stiikosti //Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. – Zb. statei. K.: Vyp. 40 (43). – S. 22 – 71 (ukr).
7. Padun M.A. (2016). Narushenie regulyatsii emotsiy posle psihicheskoy travmy //Psihologicheskyy zhurnal, tom 37, # 4, s. 74 – 84 (rus).
8. Psykholohiia zdorovia liudyny (2011). / Za red. I. Ya. Kotsana. – Lutsk: RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky (ukr).
9. Politychna kartyna svitu studentskoi molodi: psykholohichni problemy formuvannia: monohrafiia (2017) / za

red. V.D. Bondarenka, I.V. Zhadan; NAPN Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. – K.: Milenium (ukr).

10. Titarenko T. M. (2018). Psihologicheskoe zdorove lichnosti: sredstva samopomoschi v usloviyah dlitelnoy travmatizatsii : monografiya / T. M. Titarenko / NAPN Ukrainyi, Institut sotsialnoy i politicheskoy psihologii. – Kropivnitskiy : Imeks-LTD (rus).

11. Armitage, C. J., & Conner, M. (2000). Social cognition models and health behavior: a structured review. *Psychology and Health*, 15, 173–189.

12. Kessler R.C., Berglund P., Delmer O., Jin R., Merikangas K.R., Walters E.E. (2005). Lifetime prevalence and age-of onset distributions of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication //Archives of General Psychiatry. Vol. 62. No 6. P. 593– 602.

13. Painter, J. E., Borba, C. P., Hynes, M., Mays, D., & Glanz, K. (2008). The use of theory in health behavior research from 2000 to 2005: A systematic review. *Annals of Behavioral Medicine*, 35, 358–362.

ГРУП-РЕФЛЕКСИВНИЙ ПІДХІД ДО СИСТЕМИ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ З РЕАБІЛІТАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ

Найдьонов М. І. Груп-рефлексивний підхід до системи надання психологічних послуг з реабілітації в контексті війни

У статті проведено аналіз стану надання психологічних послуг в Україні в контексті розгляду особистісних траєкторій проходження системи війни. Характеризується кардинальна відмінність картини реальності людини у контексті війни для попередніх (фронт і тил) і сучасних поколінь (війна і мир). Пропонується тривимірна теоретична модель системи надання психологічних послуг як взаємодії реальності суб'єктивних світів споживача і надавача психологічних послуг. Запропоновано нову трактовку соціально-психологічного механізму посттравматичного стресового розладу внаслідок втрати особистістю ресурсності групових суб'єктів при вході і виході із системи війни. Трансформації групового та індивідуального суб'єкта, спеціалізовані для інтенсивних енергетичних витрат, без відповідного навантаження у мирному житті – руйнують людину. Уводиться поняття професійного творчого вчинку психолога у квантовій невизначеності взаємодії з внутрішнім світом споживача при використанні технологій. Охарактеризовано системні проблеми надавання психологічних послуг, пов'язані із міжвідомчими мотиваційними і комунікаційними розривами, що утруднюють інтеграційні процеси. Уводиться поняття апритур системи, яке позначає певні частини межі, границі підсистем, що дають змогу відкрити цю ізольовану підсистему і поєднати її з іншими підсистемами через метасистему. Головне в груп-

рефлексивному підході до перебудови системи надання послуг з реабілітації після участі в бойових діях – інвентаризація та накопичення учасниками індивідуальних та колективних умінь та наявний доступ до спостережень за групою, яка реагує на різноманітні навантаження і конститує смислову важливість дій особистості і групи. Формується перспектива побудови метасистеми реабілітації як двостороннього процесу трансформації індивідуальної і групової суб'єктності споживачів і надавачів психологічних послуг.

Ключові слова: суб'єктивність, суб'єктність, реабілітація, апритури системи, система війни, траєкторія проходження війни, груповий суб'єкт, групова рефлексія.

Найденов Н. И. Групп-рефлексивный подход к системе предоставления психологических услуг по реабилитации в контексте войны

В статье проведен анализ системы предоставления психологических услуг в Украине в контексте рассмотрения личностных траекторий прохождения системы войны. Характеризуется кардинальное отличие картины реальности человека в контексте войны для предыдущих (фронт и тыл) и современных поколений (война и мир). Предлагается трехмерная теоретическая модель системы предоставления психологических услуг как взаимодействия реальности субъективных миров потребителя и субъекта предоставления психологических услуг. Предложена новая трактовка социально-психологического механизма посттравматического стрессового расстройства вследствие потери личностью ресурсности групповых субъектов при входе и выходе из системы войны. Трансформации группового и индивидуального субъекта, специализированные для интенсивных энергетических затрат, без соответствующей нагрузки в мирной жизни - разрушают человека. Вводится понятие профессионального творческого поступка психолога в квантовой

неопределенности взаимодействия с внутренним миром потребителя при использовании технологий. Охарактеризованы системные проблемы предоставления психологических услуг, связанные с межведомственными мотивационными и коммуникационными разрывами, затрудняющими интеграционные процессы. Вводится понятие апритур системы, которое обозначает определенные части границы между подсистемами, позволяющие открыть эту изолированную подсистему и соединить ее с другими подсистемами через метасистему. Главное в групп-рефлексивном подходе к перестройке системы предоставления услуг по реабилитации после участия в боевых действиях - инвентаризация и накопление участниками индивидуальных и коллективных умений путем доступа к наблюдениям за группами, которые реагируют на различные нагрузки и конституируют смысловую важность действий личности и группы. Формулируется перспектива построения метасистемы реабилитации как двустороннего процесса трансформации индивидуальной и групповой субъектности потребителей и поставщиков психологических услуг.

Ключевые слова: субъективность, субъектность, реабилитация, апритуры системы, система войны, траектория прохождения войны, групповой субъект, групповая рефлексия.

Naydonov M.I. Group reflexive approach to the system of providing psychological services for rehabilitation in the context of the war

It's analyzed the state of providing psychological services in Ukraine in the context of consideration of personal trajectories of passing the system of war. The fundamental difference in the picture of the reality of man in the context of the war is characterized for the previous (front and rear) and modern generations (war and peace). The theoretical three-dimensional model of the system of providing psychological

services as interaction of the reality of the subjective worlds of the consumer and the provider of psychological services is proposed. A new interpretation of the socio-psychological mechanism of post-traumatic stress disorder is proposed as a result of the personal losing of the resourcefulness of group entities at the entrance and exit of the system of war. Transformations of a group and an individual subject, which are specialized for intensive energy costs, without an appropriate burden in a peaceful life can destroy a person. The concept of professional creative deed of a psychologist in the quantum uncertainty of interaction with the internal world of the consumer with the use of technologies is introduced. The new concept “apription” of the system is introduced, which denotes certain parts of the boundaries of subsystems, which enable to open this isolated subsystem and combine it with other subsystems through the metasystem. The main sense of the group-reflexive approach to rebuilding the system of providing rehabilitation services after participating in war is the inventory and accumulation of participants individual and collective skills and available access to observation of a group that responds to various tenses and constitutes meaningful significance of personal and group actions. The systemic problems of provision of psychological services, connected with interagency motivational and communication gaps that impede integration processes are characterized. The prospect of building a meta-system of rehabilitation as a two-way process of transformation of individual and group subjectivity is formulated.

Key words: subjectivity, subjectness (agency), rehabilitation, systemic apriptions, system of war, personal trajectory of war, group subject, group reflexivity.

Постановка проблеми. Травма, як руйнування структури і функцій на психологічному рівні, є ризиком припинення існування чи розвитку – і для людини, і для оточення, і для суспільства. Як потенція трансформації, травма також має парадоксальну функцію – є ресурсом (і для персон, і для груп) не тільки для компенсації втрат, а й для отримання резонансу в розвитку.

Війна, незалежно від кваліфікації її як гібридної, підвищує ризики деструкції, але не позбавляє можливості резонансу розвитку. Терези схиляться в бік одного зі сценаріїв при розв'язанні проблеми вартості відтворення парадоксальності травми. Кожен з рівнів травмованості (людей, верств, суспільства) має вираз не тільки на рівні через себе (автентичний характер), а й через накопичення у взаємодії різних рівнів.

Головна проблема, на розв'язання якої спрямовано зусилля в цій роботі, – як зменшити страждання і ризики для окремих людей, та як уникнути ризиків поширення травматизованості в суспільстві, яке ще недостатньо меморіалізувало і звільнилося від минулих історичних травм (голодомор, світові війни, терор тоталітаризму), а вже стикнулося з новими травмивними ситуаціями гібридної війни. Як збільшити готовність фахової психологічної спільноти бути адекватною цим складним викликам, зокрема зменшити ризик невідповідності суб'єктивного світу психолога новим реаліям? Як знайти підхід до стандартизації суб'єктивної складової професійної психологічної діяльності, яка стає дедалі все більш значущою і може або додавати ресурс, або поставати бар'єром для розвитку системи психологічних послуг у країні?

Мета статті – розглянути суб'єктність людини в контексті війни і, з цієї перспективи, охарактеризувати груп-рефлексивний підхід до перебудови системи надання послуг з реабілітації після участі в бойових діях.

Викладення основного матеріалу Модель розвитку системи надання послуг з психологічної реабілітації конструюється на перетині трьох змістових ліній: людина в контексті війни і миру (суб'єктивність споживача), суб'єктивний світ психолога у співвіднесенні послуги та допомоги, зони самоорганізації суб'єктності (підвищення рівня агентності) споживачів та надавачів послуги в єдиній системі взаємодії.

Суб'єктивний світ споживача психологічної послуги Наблизитися до суб'єктивності споживача послуги реабілітації пропонуємо через прийом аналізу суб'єктивного світу медійного героя (певного персонажу, представленого в медіапросторі). Тоді персональна доля героя постає не як перелік психологічної реальності з обмеженням «конфіденційно», а як узагальнений образ, присутній у громадській думці, і тоді, відповідно, наші міркування жодним чином не будуть стосуватися жодної конкретної людини, а реакцій на медіаповідомлення.

Згадаймо інформацію про всесвітньо відомого оперного співака (Василя Сліпака), що загинув в АТО. Якщо слухати інтерв'ю з ним, то з'являється відчуття, що проблема не тільки в тому, що *людина* так сильно відчуває відповідальність, що не може вчинити інакше, ніж взяти до рук зброю. Зароджується відчуття, що логіка його дій – зміна ролі волонтера на роль бійця – була пов'язана ще й з особистісною, віковою, професійною кризою.

Зауважимо, що йдеться не про пересічне, а професійне сприймання аудіовізуального контенту із застосуванням принципу відновлених основ реконструкцій [4; 6]. Тоді образ реальності, що відповідає певному рівню повноти, яка продукується персонажем і як фігура, і як фон (контекст), для дослідника буде функціонувати одночасно і як висловлений, і як реконструйований образ. Тобто, ознаки невисловленого персонажем надають доступ до його суб'єктивних основ, і вже з ними професійному спостерігачеві

необхідно утримувати в свідомості розширену реконструйованою суб'єктивністю реальність.

Неодноразове занурення в основи медійного персонажу не виявляє наявності в нього якихось проблем, професійних криз на кшталт "непідписаний контракт" чи "недостатня кількість контрактів", натомість, підтверджує наявність кризи іншого характеру – на фоні загроз рідній землі власне життя могло бути лише продовженням минулого, просто "тупою роботою", бо не було чогось нового, творчого, яскравого, що могло б стати в житті актора наступним етапом розвитку. А не було не тому, що "не пропонують", а тому що митець відчував втрату власної суб'єктивності у своєму повсякденному середовищі. Думається, що це внутрішній конфлікт: позиція "волонтер в перерві між контрактами" викликає ініціацію енергетичного стану плюс іррадіацію екзистенційної кризи (яка в звичайних життєвих обставинах могла б минути навіть не дуже поміченою). У результаті – зневага до смерті і відповідні вчинки.

Інший приклад також з медійного контексту. Бійці – власники бізнесу – звертаються з фронту: "рахунок розблокуйте – хай мені ячмінь куплять, бо сіяти пора". Вони воюють, але перебувають і у своїй справі також, не "вивантажуючись" повністю з попередньої реальності. Проте є й такі, що війну знаходять як свою справу – не хочуть повертатися звідти до рутини. На війні життя набуває іншого темпу, з'являється відчуття, що в старих умовах йому (бійцю) немає місця. Люди входять у війну – і виходять з неї, поглинаючи нову реальність своєю суб'єктивністю або травмуючись нею.

Логіка особистісної траєкторії війни — не в довоєнній справі, з якої вивантажився або ні, а у взаємодії реальностей, які охоплює суб'єкт своїм життям. Іншими словами — у "кількості суб'єктивності" на вході і виході з системи війни.

Отже при певній центрації на суб'єктності спільноти можна говорити про тенденцію в динаміці системи – відчуття нужди [11; 12]. У новому теоретичному концепті типології особистості типи можуть виокремлюватися на основі того, як саме людина входить в екстремальну ситуацію "піке війни". Різні типи – це певні траєкторії або стилі входу-виходу в нову систему – стан суспільної свідомості і реальності війни (війна розглядається як система). І бійці, і психологи, які прагнуть надати допомогу, будуть паритетними в тому, що матимуть свою особистісну *траєкторію проходження війни* як особливої реальності – окремої системи. Індивідуальний внесок суб'єктності в цю траєкторію задається загальною тезою — якщо немає рефлексії і критичності, то із нової системи «не виноситься» новий досвід як новий ресурс особистості.

Теоретизування щодо понять особистості і суб'єктності поза контекстом війни спрямовані на повернення (впровадження) поняття суб'єктності в теорію особистості як нового інструменту обробки сучасної реальності винесено, на жаль, за межі статті, оскільки це потребує більшого обсягу. Зазначимо лише висновок із такого теоретичного аналізу: поняття суб'єктності збагачує поняття особистості, додає нове наповнення розумінню змісту особистості як онтологічного вияву.

Найвагомішою функцією особистості як форми існування психіки є творення суб'єктивно самоцінного і відносно сталого смислу буття, який протистоїть фактичному існуванню трансформаційності суб'єкта, і у свою чергу виступає новим інтеграційним рівнем відтворюваності психіки. Уникнення при викладені сутності групової суб'єктності від традиційних пояснень про захист тощо [1; 2] обумовлено необхідністю пред'явлення нами неконфронтаційного бачення цієї сутності. Неконфронтаційність групової суб'єктності потребує підтвердження через розгляд явища "людина у контексті війни".

Особистість стає наснаженою групою, коли її взаємодії з групою чи дії в присутності групи стають вагомими. Вимір цієї ваги перебуває у діапазоні від привернутої уваги до цінуючого або знецінювального ставлення. Тобто, особистість осуб'єктнюється, коли у неї з'являється здатність до вчинку (за В. О. Татенком) [13].].

Перед тим, як розглядати вчинок участі у війні, акцентуємо увагу на дуже важливій обставині. Наразі наша реальність війни постає не як тотальна підпорядкованість суспільства, держави, інституцій та людей війні, а як співіснування "війни" і "миру". Тобто, справ і людей війни, справ і людей миру, а не "фронту" і "тилу" подібно картині уявлень попередніх поколінь. Причому шар справ і людей миру містить в собі і причетних, і самоізолюваних від війни.

Картина реальності людини у контексті війни для попередніх поколінь була кардинально відмінною саме за конституюванням необхідності участі у війні *всіх членів суспільства* з диференціацією на бойові та не бойові дії. Не причетні за певний час набували статусу "чужих". При такому тотальному залученні усіх до участі у війні необхідні як регламентації, так і санкції для досягнення одноманітності у реалізації декларованої "свободи вибору".

У аспекті функціонування цінностей, варіант тотальності перенапружує суб'єктність суспільства через відповідальність за звуження персональної свободи вибору. Індивідуальні суб'єкти мають переваги від відсутності ризиків знецінювання їх вчинків участі від паритетних суб'єктів і ризику загроз звуження свободи вибору, які часто тотожні праву суспільства на позбавлення ресурсів виживання конкретних людей і груп.

Наслідком функціонування регламентацій свободи вибору є звуження і суспільного дискурсу, і міжперсональних трансакцій.

Реакції організму і людини на травмівну ситуацію за варіантом тотальності і локальності лежить і в біологічній, і

психологічній, і в соціальній частинах, але в одній площині: спроможності залучати резерви, утилізувати не використані ресурси, знімати напруження, призване на подолання руйнацій.

Пошук специфіки психологічної травми для сценарію тотальності участі викликані не тільки тим, що концепт посттравматичного стресового розладу (ПТСР) є науковим осмисленням періоду участі в локальних війнах, і в наслідок цього, висуненням припущень про відсутність цього явища, як розвинутого, в період всесвітніх воєн.

Відповідь швидше не у відсутності явища, а у специфіці тотальної участі. Індивіди, та групи в умовах обмежень вибору попадають особливу зону існування, яка, з одного боку, через тиск активує ресурсну складову протистояння травмі і, відповідно, "очікувані жнива" - очікуваного перебування у хронічному напруженні не відбувається. А з іншого боку, суб'єкти, які не витримували тиску, "ішли зі сцени" суспільної свідомості без можливості формулювання запиту на допомогу.

У аспекті взаємодії та синергії, варіант тотальності має колосальний ризик акумуляції кількості учасників війни до меж всього людства. Саме тому глобальною стратегією лідерів держав світу є розрив взаємодій, які породжують самотуття смислу війни.

Така стратегія частково працює на обмеження права на справедливий захист території, способу життя, цінностей, але навряд чи більше тих обмежень, які виникають унаслідок ігнорування політики, яка передує військовим діям. Тим, хто потрапляє в наслідки цієї стратегії, приходиться різне на думку: тут співіснують "зрада власних лідерів" і "підступність сильних партнерів".

Зниження самооцінки внаслідок факту існування війни через слабку готовність до неї є окремою складовою травматизації людей і суспільства, що на різних етапах протидії має різне навантаження. На етапі мобілізації через явність загрози для нас більш актуальним є ризик не

подоланої травми як бійцями, так і цивільними, які перебували у травматичних ситуаціях. При цьому наведені нами бачення участі у контексті війни можуть бути дуже важливими складовими картини світу як необхідні для протистояння стереотипам, що виснажують можливості відтворення суб'єктності.

Для завершення характеристики складової "людина в контексті війни" зосередимося на аналізі ризику ПТСР, оскільки хронічний стрес більш доступний для розгляду на загальних засадах перевитрат та відтворення. У процесі цього здійснюємо перехід до другої складової теоретичної моделі, побудованої на груп-рефлексивному підході до системи надання послуг з реабілітації – суб'єктивного світу надавачів послуги.

Суб'єктивний світ надавачів психологічної послуги
Без зазіхань на право оцінювати щиру працю волонтерів у справі допомоги постраждалим, варто зауважити, що статус доказово дієвих методів з подолання посттравматичного розладу мають когнітивно-поведінкові і очнорухові (EDMR) психотерапевтичні методи. Всі інші на підтверджену доказовість не претендують, але широко використовуються як у нас, так і повсюдно. З цього випливає, по-перше, локалізація проблеми як на рівні морфології, так і на рівні інтеракцій, по-друге, констатація функціонування "сліпого поля" проб і помилок, яке загрожує ризиком зневіри в ефективність фахової психологічної послуги.

Коли суб'єктивний світ психолога злитий із матеріальною зовнішньою реальністю, не виокремлюється як спеціальний предмет аналізу, багато аспектів проблеми поширення травматизації взагалі стають не розв'язними, оскільки редукуються. Виокремлення суб'єктивного світу як окремого предмету аналізу, визнання за ним статусу реальності, відразу дає можливість оперувати поняттями, які раніше відображали реальність, новим і більш продуктивним для розв'язання проблеми способом.

Гіпотези або міфологеми, що проблема ПТСР знаходиться в лімбічній системі (а загалом – в мозку), яка використовується для психоедукації у більшості підходів, при науковому розгляді є надмірним спрощенням реальності.

Попри продуктивність міфу, як інструменту сприяння розототожненню станів і образу я постраждалого, такому біологічному підходу потрібно протиставити соціально-психологічне бачення.

Проблема ПТСР з огляду груп-рефлексивного підходу полягає в руйнуванні сталого трансформаційного механізму зміни суб'єктності, ослабленні суб'єктної здатності утворити нову суб'єктну трансформацію. До того ж, соціальні новоутворення способів саморегуляції групового суб'єкта в стресових умовах (наприклад, військове братство) часто потім конфронтують з темпом життя і можливістю його відтворення в більш повільних, буденних способах. Тому проблема ПТСР – це не тільки проблема перенавантаження стресом, пов'язаного з тим, що "продовжує працювати збуджена мигдалина", а й в тому, що груповий суб'єкт, який давав ресурс особистості, зруйнувався, а новий не може утворитися, тому що змінилися енергетично-темпові засади.

Тим паче, коли в довоєнному досвіді у людей відсутнє перебування в збагаченому середовищі, самопізнання в складі різних групових суб'єктів, то виникає певна депривація певних станів, а відповідно і стагнація смислової сфери, особливо через образ кількості не причетних до війни людей і верств. Звідси витікає ізолювання та пов'язані з ним нересурсні стани – знесилення, зниження мотивації, незібраність, тривожність, ображеність, вибуховість, дереалізація тощо.

Трансформації групового та індивідуального суб'єкта спеціалізовані для інтенсивних енергетичних витрат без відповідного навантаження у мирному житті руйнують

людей так, як і стрес руйнує тіло без соматичного відреагування.

Запропоноване розуміння схеми ПТСР принципово змінює роль психолога, сім'ї, спільноти побратимів, які утворюють конур інтрасуб'єктності з бійцем і дають можливість відновити в технологічно оснащених умовах ресурси трансформаційності суб'єктності.

Під відновленням у "технологічно оснащених умовах" розуміється низка процедур у спосіб реалізації яких надавалася послуга напряму груп-рефлексії для споживачів призначених подолати виклики поза травматизацією [11; 12]. Зафіксуємо головні з них. Рольовий статус "психолога" не обов'язковий і тому часто сприяє ефективній не прямій інтервенції. Натомість обов'язковий статус групового виконавця корпоративного замовлення. Темою групової дискусії виступає предмет притаманної зайнятості групи осіб у розрізі аналізу ефективності індивіда і групи в певний період чи тактичного або стратегічного планування. Організація такої дискусії знаходиться у зоні повноважень керівника підрозділу будь-якого рівня. Вольовий, а не запитуваний спосіб включення учасників у дискусію супроводжується підписанням "передуючої угоди". Остання забезпечує учасників етичним захистом та конвенцією про правила участі для тренерів та учасників. Технологія не має на меті обов'язкового забезпечення для учасників статусу клієнта (споживача психологічної послуги) у якості прямого чи побічного продукту, натомість має можливість модерування переведення потенційної потреби в актуальну.

Отже головне в технології: інвентаризація та накопичення учасниками індивідуальних та колективних умінь та наявний доступ до спостережень за групою, яка реагує на різноманітні навантаження. Додаткове в технології: диференціація групи відносно лідерства та самоорганізації та колективоутворення. Виконавці автономні і одночасно синхронізовані в ухвалені рішення про впливи у "кадрі" події [8; 9] та захищені від

травматизації процедурами вхідної і вихідної рефлексії [7; 10] за кадром.

Найбільш ймовірні зони застосування: перебування в карантині чи самоорганізаційні заходи "військового" братства.

Єдність психології і технології в груп-рефлексивному підході може виступати моделлю психологічної послуги, особливо для випадків її замовлення третіми особами [3]. Особливістю наукового підходу є те, що його впровадження відбуваються за регламентацій оператора послуги.

Контекст впровадження такої моделі задається дискусією про психологічну допомогу та/або послугу, яка загострилася внаслідок різкої (через воєнні дії) зміни ситуації з грантами та тендерами на послуги, що почали вимагати здійснення функцій зовнішнього управління та звітності надавачам коштів.

Тобто, модель координації, розроблена для одного оператора послуги, навіть системного, не може бути прямо розповсюджена для впровадження в цілому професійному середовищі, апріорі вона може бути тільки орієнтиром для спільного пошуку способу дії професійної спільноти.

У якості образу пропозиції такого способу дії розглянемо суб'єкта психологічної послуги і взаємовідносини між особистістю психолога і його функціональними професійними складовими.

Місце суб'єктивного світу психолога в наданні психологічних послуг можна розкрити через розведення понять *пред'явленість* і *представленість* на рефлексивному табло методики або технології, які застосовуються.

Представленість описує суб'єктивний образ професійного інструментарію в картині світу психолога. Пред'явленість – це репрезентація психолога, як суб'єкта, іншим суб'єктам (колегам з використання цього інструментарію), та суб'єктам, яким психолог прагне надавати послугу, втому числі і своєї інструментальною частиною особистості.

Для психолога пред'явленність є професійним обов'язком, для споживача послуги — ні. Важливо те, кому демонструється табло з висвітленим на ньому інструментарієм. Пред'явленість суб'єктивного — це повідомлення в чітких та/або розмитих формах.

У випадку наявності розмитих форм у одного колеги, інші вимушені вдатися до реконструкції представлення соціальної ситуації цього колеги.

Позитивістський стандарт викладення змісту думок вихолощує з "тексту повідомлення" суб'єктивність суб'єкта. Ми оформимо стурбованість стану носіїв стандартів, для цього перейдемо від позитивістського розгляду власне суб'єктивної справи, який допускає опис суб'єктивного, як нескінченно малого і незначущого, до розуміння суб'єктивного як існуючого об'єктивно феномену реальності, який повинен утримуватися процедурами.

У контексті особливої функції психолога «керувати окремими суб'єктивними процесами підопічного, за його замовленням», психолог має підвести себе до реальності споживача так, щоб потім отримати можливість її модерувати. Виходячи зі створеного спільного контуру реальності відтворювані процедури надають рефлексії психолога статус групової рефлексії споживача.

Часто коли позначають суб'єкта-психолога, не виокремлюють особливий стан його суб'єктності. Це нерозуміння реальності психолога в стадії здійснення своєї функції, стану "в кадрі", коли психолог управляє (прямо чи не прямо, свідомо чи не свідомо, за допомогою певних технологій чи всією особистісною силою) суб'єктивними процесами інших людей. Це буває такий стан надмірного стресу, коли психолог «іде як по мінному полю», або «летить як серфінгіст на вершечку хвилі», не розуміючи, наскільки те, що він робить, підходить іншому суб'єкту. І навіть, коли в результаті фахової підготовки і засвоєних парадигм, психологу здається, що він розуміє, завжди лишається як факт можливість нової інтерпретації

реальності, а значить, нового розуміння і визнання попереднього стану як нерозуміння. Тобто, це такий *стан квантової невизначеності*, коли те, що відбувається, може бути одночасно цим і іншим, одночасно є і собою, і своєю протилежністю, а довизначиться тільки пізніше, принаймні не в момент дії психолога.

Жодна технологія насправді не може зняти цей *стан творчого вчинку* психолога при зустрічі з суб'єктивною реальністю іншого (див. визначення вчинку за В.О.Татенком [13]). Оснастити інструментом – може, а змінити суть вчинку в невизначеності з іншим суб'єктом до отримання зворотного зв'язку – ні. Тому за великим рахунком психологічної технології немає, якщо немає особистісної відтворюваності суб'єкта, який застосовує технологію. Психолог повинен підвести себе до керування процесом взаємодії суб'єктів. Інакше суб'єкт, якому надається психологічна послуга, втрачає паритетність [5], перетворюється на об'єкта.

Технології мають використовуватися в залежності від виявлення типу особистості як певної *траєкторії* (стилю) входу-виходу в систему війни. У залежності від наближеності до притаманних сімейних, професійних, політичних криз, які «живуть у людях» у вигляді радикалів минулих групових суб'єктів (і способів розв'язання нормативних криз), визначається рефлексивний потенціал воєнної траєкторії особистості. Від доступності рефлексії в їхньому досвіді, від доступності і опрацьованості тіла (або такої їх буденності, де цей досвід був не потрібен), буде відштовхуватися визначення тієї чи іншої воєнної траєкторії особистості. Допоки цей процес утворення траєкторій є стихійним, а участь психологів – не системною, надання психологічних послуг залишатиметься лише реабілітацією, спрямованою на лікування патологій (наслідків). А врешті, хотілось би міркувати про побудову системи психологічних послуг, спрямовану на підтримання суб'єктності особистості, яка проходить крізь війну з

перевагами людини, здатної на вчинок, який розвиває і її, і оточення.

Застосований нами прийом медійного персонажу мав системне призначення: і *зауважити* складність реальності, яку треба опрацьовувати стандартизованою суб'єктивністю психолога, що утверджує його суб'єктність в персональному і інституціональному смислі, і наблизити світ учасника травмівних ситуацій. Таке наближення могло би завершитися типологією чи концептом, але для нас є більш важливим наголошення на розпізнанні професійних *стереотипів очікування запиту* на послугу від учасника травмівних ситуацій, коли більш доцільно організувати *систему запитів від третіх осіб* (найближчого оточення, родини, командирів, самоорганізованої спільноти).

Система взаємодії споживача і надавача психологічної послуги Досягнення західних професійних асоціацій щодо розвитку професійної влади (яка їм делегується державою) робить стурбованість суб'єктивним світом психолога не такою критичною, адже існують спеціальні процедури диференційованої змістової, а не формальної верифікації готовності до надання психологічних послуг. У наших умовах, коли в тендерних вимогах до учасників конкурсу вимагається хоча би кваліфікаційний рівень бакалавра, - така стурбованість доречна. Тому поглянемо на трудність подолання існуючих стереотипів у професійному середовищі системно. Йдеться і про боротьбу за мінливий знак у співіснуванні понять послуга і допомога, і про місце замовника і замовлення в організації послуги з психологічної реабілітації.

Важко навіть порахувати кількість інституцій, які надають психологічні послуги з реабілітації постраждалих, але відчуття відсутності ефективної державної системи надання таких послуг не покидає ні психологів, ні волонтерів, ні бійців, ні ветеранів (і цей перелік можна легко продовжити).

Бюрократично побудована комунікація у відомствах не дає можливості налагодити ефективну взаємодію інституцій без вибудовування Національного центру з психологічної реабілітації як структури, головною функцією якої має стати розбудова ефективної системи міжвідомчої взаємодії, швидкого інформаційного забезпечення, інтеграції зусиль усіх зацікавлених суб'єктів. Для гнучкості і пришвидшення взаємодії в лінійно-бюрократичній системі цей центр мав би отримати дуже високий рівень підпорядкування. На превеликий жаль, створення такого центру викликає спротив, адже криза довіри в суспільстві з великим рівнем корупції щодо нової структури актуалізує очікування, що це буде новий бюрократичний бар'єр для здійснення власних функцій або спосіб перенаправлення і "прихватизації" фінансових потоків у чийсь приватних інтересах. Попри створення моделі функціонування такого центру ще на початку 2014 р. і подання відповідних пропозицій, у країні за ці роки система реабілітації будується стихійним чином з неефективною міжвідомчою взаємодією, яка не здатна адекватно інтегрувати наявний фаховий потенціал і стратегічно готувати до нових викликів.

Сьогодні досі ситуація така, що психологічна допомога надається у кількох закритих відомчих підсистемах), які не поєднані в спільну ефективну систему. *Апритурами системи* ми пропонуємо назвати певні частини межі, границі явища, що дають змогу відкрити ізольовану підсистему і поєднати її з іншими підсистемами через метасистему. Аналог апритури – відкриття певних плодів (фруктів), які загалом дуже захищені, але за лініями апритури відкриваються достатньо легко. На нашу думку введення поняття апритури в системне розуміння реальності може стати дуже корисною евристикою для пришвидшення інтеграційних процесів.

Нині відомчі підсистеми зацікавлені у відсутності нових бюрократичних бар'єрів для своєї діяльності і у

недопущенні перерозподілу фінансування (яке сприймається лише як зменшення бюджету функціонування існуючих структур). Обидва ці мотиви не сприяють подальшій розбудові цілісної інтегрованої системи, зокрема через створення єдиного національного центру. Проте функціонування системи у формі *анклавів* не може забезпечити достатньо гнучку систему надання послуг у швидко змінюваних ситуаціях. Створення однієї інституції (міністерства ветеранів, наприклад) також не є повністю достатнім для розв'язання проблеми, але інституція такого рівня може розпочати системні перетворення. Потрібно насамперед поставити задачу пошуку апритур підсистем – тих форм взаємодії (комунікації) і мотивації різних суб'єктів, які сприяли б відкриттю і взаємопроникненню підсистем.

Крім того, розбудова системи якісного надання психологічних послуг потребує методологічного аналізу, запровадження оцінки доказовості певних технологій, які пропонується використовувати (а відповідно, збору і обробки необхідної інформації) і організації комунікації для здійснення цих функцій без витоку конфіденційної інформації і нанесення шкоди клієнтам послуг. Стратегічного аналізу технологій, методик, технік, які пропонуються різними міжнародними організаціями у якості гуманітарної допомоги, фактично не проводиться, що робить систему надання послуг досить дифузною і не захищеною. Мають бути враховані ключові особливості травми війни в соціальних умовах, які притаманні саме Україні, на відміну від досвіду реабілітації військових-миротворців у локальних конфліктах, конфліктах бувшої Югославії, палестино-ізраїльському конфлікті тощо. Це важливо для розуміння суб'єктності як особливої якості індивіда і траєкторій трансформаційності суб'єктності у перетвореннях реальності війни.

Оцінка різних задумів і сценаріїв надання психологічних послуг має враховувати стани суб'єктів і їхні

переходи з однієї відомчої підсистеми в іншу. Так, у системі підготовки до бойових дій у військовій системі (збройні сили, нацгвардія, інші силові структури) мають здійснюватися певні технологічні «закладки», які активізуватимуться у системі карантину, на межі виходу з військової до цивільної системи соціального захисту і надання послуг з реабілітації. Фактичні розриви між підсистемами в суспільстві мають бути перетворені на лінії апритури. Так, зокрема, один із ключових чинників інтеграції (реінтеграції) в суспільство після травми війни (в тому числі не тільки для ветеранів, але й для вимушено переміщених осіб) є адекватне працевлаштування, часто пов'язане зі зміною фаху, соціальної кар'єри, новими особистісними смислами і цінностями, які з'явилися в ході переживання травми. Це потребує зміни функціонування служби зайнятості. Окремо варто згадати проблему реабілітації сім'ї ветерана, підтримку дружин, роботу з дітьми для профілактики трансгенераційної передачі травми, що потребує змін у громаді в цілому. Процес інтеграції двосторонній. Відбувається не тільки реабілітація бійця до громади, з якої він був вирваний війною, відбувається реадaptaція громади до оновлених суб'єктів з новим воєнним досвідом. Завдання системи психологічних послуг полягає в тому, щоб створити умови для посттравматичного зростання і громад як групових суб'єктів також.

На сьогодні однією зі стихійних форм самодопомоги є самоорганізація ветеранських спільнот (груп, мереж), які забезпечують взаємну підтримку, допомагають маршрутизувати проблему в соціальних інституціях тощо. Проте такі спільноти можуть ставати спільнотами пам'яті травми, бути достатньо закритими і непроникними для тих, хто "не був на війні" (в свій час цей ефект спостерігався для спільнот мешканців майдану, рідних жертв Сквири́вської трагедії та ін.). В умовах загостреного переживання відчуття справедливості людям потрібні ідеї, які

протистоять руйнації картини світу внаслідок пережитої участі у війні. Зупинка тенденції самоорганізації може бути розглянута і як позитивний механізм забезпечення співіснування верств війни і миру, як оптимум відновлення здоров'я суспільства. Усі суб'єкти включені в боротьбу з часом - і для подолання дефіциту часу, і як відкритість до оцінювання, що дає можливість міряти себе і інших творчим вчинком.

Висновки. Представлено теоретичну модель побудови системи надання психологічних послуг з реабілітації в контексті підсистеми війни. Груп-рефлексивний підхід до побудови системи психологічних послуг дав можливість представити цю систему через взаємодію реальності суб'єктивних світів споживача і надавача психологічних послуг.

Війна розглядається як система, в якій особистість має свою траєкторію входу-виходу і проходження. На основі цього концепту пропонується новий погляд на соціально-психологічну природу посттравматичних стресових розладів. Коли в довоєнному досвіді у людей відсутнє перебування в збагаченому середовищі і практика самопізнання в складі різних групових суб'єктів, то виникає депривація певних станів, а відповідно і стагнація смислової сфери людини, яка проходить систему війни за своєю траєкторією. Проблема ПТСР в тому, що груповий суб'єкт, який давав ресурс особистості, зруйнувався, а новий не може утворитися через зміну енергетично-темпових засад.

Місце суб'єктивного світу психолога в наданні психологічних послуг розкривається через поняття пред'явленість і представленість на рефлексивному табло методики або технології, які застосовуються. Пропонується поняття творчого професійного вчинку психолога – управління внутрішнім світом іншого суб'єкта в ситуації принципової (квантової) невизначеності.

Побудова системи психологічних послуг має бути спрямована на підтримання суб'єктності особистості, яка проходить крізь війну з перевагами людини, здатної на вчинок, який розвиває і її, і оточення. Пропонується нове поняття апритури (певні частини межі, границі явища, що дають змогу відкрити ізольовану підсистему і поєднати її з іншими підсистемами через метасистему) для визначення і подолання розривів цілісного надання послуг у анклавих різних галузевих підсистем.

Складовими побудови цілісної інтегрованої системи надання психологічних послуг мають стати також оцінка задумів і сценаріїв (протоколів) надання послуг, перевірка доказовості методів з урахуванням специфіки системи війни в Україні. Реабілітація бійця має розглядатися як двосторонній процес трансформації суб'єктності, який включає і адаптацію громади до оновлених війною людей, тобто трансформацію і групового суб'єкта.

Єдність психології і технології в груп-рефлексивному підході може виступати моделлю психологічної послуги, особливо для випадків її замовлення третіми особами.

Література

1. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. – М.: Институт психологии РАН, 1994. – 109 с.
2. Лепський В. Е. Рефлексивно-активні середовища інноваційного розвитку / В. Е. Лепський – М. : Когіто-Центр, 2010. – 255 с.
3. Найдъонов М. І. Коаліційна модель суб'єкта соціалізації / М. І. Найдъонов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – 2006. – Т. 2, вип. 41: Серія: Психологічні науки. – С. 25–32. – Режим доступу: http://iris-psy.org.ua/publ/st_0078.pdf.
4. Найдъонов М. І. Масштаб соціальної ситуації, повнота групового суб'єкта / М. І. Найдъонов // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2011. – Вип.

29 (32). – С. 149–166. – Режим доступу: http://iris-psy.org.ua/publ/st_0105.pdf.

5. Найдьонов М. І. Паритетність суб'єктності як розв'язання проблеми складнокоординованості. Погляд з позицій теорії групової рефлексії / М. І. Найдьонов // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. – 2005. – № 4. – С. 36–58. – Режим доступу: http://iris-psy.org.ua/publ/st_0073_1.pdf.

6. Найдьонов М. І. Потенціал та актуалізація суб'єктності з позицій переосмислення її як ресурсу / М. І. Найдьонов // Вісник Одеського національного університету. – 2010. – Т. 15, вип. 11, ч. 2: Психологія. – С. 84–93. – Режим доступу: http://iris-psy.org.ua/publ/St_0099.pdf.

7. Найдьонов М. І. Проектная мета-технология трансформации организаций как реализация групп-рефлексивной концепции на рынке психологических услуг / М. І. Найдьонов // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2006. – № 5. – С. 137–146. – Режим доступу: http://iris-psy.org.ua/publ/st_0076.pdf.

8. Найдьонов М. І. Рефлексивні механізми прийняття рішень груповим суб'єктом / М. І. Найдьонов // Психологічні перспективи. – 2005. – Вип. 7. – С. 81–92. – Режим доступу: http://iris-psy.org.ua/publ/st_0057.pdf.

9. Найдьонов М. І. Формування рефлексивного управління в організаціях : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Найдьонов Михайло Іванович ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2010. – 434 с. – Режим доступу: <http://iris-psy.org.ua/publ/DDM.pdf>.

10. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с. – Режим доступу: <http://iris-psy.org.ua/publ/fruo.pdf>.

11. Найдьонова Л. А. Співрегуляція медіа: ризики і ресурси соціалізації в сучасних умовах / Л. А. Найдьонова, М. І. Найдьонов // Збірка матеріалів V міжнародної науково-практичної конференції "Соціалізація і

ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства” (SRPCMS) 11–12 листопада 2016 Україна, Київ. – К., 2016. – С. 110–111. – Режим доступу: http://iris-psy.org.ua/publ/tz_0281.pdf.

12. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д.Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – 430 с.

13. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: Монография. – К.: Видавничий центр "Просвіта", 1996. – 404 с.

References

1. Brushlynskyu, A.V. (1994) Problemy psykholohyy subjekta. [Problems of psychology of subject (agency)] M.: Institut psykholohyy RAN.
2. Lepskyi, V.Ye. (2010) Refleksyvno-aktyvni seredovyshcha innovatsiinoho rozvytku [Reflective-active environments for innovative development] M. : Kohito-Tsentr.
3. Naydonov, M.I. (2006) Koalitsiina model subiekta sotsializatsii [Coalition model of the subject of socialization] *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu*. v. 2, issue 41: Seriya: Psykholohichni nauky: 25–32. http://iris-psy.org.ua/publ/st_0078.pdf.
4. Naydonov, M.I. (2011) Masshtab sotsialnoi sytuatsii, povnota hrupovoho subiekta [Scale of social situation and holy of group subject (agency)] *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* issue 29 (32): 149–166. http://iris-psy.org.ua/publ/st_0105.pdf.
5. Naydonov, M.I. (2005) Parytetnist subiektnosti yak rozviazannia problemy skladnokoordynovanosti. Pohliad z pozytsii teorii hrupovoi refleksii [Parity of subjectivity as a solution to the problem of complex coordination. A View from the Point of the Theory of Group Reflexivity] *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika*. № 4: 36–58. http://iris-psy.org.ua/publ/st_0073_1.pdf.

6. Naydonov, M.I. (2010) Potentsial ta aktualizatsiia subiektnosti z potsytsii pereosmyslennia yii yak resursu [Potential and actualization of subjectivity from the positives of re-thinking of it as a resource] *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*. v. 15, issue 11, ch. 2: Psykholohiia: 84–93. http://iris-psy.org.ua/publ/St_0099.pdf.
7. Naydonov, M.I. (2006) Proektnaia meta-tekhnohohyia transformatsyy orhanyzatsyi kak realy-zatsyia hrupp-refleksyvnoi kontseptsyy na rynke psykholohycheskykh usluh [Project meta-technology of transformation of organizations as an implementation of reflexive concepts in the market of psychological services] *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. № 5: 137–146. http://iris-psy.org.ua/publ/st_0076.pdf.
8. Naydonov, M.I. (2005) Refleksyvni mekhanizmy pryiniattia rishen hrupovym subiektom [Reflexive mechanisms of decision making by a group subject] *Psykholohichni perspektyvy*. v. 7: 81–92. http://iris-psy.org.ua/publ/st_0057.pdf.
9. Naydonov, M.I. (2010) Formuvannia refleksyvnoho upravlinnia v orhanizatsiiakh : dys. ... d-ra psykol. nauk : 19.00.05; [Formation of reflexive management in organizations] Kyiv : NAPN Ukrainy, In-t psykho-lohii im. H. S. Kostiuka. <http://iris-psy.org.ua/publ/DDM.pdf>.
10. Naydonov, M.I. (2008) Formuvannia systemy refleksyvnoho upravlinnia v orhanizatsiiakh [Formation of the system of reflexive management in organizations] Kyiv : Milenium. <http://iris-psy.org.ua/publ/fruo.pdf>.
11. Naydonova, L.A. (2016) Spivrehuliatsiia media: ryzyky i resursy sotsializatsii v suchasnykh umovakh [Media adjustment: risks and resources of socialization in modern conditions] *Zbirka materialiv V mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii "Sotsializatsiia i resotsializatsiia osobystosti v umovakh suchasnoho suspilstva" (SRPCMS)* 11–12 November 2016 Ukraine, Kyiv: 110–111. http://iris-psy.org.ua/publ/tz_0281.pdf.

12. Maksymenko, S.D., Zlyvko, V.L., Kuzikova S.B. (eds) (2015) *Osobystist u rozvytku: psykhologichna teoriia i praktyka: monohrafiia* [Personality in development: psychological theory and practice: monography]. Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka.
13. Tatenko V.A. (1996) *Psykhohyia v subjektnom yzmerenyy: Monohrafiia*. [Psychology in the subject dimension: Monograph] Kyiv: Vydavnychi tsentr "Prosvyta".

**PECULIARITIES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL
ADAPTATION AND DEVELOPMENT OF CRISIS
SURVIVAL SKILLS IN INDIVIDUALS AFFECTED BY
TRAUMATIC EVENTS OF THE ARMED CONFLICT**

Оверчук В.А. Особливості соціально-психологічної адаптації та розвитку навичок подолання кризової ситуації у осіб, що зазнали впливу травматичних подій збройного конфлікту

У статті розглянуто негативний вплив травматичних подій збройного конфлікту на сході України на психіку та соціально-психологічну адаптацію постраждалих людей, які мають яскраво виражений стресовий розлад і здебільшого не можуть, і не знають, як впоратись зі станами та відчуттями, які вони переживають. Важливим є й те що, цей феномен має вплив безпосередньо не лише на учасника зони бойових дій, а й на його близьке оточення – сім'ю, друзів, знайомих, які досить часто не знають, як себе поводити і реагувати. Стресовий стан може стати кризовим через повторне безрезультатне намагання звільнитися від нього. Життєві цілі зникають, людина не в змозі бачити майбутнє або поставити перед собою інші цілі, дати своєму життю нового значення. І як результат, адаптація до нової реальності ускладнюється. В умовах стресу психологічна адаптація людини відбувається, головним чином, за допомогою копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту. У процесі психологічної адаптації копінг-стратегії відіграють компенсаторну функцію, а психологічні захисні механізми – декомпенсації, проте вони дають час психіці на вироблення більш ефективних методів подолання. Завданням спеціалістів будь-якого профілю є допомогти людині адаптуватися на новому місці і повернутися максимально швидко до звичного життя. Важливо знайти і

якомога раніше відновити зв'язки між минулим та теперішнім, відновити ту картину світу, яка була до травми, опираючись на професійну приналежність, на рольову приналежність, на відновлення тієї поведінки, яку можна відновити в теперішніх умовах життя. Відсутність концепції, загальнодержавної програми і системи реабілітаційних заходів, як вважають експерти, з кожним днем загострює проблему психічних розладів, прогресивно збільшує її негативні соціальні, економічні та політичні наслідки.

Ключові слова: збройний конфлікт, соціально-психологічна адаптація, стрес, криза, копінг-стратегії, механізми психічного захисту, реабілітаційні заходи.

Оверчук В.А. Особенности социально-психологической адаптации и развития навыков преодоления кризисной ситуации у лиц, подвергшихся воздействию травматических событий вооруженного конфликта.

В статье рассмотрено негативное влияние травматических событий вооруженного конфликта востока Украины на психику и социально-психологическую адаптацию пострадавших людей, которые имеют ярко выраженное стрессовое расстройство и не могут, и не знают, как справиться с состояниями и ощущениями, которые они переживают. Важно и то, что этот феномен имеет влияние непосредственно не только на участников зоны боевых действий, но и на их ближайшее окружение – семью, друзей, знакомых, которые зачастую не знают, как себя вести и реагировать. Стрессовое состояние может стать кризисным через повторные безрезультатные попытки освободиться от него. Жизненные цели исчезают, человек не в состоянии видеть будущее или поставить перед собой другие цели, дать своей жизни новое значение. И как результат, адаптация к новой реальности усложняется. В условиях стресса психологическая адаптация человека

происходит, главным образом, с помощью копинг-стратегий и механизмов психологической защиты. В процессе психологической адаптации копинг-стратегии играют компенсаторную функцию, а психологические защитные механизмы – декомпенсационную, однако они дают время психике на выработку более эффективных методов преодоления. Задачей специалистов любого профиля является помочь человеку адаптироваться на новом месте и вернуться максимально быстро к привычной жизни. Важно найти и как можно раньше восстановить связи между прошлым и настоящим, восстановить ту картину мира, которая была до травмы, опираясь на профессиональную принадлежность, на ролевую принадлежность, на восстановление того поведения, которое можно восстановить в нынешних условиях жизни. Отсутствие концепции, общегосударственной программы и системы реабилитационных мероприятий, как считают эксперты, с каждым днем обостряет проблему психических расстройств, прогрессивно увеличивает ее негативные социальные, экономические и политические последствия.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, социально-психологическая адаптация, стресс, кризис, копинг-стратегии, механизмы психической защиты, реабилитационные мероприятия.

Overchuk V.A. Peculiarities of social and psychological adaptation and development of crisis survival skills in individuals affected by traumatic events of the armed conflict.

This article deals with the negative impact of traumatic events of the armed conflict in the East of Ukraine on the psyche and social psychological adaptation of the affected people. They have a distinct stress disorder and mostly lack skills and knowledge of how to deal with their state and feelings they are experiencing. It is important to emphasize the fact that this phenomenon has impact not only on the combatants, but

also on their close surrounding – family, friends, acquaintances, who often don't know how to behave and react. Stress can lead to a crisis because of the repeated failure to get rid of it. Life goals disappear, a person is not able to see the future or set other objectives, to find a new meaning of his/her life. As a result, adapting to the new reality becomes complicated. When stressed, a person mostly resorts to such forms of psychological adaptation as coping strategies and other mechanisms of psychological protection. In the process of psychological adaptation coping strategies have compensatory functions, whereas psychological protective mechanisms provide decompensation. However, they give time for the mind to develop more effective methods of overcoming stress. The task of the experts of any specialty is to help the person adapt to the new living conditions and return to the usual lifestyle as quickly as possible. It is important to find and promptly re-establish the links between the past and the present, to restore the picture of the world, which existed before the injury, on the basis of professional affiliation, perceived roles, behavior, which can be renewed at present conditions of life. According to experts, absence of the concept, national programme and the system of rehabilitation measures, persistently aggravate the problem of mental disorders, exponentially increasing its negative social, economic and political consequences.

Key words: armed conflict, social psychological adaptation, stress, crisis, coping strategy, mechanisms of psychological protection, rehabilitation measures.

Formulation of the problem. A variety of extreme situations such as war, violence and natural disasters generally have a significant negative impact on the psyche of the people involved. Functional complaints, sleep disorder and disadaptation, posttraumatic stress disorder are common reactions of mind to stressful or life-threatening situations. In general, according to the statistics, 50% of people who have been affected by traumatic events of the armed conflict in the

East of Ukraine develop posttraumatic disorders or symptoms of maladaptation. In twelve month time these symptoms gradually fade away and some people recover by themselves. Other people, however, suffer from chronic disorder and require expert help of psychologists. Psychological assistance is necessary for all civil and military people who went through or were affected by the war.

The large-scale traumatic experience is new and atypical of the modern and independent Ukraine. The majority of participants of anti-terroristic operation (ATO) come back suffering from acute stress disorder. Yet, they lack skills and knowledge of how to deal with the psychological state and feelings they are experiencing. It is important to emphasize the fact that this phenomenon has impact not only on the combatants, but also on their close surrounding – family, friends, acquaintances, who often don't know how to behave and react. The most vulnerable category is children who have not yet formed the compensatory mechanisms, for they can adopt the symptoms from their close surrounding – parents or other relatives. The largest percentage of such children is among those whose parents have post stress disorder themselves: 52% – when both parents have a post stress disorder; 39.1% when only their mother [1]. That is why it is essential to provide efficient and timely help to the families that suffer from such disorder. An expert should quickly recognize those psychological states that require urgent intervention of medical psychologists or psychotherapists.

Analysis of recent publications. This phenomenon has been studied by foreign as well as Ukrainian scientists. The scientific researches of R.Voloshyn, L.Kytaiev-Smyk, R.Lazarus study the mechanisms of post-traumatic stress development, its symptoms, causes and phases of development. V. A. Domoratskyi, N.E.Krylov, A.L.Pushkariov defined the peculiarities of the correction of posttraumatic stress disorder in the participants of military actions. I. Kotieniev, V. Lysenko, A. Morozov, V. Omelyanovych, N. Tarabrina, A. Timchenko, S.I.

Yakovenko made a significant contribution to the psychological practice of diagnostics and overcoming stress disorders. I. Malkina-Pykh's works focus on psychological support in crisis situations. G. Sel'ye's fundamental work laid the theoretical foundations of the concept of PTSD and general adaptation syndrome. F. Shapiro studied psychotherapy of emotional traumas. The problematic issues of experiencing psychological trauma were outlined by A. Kardiner, B. Kolodzin, R. Pitman, L. Khokhlov, Dj. Yalom and others. The authors analyzed the impact of traumatic events on the exposure to psychological trauma, the formation of protective mechanisms which often serve as posttraumatic indicators of stress disorder.

The purpose of the article is to explore the peculiarities of social and psychological adaptation and development of crisis survival skills in individuals affected by traumatic events of the armed conflict in the East of Ukraine.

Discussion of the key issues. Stress can lead to a crisis because of the repeated failure to get rid of it. A person can hardly handle this condition, especially when he/she lacks inner strength and resources. Then the stress turns into a crisis, because the person repeatedly follows the same unhelpful strategies to get out of the plight. In other words, a person gets stuck with a single reaction, one method of overcoming the trouble, which is not working. In this case, the crisis develops due to «obsession» and lack of resilience [2]. The negative emotions are so overwhelming that a person cannot cope with them alone. Life goals disappear, a person is not able to see the future or set other objectives, to find a new meaning of his/her life. As a result, adapting to the new reality becomes complicated.

The most vulnerable category is the military who have personally taken part in combat actions. To diagnose PTSD the American Association of psychiatrists uses a list of symptoms and list of types of conduct described in Frank Pusek's Program of Counseling Vietnam Veterans. These symptoms are characteristic of any soldier in any armed conflict regardless of

the name of the conflict, and regardless of the country of the conflict:

1. Recurrent visions of the battle:

- ✓ Recurrence of stressful emotions (including images, thoughts and perceptions) concerning certain events (flashbacks).
- ✓ Recurrent nightmares about past events.
- ✓ Recurrent actions or illusions that the traumatic experience is repeating (flashbacks).
- ✓ Intensive psychological stress triggered by external or internal factors (things, events that prompt certain reactions).
- ✓ Physiological sensitivity to triggers.

2. Avoidance / Emotional numbness:

- ✓ Attempts to avoid thoughts, feelings or conversations associated with the traumatizing experience.
- ✓ Attempts to avoid certain activities, places or people that cause traumatizing memories.
- ✓ Inability to recall an important aspect of the traumatic experience.
- ✓ Significantly reduced interest or lack of participation in important activities.
- ✓ A sense of aloofness or estrangement from others.
- ✓ Restrained emotional feedback.
- ✓ A subjective perception of transience of the future.
- ✓ Inability to stand crowds of people.
- ✓ Repeated deep depression / Cynicism.

3. Increased agitation / Marked vigilance:

- ✓ Inability to fall asleep easily and to have a lengthy dream.
- ✓ Grumpiness or outbursts of anger (irritable temper)
- ✓ Difficulties with concentration of attention.
- ✓ Hyperactivity.
- ✓ Excessive shudder as a reaction to what is happening around.
- ✓ Constant talks about the war / never speaks about the war.

✓ Excessive need for safety.

4. Formation of beliefs:

✓ Has the war changed my thoughts and perceptions of yourself? Could anything change the way how and what others think about me? Could anything change my thoughts about the future?

✓ Has the war experience changed my thoughts and feelings towards others?

✓ Has the war experience changed my understanding of what is right and what is wrong?

✓ Has the war experience changed my understanding of what is good and what is bad?

Anyone who has returned (arrived) from the zone of armed conflict can have unwanted memories of the war, can have problems with adapting to a peaceful life. However, experts outline a number of features of the combat situation, which the soldiers experience, that have a particular impact on the human psyche. These conditions «exhaust» of central nervous system and lead to the so-called «combat trauma» [3]:

✓ perceived threat to life, the so-called biological fear of death,

✓ injury, pain, disability;

✓ powerful and prolonged stress which a combatant experiences; it is accompanied by the psycho-emotional stress due to the death of fellow combatants or because of the necessity to kill other people;

✓ the impact of specific factors of the combat environment (deficit of time, accelerating the pace of action, abruptness, uncertainty, novelty);

✓ such problems as lack of proper sleep, water and food scarcity;

✓ unusual for the combatant climate and territory (hypoxia, heat, excessive insolation, etc.).

The psychological consequences of the war has been well documented throughout the history; they are known under such

names as nostalgia, the syndrome of "heart of a soldier", shell shock, battle fatigue, and most recently – combat stress [4].

Persons who have been affected by traumatic events of the armed conflict may suffer from maladaptation. This condition typically hampers social functioning and productivity, it occurs during the period of adaptation to the significant changes in life or due to stressful life events. Manifestations of diverse and include low mood, anxiety, agitation (or their combination); perceived inability to cope with the situation, to plan one's actions or continue to stay in the present situation; tearfulness; excessive vulnerability and sensitivity to factors which did not previously cause similar reactions; decreased ability to take care of the children. One can also observe decreased productivity of everyday routine; the person may have a penchant for drama and flashes of aggressiveness. Moreover, adolescents can especially be prone to behavior disorders (for example, aggressive or deviant behavior). The traumatic experiences result in post traumatic stress disorder. This condition can be characterized by repeated nightmares or intrusive memories of the experienced psychotraumatic events. This is combined with a desire to avoid anything that might evoke memories of the trauma. Such cases are typically characterized by the symptoms of increased agitation, general anxiety, uncontrolled anger, depression, emotional disorders characterized by desire for isolation and limited contact with the out world, irritability, insomnia, difficulty in concentrating attention. These symptoms are often combined with sexual disorders, suicidal thoughts, alcohol or drug abuse. The common symptoms also include sleeping disorders such as superficial night sleep, nightmares which repeat the psychotraumatic experience. A particular symptom of repeated experiences of stress is instant, unprovoked reconstruction of the traumatic situation which seems pathologically authentic and full of sensual details, combined with acute flashes of fear, panic or aggression that are provoked by this unexpected experience of trauma. One can clearly detect such symptom as avoidance – the desire to get rid

of any thoughts, emotions and memories of the trauma. It results in the feeling of remoteness, estrangement from others, which is expressed in the desire to lead a reclusive, isolated life. The person loses interest in the former life values. The intensity of emotions is subdued, even love for the nearest and dearest people. These symptoms become the source of additional trauma for the person. The symptom of psychogenic amnesia is also a wide-spread disorder which involves memory problems as a result of severe psychological conflict or acute emotional stress. There are uncontrolled outbursts of anger for no apparent reason that sometimes turn into fits of auto-and hetero aggression. Many people with post-traumatic stress disorder have symptoms of the hypertrophied, inadequate vigilance. Depression is well spread. A particular symptom is the inconsolable guilt concerning the deceased, which is experienced by the people who managed to survive but lost a loved one, have witnessed the death of other people («if only we have left on time», «Why haven't I forced him to go with us»). One can also have social directed experiences, such as frustration with the authorities who failed to prevent the psychotraumatic event. This results in proactive rage against government agencies, social workers, volunteers [5].

Overcoming is the attempt to face the difficulties of life by regaining the power and control over them. These are the efforts, which activate our inner and outer resources and capabilities and make people feel strong enough to cope with the problems. When stressed, a person mostly resorts to such forms of psychological adaptation as coping strategies and other mechanisms of psychological protection. The same events can be more or less stressful for an individual depending on their subjective assessment or what standard reactions are transmitted from adults to children. Coping strategy is effective when a person defines the situation as such that exceeds the routine energy expenditures and requires additional effort. When the requirements of the situation are evaluated by an individual as beyond their strength, overcoming will be in the form of

psychological protection. In the process of psychological adaptation coping strategies have compensatory functions, whereas psychological protective mechanisms provide decompensation. However, they give time for the mind to develop more effective methods of overcoming stress.

Coping (from English “cope” to deal, to manage, to contend) is a stabilizing factor that helps the individual to maintain a psychosocial adaptation in the period of stress exposure. Coping strategies is an adaptive form of conduct that maintains a psychological balance in distress; these are methods of psychological activities and conduct that are done deliberately and aimed at overcoming the stressful situation. Observation and survey of distressed people found that everyone has their own unique combination of resources to adapt. This combination includes six basic features or parameters that make up the core of the individual style of overcoming:

- ✓ Beliefs and Values – B;
- ✓ Affect and Emotion – A;
- ✓ Social sphere – S;
- ✓ Imagination and creativity – I;
- ✓ Cognition and Thought – C;
- ✓ Physiological and Activities – Ph.

This model is called «BASIC Ph». The combination of all six parameters makes up an individual coping style.

It is important to note that everyone has their own predominant methods of overcoming crisis in different periods of life. Throughout our lifetime some of these techniques develop and get perfected, and others remain underdeveloped due to different circumstances of our lives. It is important to focus attention on successful cases of the use of internal resources. Many people find help in appealing to the beliefs and moral values to overcome stress and crisis. These are not only religious beliefs, but also political beliefs, a sense of hope and philosophic «sense», a sense of mission and purpose, the need to find their identity and feeling of belonging to their people.

Others can adhere to the emotional or affective modality – they express their own emotion (crying, laughing, a story about their experience), or use non-verbal techniques – drawing, reading, sewing, writing. Some choose social resources and find support in their belonging to a certain group, organization or profession, in fulfilling the tasks and performing certain social roles.

Sometimes people use imagination; they try to distract with the help of creative imagination by inventing unreal solution based on improvisation and positive thinking. Some people use cognitive-behavioral method of coping. Cognitive strategies include evaluation of information, problem solving, analysis and realistic forecasting, the internal language of support, favorite activities. «Ph» type people respond and fight through the physical, bodily movement. Their methods include relaxation, desensitization, meditation, physical exercise, and physical activity. Energy consumption is an important part of many types of internal struggles. It also includes: eating, sleeping, sex, etc.

Conclusions and proposals. The task of the experts of any specialty is to help the person adapt to the new living conditions and return to the usual lifestyle as quickly as possible. It is the violation of the usual forms of daily routine (work, school, house chores, shopping, family norms) that leads to a deepening of the crisis and requires more efforts for overcoming the stress. That is, there is a divide between the life before and after the trauma, for example, before the war, the person was a wife, a mother, a friend, a nurse, was keen on gardening, and after the military conflict she starts to narrow down her stance to the level of «fighter» or «immigrant», depending on the situation. It is important to find and promptly re-establish the links between the past and the present, to restore the picture of the world, which existed before the injury, on the basis of professional affiliation, perceived roles, behavior, which can be renewed at present conditions of life.

According to experts, absence of the concept, national programme and the system of rehabilitation measures,

persistently aggravate the problem of mental disorders, exponentially increasing its negative social, economic and political consequences.

References

1. Psycho and social assistance to children evacuated from the military zone, their parents and families with children from the East of Ukraine: manual for social workers / Melnyk L.A., etc.; Volynets' L.S. (ed.) – Kyiv: “Kalyta” publishing house, 2015. – 72p.
2. Kokun O.M., Ahayev N.A., Pishko I.O., Lozinska N.S. The fundamentals of psychological aid to the military men in military actions: methodological manual. – K.: NDT GP ZSU, 2015. – 170 p.
3. Psychological aid to individuals affected by traumatic events: methodological manual / Z.H. Kisarchuk, Ya. M. Omelchenko, H.P. Lazos, L.I. Lytvynenko ... L.H. Tsarenko; (ed.) Z.H. Kisarchuk. – Kyiv: “Logos” publishing company, 2015. – 207 p.
4. Syropiatov O. psychological health and organization of psychological preparation of combatants. Part 1. Military psychiatry. Psychological health of combatants / O. Syropiatov, N. Dzeruzhynskaya, V. Shevchenko, D. Polievik. – Ukrainian military-medical academy, 2015. – 523 p.
5. Yena A. I., Masliuk V.V., Serhienko A.V. Urgent issues and organizational basics of medical and psychological rehabilitation of participants of anti-terroristic operation. // Scientific journal of Ministry of Public Health of Ukraine, 2014. № 1 (5). P. 5–16.

Література

1. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л.А. та ін. ; за ред. Волинець Л.С. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. – 72 с.

2. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: Методичний посібник. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2015. – 170 с
3. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій методичний посібник / З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос, Л.І Литвиненко, Л.Г.Царенко ; за ред. З. Г. Кісарчук. – К. : ТОВ Видавництво «Логос» 2015. – 207 с.
4. Сыропятов О. Психическое здоровье и организация психологическое подготовки комбатантов. Ч.1. Военная психиатрия. Психическое здоровье комбатантов / О.Сыропятов, Н.Дзеружинская, В.Шевченко, Д.Полевик. – Украинская военно-медицинская академия, 2015. – 523 с.
5. Єна А. І., Маслюк В. В., Сергієнко А. В. Актуальність і організаційні засади медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Науковий журнал МОЗ України. 2014. № 1 (5). С. 5–16.

УДК 159.9 (082)
УДК 159.35:629.7 (045)

Л. В. Помиткіна, В. В. Злагодух,
К. О. Злагодух (м. Київ)

ПОВЕДІНКА СПОЖИВАЧА ЯК ПРЕДМЕТ ВПЛИВУ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ

**Помиткіна Л. В., Злагодух В. В., Злагодух К. О.
Поведінка споживача як предмет впливу маркетингової
діяльності організації**

У статті обґрунтовано доцільність використання психології у маркетинговій діяльності організації. Проведено аналіз літератури щодо складових поведінки споживача та оцінки у маркетингової діяльності організації. Досліджено основні актуальні потреби споживачів та їх особливості. Теоретичною моделлю емпіричного дослідження особливостей потреб споживача стала модель Ж.Ф.Кролару SABON (Securite – безпека, Affection – прихильність, Bien-etre – комфорт, Orgueil – гордість, Economie – економія).

Виявлено, що поведінка споживача містить певні складові, серед яких виділено дві основні – задоволення потреб і виконання бажань. У результаті емпіричного дослідження виявлено, що найбільш актуальними є задоволення потреби споживачів у комфорті, безпеці та гордості під час здійснення обрання й покупки товару та послуг на ринку. Особливість актуальних потреб споживачів полягає у більш виражених показниках у чоловіків задовольняти потребу у зручності, що здобувається з покупкою товару, спокої, що приносить послуга або товар, на які можна покластися, міцність та надійність. Подальші перспективи дослідження будуть здійснені у дослідженні механізмів формування потреб споживачів та у вивченні переваг, які споживач установлює для альтернативних варіантів задоволення потреб.

Ключові слова: психологія споживача, поведінка споживача, актуальні потреби споживача, стратегія маркетингової діяльності, особистісні конструкти.

**Помиткіна Л. В., Злагодух В. В., Злагодух К.А.
Поведение потребителя как предмет влияния
маркетинговой деятельности организации**

В статье определена целесообразность использования психологии в маркетинге организации. Проведен анализ литературы с целью выделить составляющие поведения потребителя и оценки маркетинговой деятельности организации. Исследованы основные актуальные потребности потребителей и их особенности. Теоретической моделью эмпирического исследования особенностей потребностей *потребителя стала модель Ж.Ф.Кролару SABON* (Securite – безопасность, Affection – привязанность, Bien-etre – комфорт, Orgueil – гордость, Economic – экономия).

Выявлено, что поведение потребителя содержит определенные элементы, из которых выделены два основных – удовлетворение потребностей и исполнение желаний. В результате эмпирического исследования выявлено, что наиболее актуальными есть потребности потребителей в комфорте, безопасности и гордости при осуществлении выбора и покупки товара, а также услуг на рынке. Особенность актуальных потребностей потребителей заключается в более выраженных показателях у мужчин удовлетворять потребность в удобстве, приобретаемого с покупкой товара, покое, который приносит услуга или товар, на который можно положиться, прочность и надежность. Дальнейшие перспективы исследования намечены в исследовании механизмов формирования потребностей потребителей и в изучении преимуществ, которые потребитель устанавливает для альтернативных вариантов удовлетворения потребностей.

Ключевые слова: психология потребителя, поведение потребителя, актуальные потребности потребителя, стратегия маркетинговой деятельности, личностные конструкты.

**Pomytkina L. V., Zlahodukh V. V, Zlahodukh K. A.
Behavior of the consumer as an object of influence of the
marketing activity of organization**

The article outlines the feasibility of using psychology in the marketing of an enterprise or organization. The analysis of literature on the components of consumer behavior and evaluation in the marketing activities of the organization was conducted. The basic urgent needs of consumers and their features are investigated. The theoretical model of empirical research of consumer needs is the model of *J.F.Crolar SABON* (Securite – безпека, Affection, Bien-etre – comfort, Orgueil – pride, Economic).

It was revealed that consumer behavior contains certain elements and highlights two main aspects of consumer behavior – satisfaction of needs and fulfillment of desires. As a result of empirical research, it was found that the most relevant are satisfying the needs of consumers in comfort, security and pride in the selection and purchase of goods and services on the market. The peculiarity of the actual needs of consumers lies in the more expressed indicators of men to meet the need for convenience, which is obtained with the purchase of goods, the rest, which brings service or goods, on which one can rely, durability, reliability. Future prospects for the study are outlined in the study of the mechanisms for shaping the needs of consumers and in the study of the benefits that the consumer establishes for alternative options to meet needs.

Keywords: consumer psychology, Consumer behavior, consumer's current needs, strategy of marketing activity.

Постановка проблеми. Поведінка споживача як предмет впливу маркетингової діяльності організації досліджується на засадах психології, економіки, нейрофізіології та біології. Наразі, ця проблема обумовлена прийняттям рішення в умовах економічної невизначеності, стратегічної конкурентоспроможності та зростанням, в даних умовах, необхідності сучасних досліджень поведінкових аспектів споживача. Кожна організація має можливість більш ефективно будувати свою маркетингову стратегію для задоволення потреб споживачів. З цією метою потрібно зрозуміти, як правильно використати психологічні інструменти для успішної реалізації поставлених цілей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблеми поведінки споживачів висвітлені у ряді праць науковців, зокрема, Брусенко О.А., Голубкова Є.П., Девіса, С, Джоббера Д., Зозульова О.В., Райса С., Сондерса Дж, Троян М.Ю. та ін. В роботах дослідників визначено основні принципи дослідження психології споживача, психологічні та соціальні аспекти процесу прийняття рішень щодо купівлі. Однак, аналіз останніх публікацій показав існування необхідності подальшого дослідження механізмів та закономірностей цього складного процесу.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у:

- 1) теоретичному аналізі сучасних джерел та їх використання у маркетинговій діяльності організацій або підприємств;
- 2) теоретичному визначенні основних елементів споживчої поведінки та їх показників;
- 3) виявленні показників актуальних потреб споживачів та їх емпіричне дослідження;
- 4) встановлення відмінностей актуальних потреб споживачів у чоловіків та жінок.

Метою статті є висвітлення дослідження актуальних потреб споживачів, які можуть допомогти під час вибору маркетингової стратегії підприємства або організації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення психологічних особливостей споживачів допомагає фірмам та організаціям удосконалювати свої маркетингові стратегії, розуміючи наступні елементи:

1) міркування споживачів, почуття під час вибору продукту;

2) вплив оточення на формування думки споживача (наприклад, культура, сім'я, засоби масової інформації);

3) поведінка під час прийняття маркетингових рішень;

4) обмеження знань споживача або вміння обробляти інформацію, які впливають на рішення та маркетингові результати;

5) шляхи вдосконалення маркетингових компаній та стратегій для ефективної адаптації споживача.

У кожний момент свого життя людина відчуває потреби: фізіологічні, психологічні, соціальні, духовні тощо. Багато з них вимагають задоволення, тоді потреба стає мотивом та примушує людину виявляти активність, яка спрямована на задоволення актуальної потреби. Однак, цінність товару визначається не тільки здатністю задовольнити потребу, уподобаннями, ціннісними орієнтаціями споживача, а й впливом зовнішніх факторів.

Ці фактори мають визначати стратегію та політику маркетингу в організаціях. Людина не до кінця усвідомлює свої мотиви, бажання, тому інколи має багато протиріч в процесі прийняття рішень щодо вибору товару. Стратегія маркетингу має враховувати це при розробці дизайну упаковки, реклами, щоб стимулювати підсвідомість споживача.

Поведінка споживача як психологічний феномен досліджувалася багатьма вченими. У науковій літературі існують багато класифікацій психологічних чинників, які впливають на поведінку споживача під час ухвалення

рішення про покупку. Найбільш поширеною є класифікація Ж.Ф.Кролару. У ній автор пропонує, як підґрунтя для використання у маркетингових стратегіях, сукупність потреб SABON (Sturite – безпека, Affection – прихильність, Bien-etre – комфорт, Orgueil – гордість, Economic – економія).

Поведінка споживача включає в себе вивчення того, як люди – окремо або в групах – набувають, використовують, випробовують, відкидають та приймають рішення щодо товарів, послуг або навіть способів життя, таких як соціальна відповідальність та здорове харчування.

Отже, поведінка формується як для окремої людини, так і в контексті групи (наприклад, друзі впливають на те, який одяг людина носить, або сімейна традиція впливає на те, яку марку прального порошку купують); поведінка споживача передбачає використання й вибір продуктів, а також вивчення того, як вони купуються; поведінка споживача містить послуги та ідеї, а також матеріальні продукти.

Процес використання продукта часто представляє великий інтерес для маркетолога, оскільки це може вплинути на те, як найкраще розташувати товар, або як ми можемо заохотити збільшення споживання.

Вплив споживацької поведінки на суспільство також має значення. Наприклад, агресивний маркетинг продуктів з високим вмістом жиру, або агресивний маркетинг легкого кредиту, може мати серйозні наслідки для національного здоров'я та економіки.

Багато спеціалістів вказують на те, що протягом останніх десятиліть відбулися докорінні зміни в психології споживача. Вирізняють 9 характеристик споживача:

- ✓ споживачі прагнуть спокою і безпеки;
- ✓ споживачі дуже вдячні тому, хто може подбати про проблеми, з якими їм самим важко впоратися;
- ✓ багато компаній зростають і досягають успіхів завдяки тому, що є більш зручними для своїх споживачів;

- ✓ споживачі бажають спілкуватися з виробниками;
- ✓ іноді споживачі бажають стати вашими партнерами; очевидно, що споживачі хочуть одержати задоволення;
- ✓ споживачі прагнуть мати можливість повернути назад речі, які їх не цілком задовольняють;
- ✓ споживачі чекають, що їм буде надана змога прямого доступу на виробництва, з якими вони мають справу, без посередників;
- ✓ споживачі бажають, щоб їм надали насолоду; прагнуть легкого спілкування тощо.

На наш погляд, найбільш доцільною для використання у маркетинговій діяльності є модель сукупності потреб особистості Ж.Ф.Кролару.

Дослідження потреб особистості проводилося за допомогою ідеографічного методу, авторського опитувальника «Діагностика актуальних потреб споживача». У дослідженні взяли участь 80 респондентів віком від 21 до 35 років.

Під час діагностування вибудовувалася матриця, яка заповнювалася респондентом. Стовпцям матриці відповідали елементи, що представляють собою групу потреб споживачів, які оцінювали респонденти. В якості об'єктів виступали послуги, ідеї, різноманітні товари та ін., тобто все те, що було істотним для виявлення оцінки актуальних потреб респондентів.

У процесі діагностування кожен елемент оцінювався за певним конструктом. Так, особистісний конструкт – це ідея або думка, яку людина використовує, щоб усвідомити, пояснити чи передбачити свою поведінку. Кожний конструкт має "дихотомію" (два полюси): "корисний-некорисний", "безпечний-небезпечний" тощо.

Респондент обирає той полюс дихотомічного конструкта, той результат, який мав для нього прогностичну цінність.

Результати аналізу отриманих даних відображені у табл. 1.

Таблиця 1.
Розподіл даних за опитувальником
«Діагностика актуальних потреб споживача»

Актуальні потреби споживачів	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Безпека	42	52,5	22	27,5	16	20
Прихильність	21	26,25	35	43,75	24	29,75
Комфорт	41	51,25	21	26,25	18	22,5
Гордість	34	42,5	26	32,5	20	25
Економія	23	28,75	29	36,25	28	35

За характеристикою «безпека» більшість респондентів (52,5%) виявили високий рівень актуальності задоволення цієї потреби, яка є базовою в ієрархії потреб людини та посідає високе місце. Це свідчить про те, що кожен з респондентів хоче жити в таких умовах, коли небезпека нашого фізичного, психічного, соціального, економічного існування є мінімальною, інколи такі респонденти намагаються убезпечити себе від товарів або послуг, які можуть задавати шкоди, таким чином вони прагнуть захистити своє життя, свою сім'ю, свою власність, свою честь і гідність.

За показником «прихильність» найбільша кількість респондентів (43,7 %) виявила середній рівень, це свідчить про те, що для більшості досліджуваних актуальною є реалізація потреби у відданості, глибокій симпатії і лояльності до того чи іншого продукту, товару або послуги. Позитивним при цьому є внутрішній стан, який формує

своєрідну залежність від продукту, негатив, якщо вибір продукту стає процесом неусвідомленим.

За показником «комфорт» більшість респондентів виявили високий рівень задоволення, який споживач отримує від споживання товарів чи послуг, або від будь-якої діяльності. Тобто для більшості респондентів даної вибірки є важливим цінність певного товару у певний момент часу в залежності від отримання позитивних відчуттів – гарного настрою, впливу на різні сфери життя, оптимізму та покращення життєвого благополуччя.

За показником «гордість» більшість респондентів отримали високі результати (42,5%), що свідчить про високий рівень задоволення потреби у підтриманні почуття особистої гідності, самоповаги. Відчуття задоволення від обраного товару, послуги або ін., переваги в чому-небудь. Але задоволення цієї потреби може бути як відповідною, справедливою, адекватною так і наслідком невідповідної самооцінки під час здійснення купівлі.

За параметром «економія» більшість респондентів (36,25%) демонструють середній рівень актуальності задоволення, це свідчить про те, що матеріальні речі та послуги використовуються в більшості для задоволення потреби людини. Тобто певні блага (товари, послуги та продукти) існують у природному вигляді, людина ними користується, і вони не є об'єктом економії. Отже, для більшості досліджуваних даної вибірки існує, у більшому прояві, проблема обмеженості благ стосовно потреб. Цінність блага визначається інтенсивністю потреби, а не її вартістю.

Отже, важливими актуальними потребами споживачів є безпека, комфорт та гордість.

Надалі, ми зробили порівняльний аналіз результатів за визначеними потребами серед чоловіків та жінок. Результати зображені на рис. 1

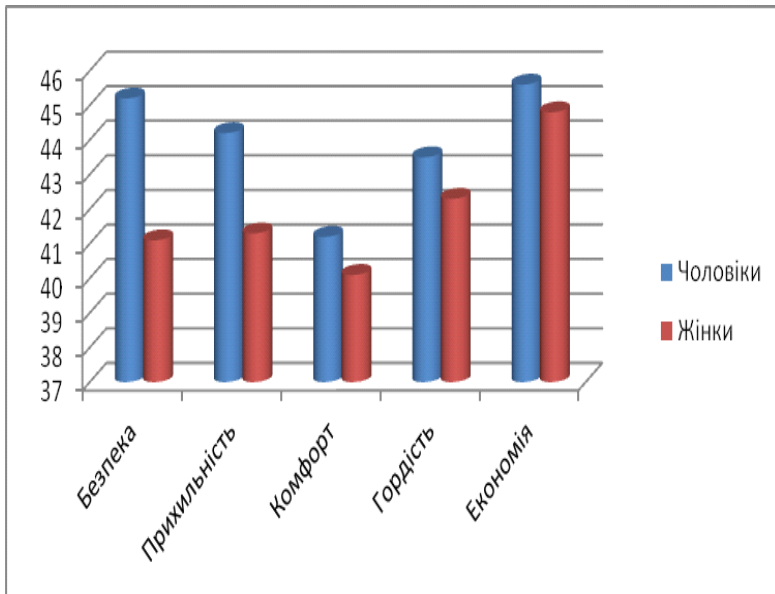

Рис.1. Наочне порівняння середніх результатів актуальних потреб у чоловіків та жінок.

Як видно з рис. 1 у чоловіків переважає потреба у безпеці. Безпека, як обмежувальний та оціночний критерій конкурентоспроможності товарів, для чоловіків виступає на передній план під час процесу вибору та купівлі товару або послуг. Це пояснюється природним прагненням чоловіків до захисту власного здоров'я та здоров'я сім'ї, майна і навколишнього середовища за звичайних умов його використання, зберігання, транспортування чи утилізації.

Також переважає потреба у прихильності, що свідчить про те, що жінки менш лояльні до брендів та під час здійснення вибору й купівлі товарів або послуг керуються іншими мотивами, наприклад, практичністю застосування, якістю, ціною тощо.

За показниками «економія» чоловіки та жінки виявили результати вище середнього, але у чоловіків наочно вищою є актуальність потреби економічності товару. Тобто

придбання товару для чоловіків має бути засноване на раціональному виборі, який проходить на основі аналізу властивостей товарів, що виконують одну і ту ж основну функцію. Однак, провести оцінку раціональності споживання продукту або послуги важко, оскільки витрати часу на роботу розрізняються в залежності від фізіології людини, статі, віку, стану здоров'я. Крім того, ступінь цінності цих витрат також суб'єктивна.

Для встановлення відмінностей у показниках, був використаний критерій U-Манна-Уїтні. Результати подані в таблиці 2.

Таблиця 2.
Відмінності за параметрами актуальних потреб споживачів у групі жінок та чоловіків

Актуальні потреби споживачів	Чоловіки	Жінки	p
Безпека	45,2	41,1	0,001
Прихильність	44,2	41,3	0,025
Комфорт	41,2	40,1	0,793
Гордість	43,5	42,3	0,09
Економія	45,6	44,8	0,023

У результаті статистичної обробки даних були встановлені відмінності на рівні значимості $p \leq 0,05$ у показниках «безпека», «прихильність» та «економія». У чоловіків переважає потреба у безпеці, прихильності та економії, що свідчить про те, що надійність товару та здатність зберігати свою споживчу вартість у часі для чоловіків є більш важливою характеристикою ніж для жінок. Надійність є складною властивістю, яка відображає безвідмовність, довговічність, ремонтоздатність і зберігання продукту та максимально відповідає його споживчій вартості.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, поведінка споживача – це дії, що здійснює споживач, купуючи та використовуючи товар чи послугу; це розумові та соціальні процеси, які передують цим діям або є їхнім наслідком. Поведінка споживача містить визначені елементи, з яких виділено два основні аспекти – задоволення потреб і виконання бажань. У результаті емпіричного дослідження виявлено, що найбільш актуальними є задоволення потреби споживачів у комфорті, безпеці та гордості під час здійснення обрання та купівлі товару чи послуг на ринку. Особливість актуальних потреб споживачів полягає у більш виражених показниках у чоловіків задовольняти потребу у зручності, що здобувається з покупкою товару, спокої, що приносить послуга або товар, на які можна покластися, міцність та надійність.

Подальші перспективи дослідження ми вбачаємо у вивченні механізмів формування потреб споживачів та тих переваг, які споживач встановлює для альтернативних варіантів задоволення власних потреб.

Література

1. Бачевський Б. Є. Потенціал і розвиток підприємства : навч. пос. / Б. Є. Бачевський, І. В. Заблюдська, О. О. Решетняк. – К.: Центр учбової літератури, 2009. - 400 с.
2. Бутко М. П. Економічна психологія / За заг. ред. Бутка М. П. / М. П. Бутко, А. П. Неживенко, Т. В. Пепа – К. : «Центр учбової літератури», 2016. – 232 с.
3. Власова І.О. Економіка підприємства: навчальний посібник для самостійного вивчення курсу: посібник / І.О. Власова, В.В. Гармаш, С.М. Шинкар, П.В. Смирнова; Харківський державний університет харчування та торгівлі. – Харків, 2007. – 257 с.
4. Гальчинський А. Лібералізм – еволюційні трансформації // Економіка України. – 2010. – № 6. – С. 23-34.

5. Липов В. Институциональная комплементарность социально-экономических систем / В. Липов. – Х.: Изд-во ХНУ имени В. Н. Каразина, 2011. – 484 с.
6. Ложкін Г.В., Спасенніков В.В., Комаровська В.Л. Економічна психологія: Навч. посіб. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 304 с.
7. Экономическая психология: вопросы теории и практики // Под ред. А.И.Муравьева и Э.Х.Локшиной. – СПб.: Изд-во ГУЭФ, 2001. – 274 с.

References

1. Bachevskiy V. E. Potencial I rozvytok pirpriyemstva : navch. Pos./ В. Е. Bachevskiy, I. V. Zablodska, O. O. Reschetnyak-К.: Centr uchbovoi literatury 2009. – 400 с.
2. Butko M. P. Ekonomichnapsykhologia/ Za zag. Red. Butka M. P / М. P/ Butko, А. P. Nejivenko, Т. V. Pepa – К : «Centr uchbovoi literatury», 2016. – 232 с.
3. Vlasova I.O. Ekonomika pidpriemstva: navchalniy posibnyk dlya samostiynogo vivchennya kursu: posibnyk / I. O. Vlasova, V.V. Garmash, S.M. Shynkar, P. V. Smyrnova; Kharkivskiy derjavniy universitet kharchuvannya ta torgivli – Kharkiv, 2007. – 257 с
4. Galchinsky A. Liberalism – evoluciyni transformacii // Ekonomika Ukraini. – 2010. – № 6. – С. 23-34.
5. Lipov V. Institucionalnaya komplementarnost socialno-ekonomicheskikh sistem / V. Lipov. – X.: Izd-vo KHNU imeni V.N. Karazina, 2011. – 484 с.
6. Lojkin G.V., Spasennikov V.V., Komarovska V.L. Ekonomichna psykhologiya; Navch. Posib. – К.: VD«Profesional», 2004. – 304 с.
7. Ekonomicheskaya psykhologia: voprosi teorii I praktiki // Pod red. А. I. Muravyova I E.KH Lokshuniy – SPB; Izd-vo GUEF, 2001. – 274 с.

ПСИХОЛОГО-ДИДАКТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ЯКОСТІ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ

Радченко М.І. Психолого-дидактичний підхід до аналізу якості мультимедійних презентацій.

В статті розглядається проблема використання мультимедійних технологій в практиці вищої освіти. На основі аналізу різних підходів до трактування поняття уточнюється зміст поняття «мультимедійні технології». Дається перелік сучасних способів обробки аудіовізуальної інформації, а саме; «маніпулювання», контамінація, деформація, дискретне подання, тонування, фіксація, багато віконне представлення та інші. Виділяються п'ять найкращих позицій для розміщення найбільш значущої інформації. З метою вибору адекватного навчальній меті кольору викладачам пропонується таблиця, що містить переваги та недоліки використання основних кольорів. Складений перелік критеріїв для аналізу якості мультимедійної презентації, які розподіляються за 3-ма аспектами, а саме; дидактичному, ергономічному та емоційному. Висвітлюються психологічні особливості сприймання навчальної інформації, які необхідно враховувати при створенні мультимедійних презентацій, даються практичні рекомендації для більш ефективного їх використання. Висловлюється думка про те, що грамотне впровадження мультимедійного курсу в навчальний процес сприятиме підвищенню рівня ефективності засвоєння лекційного матеріалу та рівня мотивації студентів; активізації їх пізнавальної діяльності; створенню додаткових можливостей для сугестивного впливу викладача на студентів; зміцненню авторитета викладача як творчої особистості та збільшенню привабливості викладацької діяльності. Висвітлюються перспективи

подальших розвідок у цьому напрямку. Підкреслюється необхідність створення електронних мультимедійних підручників та дистанційних курсів для самостійної роботи студентів.

Ключові слова: мультимедійні технології, наочність, ергономічний, дидактичний та емоційний аспекти аналізу якості мультимедійних презентацій.

Радченко М.И. Психолого-дидактический подход к анализу качества мультимедийных презентаций.

В статье рассматривается проблема использования мультимедийных технологий в практике высшего образования. На основе анализа различных подходов к трактовке понятия уточняется содержание понятия «мультимедийные технологии». Дается перечень современных способов обработки аудиовизуальной информации, а именно: «манипулирование», контаминация, деформация, дискретное представление, тонировка, фиксация, многооконное представление и другие. Выделяются пять лучших позиций для размещения наиболее значимой информации. С целью выбора адекватного учебной цели цвета преподавателям предлагается таблица, содержащая преимущества и недостатки использования основных цветов. Составлен перечень критериев для анализа качества мультимедийной презентации, которые распределяются по 3-м аспектам, а именно: дидактическому, эргономичному и эмоциональному. Освещаются психологические особенности восприятия учебной информации, которые необходимо учитывать при создании мультимедийных презентаций, даются практические рекомендации для более эффективного их использования. Высказывается мнение о том, что грамотное внедрение мультимедийного курса в учебный процесс будет способствовать повышению уровня эффективности усвоения лекционного материала и уровня мотивации студентов; активизации их познавательной

деятельности; созданию дополнительных возможностей для суггестивного воздействия преподавателя на студентов; укреплению авторитета преподавателя как личности и увеличению привлекательности преподавательской деятельности. Освещаются перспективы дальнейших исследований в этом направлении. Подчеркивается необходимость создания электронных мультимедийных учебников и дистанционных курсов для самостоятельной работы студентов.

Ключевые слова: мультимедийные технологии, наглядность, эргономичный, дидактический и эмоциональный аспекты анализа качества мультимедийных презентаций.

Radchenko M.I. Psycho-didactic approach to quality analysis of multimedia presentations.

The article deals with the problem of using multimedia technologies in the practice of higher education. Based on the analysis of various approaches to the interpretation of the concept, the content of the concept of “multimedia technologies” is clarified. A list of modern methods of processing audiovisual information is given, namely: “manipulation”, contamination, deformation, discrete representation, toning, fixation, multi-window presentation and others. There are five best positions for placing the most significant information. In order to select an adequate learning color goal, teachers are offered a table containing the advantages and disadvantages of using primary colors. A list of criteria has been compiled for analyzing the quality of a multimedia presentation, which are divided into 3 aspects, namely, didactic, ergonomic and emotional. Psychological features of perception of educational information are highlighted, which must be taken into account when creating multimedia presentations, practical recommendations are given for their more effective use. The opinion is expressed that the competent introduction of a multimedia course into the

educational process will contribute to an increase in the level of efficiency of learning the lecture material and the level of motivation of students; activation of their cognitive activity; creating additional opportunities for the teacher's suggestive impact on students; strengthening the authority of the teacher as an individual and increasing the attractiveness of teaching. Prospects for further research in this direction are highlighted. It emphasizes the need to create electronic multimedia textbooks and distance learning courses for independent work of students.

Key words: multimedia technologies, on the basis of, ergonomic, didactic and its aspect and analysis of multimedia presentations.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Застосування комп'ютерних інформаційних технологій в навчанні - одна з найбільш важливих і стійких тенденцій розвитку світового освітнього процесу. Саме сучасні комп'ютерні технології надають величезні можливості для розвитку процесу освіти. Ще К.Д.Ушинский помітив, що навчальний процес вимагає використання наочності. Він писав: "Педагог має подбати про те, щоб якомога більше органів чуття - око, вухо, голос, чуття мускульних рухів і, навіть, якщо можливо нюх та смак, взяли участь в акті запам'ятовування... За такого дружнього сприяння всіх органів в акті засвоєння ви переможете найлінійішу пам'ять"[2, с. 218].

В сучасних умовах найбільшої популярності в навчальному процесі набувають мультимедійні технології, які забезпечують комбінування різних форм представлення інформації на одному носієві, наприклад, текстової, графічної, звукової, цифрової, анімації, відео, а також рухомих та нерухомих образів.

Як свідчать чисельні дослідження, застосування мультимедійних засобів, у більшості випадків, активізує пізнавальну діяльність студентів. Однак незнання викладачем правил та умов використання наочності, а

також специфіки сприймання інформації при використанні мультимедійних засобів може призвести до гальмування навчального процесу та негативного оцінювання студентами результатів впровадження мультимедійних технологій у навчальний процес. Тому проблема підвищення рівня психолого-педагогічної компетентності викладача в процесі створення та використання в навчальному процесі мультимедійних презентацій сьогодні набуває особливо важливого значення.

Метою статті є визначення специфіки сприймання інформації при використанні мультимедійних технологій (ММТ) та надання рекомендацій щодо врахування її при підготовці мультимедійної презентації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема впровадження й ефективного застосування інформаційно-телекомунікаційних (ІТКТ) і мультимедійних технологій в освіті присвячено немало теоретичних і експериментальних праць вітчизняних і зарубіжних педагогів. Окремі питання цієї проблеми вже розкрито в працях А.Ф.Верлани, Б.С.Гершунського, С.У.Гончаренка, Р.С.Гуревича, Ю.О.Дорошенка, М.І.Жалдака, Г.Кедровича, В.М.Кухаренка, Ю.Д.Маргуліса, І.П.Підласого, Є.М.Полат, І.В.Роберт, Р.Нортон, С.О.Сисоевої, П.В.Стефаненка, С.Н.Трапезникова, Дж.Хартлі, В.Л.Шевченко та інших дослідників. Проблемі впливу мультимедійних технологій на психологічний розвиток особистості присвячені роботи В.Ю.Бикова, Ю.Д.Бабаєва, О.В.Вітюк, Н.П.Дементієвської, Б.О.Ломова, Ю.І.Машбиця, Н.В. Морзе, О.К.Тихомирова, В.М.Харченко, питання застосування мультимедійних технологій при навчанні знаходиться в фокусі науково-практичного розгляду таких дослідників, як Ю.О. Жук, К.М.Обрізан, Т.Л. Салівон, С.М. Яцюк та ін. [1, 4, 5, 8].

Узагальнення результатів вивчення психолого-педагогічної, методичної літератури, практичного досвіду з

проблеми застосування ІТКТ у навчальному процесі засвідчує: педагогічні засади формування професійних знань майбутніх фахівців засобами мультимедіа ще неповно досліджено в теоретичному і практичному аспектах; недостатньо вивченими залишаються: система науково-обґрунтованого впровадження мультимедійних програм у зміст дидактичних матеріалів; добір адекватних форм і методів навчання; врахування специфіки сприймання інформації в процесі застосування у навчальному процесі сучасних ІТКТ. Ключовим, на думку сучасних українських і зарубіжних дослідників, є розуміння того, яким чином повинно відбуватися введення мультимедіа в процес навчання, щоб забезпечити найбільш ефективне залучення студента до процесу пізнання [1, 3, 6, 7].

Отже, суттєва практична й теоретична значущість використання мультимедіа у процесі підготовки кваліфікованих спеціалістів, недостатнє висвітлення проблем теорії і практики ефективного застосування мультимедійних засобів в навчальному процесі вищої школи й зумовили вибір теми статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. В широкому сенсі термін "мультимедіа" означає спектр інформаційних технологій, що використовують різні програмні і технічні засоби з метою найбільш ефективної дії на користувача. Завдяки застосуванню мультимедіа в засобах інформатизації за рахунок одночасної дії графічної, звукової, фото і відео інформації такі засоби мають великий емоційний заряд і активно включаються в індустрію розваг, практику роботи різних установ, домашнє дозвілля, освіту. Поява систем мультимедіа зробила революцію в багатьох областях діяльності людини. Одну з найширших сфер застосування технологія мультимедіа отримала у сфері освіти, оскільки засоби інформатизації, засновані на мультимедіа, здатні, у ряді випадків, істотно підвищити ефективність навчання.

Експериментально встановлено, що при усному викладі матеріалу навчаний за хвилину сприймає і здатний переробити до однієї тисячі умовних одиниць інформації, а при "підключенні" органів зору до 100 тисяч таких одиниць. Засоби і технології мультимедіа забезпечують можливість інтенсифікації навчання і підвищення мотивації до вчення за рахунок застосування сучасних способів обробки аудіовізуальної інформації, таких, як:

- ✓ "маніпулювання" (накладення, переміщення) візуальною інформацією;
- ✓ контамінація (змішення) різної аудіовізуальної інформації;
- ✓ реалізація анімаційних ефектів;
- ✓ деформація візуальної інформації (збільшення або зменшення певного лінійного параметра, розтягання або стискування зображення);
- ✓ дискретна подача аудіовізуальної інформації;
- ✓ тонування зображення;
- ✓ фіксація вибраної частини візуальної інформації для її наступного переміщення або розгляду "під лупою";
- ✓ багатовіконне представлення аудіовізуальної інформації на одному екрані з можливістю активізувати будь-яку частину екрану (наприклад, в одному "вікні" - відеофільм, в іншому - текст);
- ✓ демонстрація реально протікаючих процесів, подій в реальному часі.

Грамотне проведення мультимедійної лекції вимагає враховувати *практичні рекомендації* з використання шрифтів, кольору, обсягу та розташування навчального матеріалу, розміру літер та інших особливостей подання научної інформації, а саме:

1. Заголовки повинні містити не більше 7 слів, тоді вони гарно запам'ятовуються, оскільки людина здатна утримувати в полі зору 7 ± 2 змістових одиниць за умови, що вони логічно взаємозалежні.

2. Рядок навчальної інформації для кращого сприйняття повинен бути не довше восьми сантиметрів.

3. Інформація на кольоровому тлі (жовтогарячий, жовтий колір) ефективніше впливає на глядача.

4. Варто підібрати оптимальне колірне сполучення тла й шрифту. Найбільш вдалимими співвідношеннями кольорів можна вважати такі: червоні літери на жовтому тлі; червоні, зелені, сині та чорні – на білому, білі - на темносиньому.

5. Необхідно також враховувати той факт, що світлі зображення на темному тлі оптично збільшуються, темні на світлому зменшуються, але впливають масивніше, повніше й помітніше.

6. Необхідно усвідомлювати, що за силою привертання уваги кольори розташовані наступним чином: жовтогарячий (найкраще привертає увагу), червоний, жовтий, зелений, синій, фіолетовий.

7. Якщо вам потрібно оптично збільшити предмет, використовуйте світлі і яскраві кольори: жовтий (на першому місці), білий, червоний, зелений, синій.

8. Якщо ви готуєте презентацію для великої аудиторії, врахуйте, що легше прочитується жовтий та білий написи на чорному тлі, чорний на жовтому та жовтогарячому, жовтогарячий на чорному, синій, червоний та чорний на білому, а також білий на синьому.

9. Текст в еліпсі сприймається краще, ніж у квадраті або колі.

10. Виділення найбільш важливої інформації може здійснюватися не тільки шляхом використання спеціальних виразних засобів, але і шляхом розташування її у певному місці екрану. Виходячи з особливостей сприйняття користувачем простору екрана, можна виділити п'ять основних найкращих позицій для розміщення найбільш значущої інформації: верхній лівий кут, середина верхньої частини екрана, верхній правий кут, нижній правий кут, нижній лівий кут.

11. Однак найважливішу інформацію необхідно розташовувати у правій верхній частині слайда (сторінки), оскільки європейці читають ліворуч праворуч і погляд, як правило, зупиняється на правій стороні, а верхня частина сторінки читається з більшою увагою.

12. Найбільш важлива інформація має повторюватися в процесі лекції від 4 до 7 разів, оскільки таке повторювання виконує роль навіювання і є засобом ефективного впливу на тих, хто навчається.

13. Необхідно також усвідомлювати, що вплив обраного вами кольору або гама кольорів не є нейтральним: колір може активізувати або гальмувати пізнавальні процеси, певним чином впливати на працездатність студентів та інтенсивність засвоєння ними навчального матеріалу. З метою вибору адекватного навчальній меті кольору викладачам пропонується користуватися наступною таблицею (див. табл. 1):

Таблиця 1
Використання кольорів при створенні мультимедійної презентації (переваги та недоліки)

Переваги	Недоліки
Червоний колір	
привертає увагу активізує та надає сили сприяє спілкуванню та робить людину життєрадісною створює атмосферу для серйозних міркувань та виникнення ідей	дратує та збуджує викликає стурбованість та нервозність заважає перетворенню ідей в життя
Жовтий колір	

<p>піднімає предмети й поверхні, робить їх легше; збуджує мозкову діяльність і сприяє засвоєнню нового матеріалу; підвищує готовність людини до спілкування; поліпшує сприйняття нової інформації</p>	<p>діє утомливо на очі; знижує здатність до зосередження (при тривалому впливі)</p>
<p>Синій колір</p>	
<p>покращує самопочуття людини: заспокоює, розслаблює нервову систему; не стомлює очі; створює гарну робочу атмосферу: сприяє зосередженості, глибоким міркуванням й реалізації ідей; сповільнює рухи, заспокоює і діє стримуючим чином; допомагає легше впоратися з турботами</p>	<p>є недостатньо виразним (при природному висвітленні); не сприяє активізації пізнавальної діяльності людини</p>
<p>Зелений колір</p>	
<p>заспокоює й сприяє концентрації уваги, зосередженості й міркуванням; створює гарну обстановку при сидячій роботі, не стомлює очі; викликає почуття комфортабельності, чистоти, свіжості й відновлення</p>	<p>може викликати стан монотонії; може викликати поганий настрій; при тривалому впливі стомлює</p>

14. При наданні теоретичної інформації, яка пов'язана із традиційним уявленням про предмет, що досліджується, містить певні усталені позиції, визначення, закони тощо, бажано використовувати антиквенні (давні, із зарубками) шрифти, такі як: Times, Times New Roman, Palatino тощо, оскільки вони є чіткими й досить простими, мають добре виражену форму й округлість, що натякає на неокласичну традицію та наступність, тому викликають почуття довіри.

15. Шрифти Sans Serif (без зарубок), такі, наприклад, як Arial, Modern, Univers та ін., мають малий емоційний заряд і асоціюються із практичністю й розсудливістю. Вони несуть у собі сучасний загальний початок, тому їх бажано використовувати при викладенні нової інформації, що спрямована на формування певних практичних навичок [7].

Отже, як зазначено вище, в процесі підготовки мультимедійної презентації викладач має дотримуватися певних вимог, які відображують особливості сприймання інформації, умови й правила застосування наочності. З метою аналізу якості мультимедійної презентації нами був складений перелік критеріїв, які розподіляються за 3-мя напрямками, а саме: дидактичному, емоційному та ергономічному (див. табл.2).

Таблиця 2.
Аналіз якості мультимедійної презентації

№ критерія	Назва	Оцінювання від 0 до 10
I. Дидактичний аспект <i>(дидактично обґрунтована підготовка презентації)</i>		
1.	Структурованість матеріалу	
2.	Ефективне використання часу	
3.	Виділення найважливішого	

4.	Організація уваги аудиторії (особливо в фазі її біологічного зниження)	
5.	Візуалізація процесу розв'язання проблеми	
6.	Ілюстративність	
7.	Зв'язне, розгорнуте коментування візуальної інформації	
8.	Різноманітність видів візуалізації	
9.	Оптимальний ритм подачі матеріалу	
10.	Оптимальна кількість повторення найважливішої інформації.	
II. Емоційний аспект <i>(забезпечення позитивного емоційного впливу)</i>		
1.	Врахування послідовності психологічного впливу (застосування формули реклами)	
2.	Збалансованість стилів викладання	
3.	Застосування гумору (іронічних контекстних ілюстрацій)	
4.	Оптимальне використання спецефектів, динамічних елементів	
5.	Чергування збуджуючих й заспокійливих впливів	
6.	Вибір кольору, адекватного навчальній меті	
III. Ергономічний аспект <i>(оптимальне для сприймання)</i>		

<i>оформлення матеріалу)</i>		
1.	Оптимальна кількість слайдів	
2.	Доцільне використання шрифтів	
3.	Оптимальне кольорове співвідношення фігури та тла (відсутність колірного дискомфорту)	
4.	Оптимальна довжина заголовків.	
5.	Використання принципу домінанти	
6.	Правильне використання кольорів за силою привертання уваги	
7.	Оптимальне розташування тексту та ілюстрації	
8.	Оптимальне розташування статичних та динамічних зображень	
9.	Уникнення далеких планів і дрібних деталей	
10.	Оптимальне обрамлення тексту	
11.	Уникнення великих текстових фрагментів	
12.	Читабельність тексту (розбірливість шрифтів позначень і написів)	
13.	Вибір найкращої позиції для розміщення інформації	
14.	Оптимальна кількість матеріалу на слайді (слів та речень)	
Разом:		

Цей список не є вичерпним, але він дає можливість аналізувати, оцінювати і порівнювати між собою різні мультимедійні презентації, що сприятиме підвищенню ефективності їх використання.

Таким чином, можемо зробити наступні **висновки**: врахування в процесі підготовки та застосування мультимедійних презентацій особливостей сприймання інформації, умов й правил застосування наочності дає можливість активізувати пізнавальну діяльність студентів та підвищити ефективність навчального процесу. Як свідчить досвід використання мультимедійних засобів в процесі проведення лекцій-презентацій, грамотне впровадження мультимедійного курсу в навчальний процес сприяє: 1) підвищенню рівня ефективності засвоєння лекційного матеріалу та рівня мотивації студентів; 2) активізації їх пізнавальної діяльності; 3) створенню додаткових можливостей для сугестивного впливу викладача на студентів; 4) зміцненню авторитета викладача як творчої особистості; 5) збільшенню привабливості викладацької діяльності.

Мультимедійні програмні засоби несуть в собі широкі можливості та дозволяють викладачу по-новому поглянути на методику побудови занять. Проте раціональне використання мультимедійних технологій в навчальному процесі неможливо без урахування психолого-дидактичних особливостей сприйняття інформації, основних вимог до використання наочності.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямі є висвітлення основних підходів до проблеми підвищення рівнів психолого-педагогической компетенції та інформаційної культури викладачів при використанні мультимедійних технологій. Плідним в цьому напрямку, на нашу думку, є створення електронних мультимедійних підручників та дистанційних курсів для самостійної роботи студентів, оскільки технології навчання, що орієнтовані на застосування засобів мультимедіа, можуть значно

полегшити і якісно поліпшити роботу викладача, підняти рівень знань та умінь студентів.

Література

1. Биков В. Ю. Теоретико-методологічні засади моделювання навчального середовища сучасних педагогічних систем / В. Ю. Биков // Інформаційні технології і засоби навчання : зб. наук. праць. – К. : Атіка, 2005. – С. 5-15.
2. Вопросы истории образования/ Гришин В.А., Зятева Л.А., Петрова И.Л., Прядехо А.А., Сосин И.Я. – Б.: Издательство БГПУ, 1999. – 612 с.
3. Дементієвська Н. П. Як можна комп'ютерні технології використати для розвитку учнів та вчителів / Н. П. Дементієвська, Н. В. Морзе // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 8, вип. 1. – 238 с.
4. Жук Ю. О. Організація навчальної діяльності у комп'ютерно орієнтованому навчальному середовищі / Ю. О. Жук // Інформаційне забезпечення навчального процесу: інноваційні засоби і технології: колективна монографія. – К. : Атіка, 2005. – С. 195-204.
5. Салівон Т. Л. Підготовка педагогів до розробки навчальних занять з мультимедійним супроводом у класі інформаційно-комунікаційних технологій / Т. Л. Салівон. – Біла Церква, 2005. – 217 с..
6. Смолянинова О.Г. Мультимедиа в образовании (теоретические основы и методика использования) / О. Г. Смолянинова. – Красноярск : КрГУ, 2003. – 140 с.
7. Сомова Н.Л. Основні психологічні закономірності сприйняття інформації, цвіту й шрифтів / Н.Л. Сомова [Джерело доступу] – edu.of.ru/attach/17/13047
8. Яцюк С. М. Вивчення наукових засад інформаційної підготовки фахівця / С. М. Яцюк // Вісник Київського міжнародного університету. – К. : КиМУ, 2005. – Вип. 7. – С. 253-265. – (Серія: Педагогічні науки).

References

1. Bykov, V. YU. (2005) *Teoretyko-metodologichni zasady modeliuvannia navchalnogo seredovysha suchasnyh pedagogichnykh system* [Theoretical and methodological principles of modeling of the educational environment of modern pedagogical systems]. K. Atika Publ., 5-15 (ukr.).
2. Grishyn, V.A., Ziateva, L.A., Petrova, I.L (1999) *Voprosy istorii obrazovaniia* [Questions of the history of education]. B. BSPU Publ., 612 (rus).
3. Dementievska, N.P. (2005) *Yak mozhna kompyuterni tekhnologii vykorystaty dlia rozvytku uchniv ta vchyteliv* [How can computer technology be used to develop students and teachers]. K. Milenium Publ., 238 (ukr.).
4. ZHuk, YU. O. (2005) *Organizatsiya navchalnoyi diyalnosti u kompyuterno orientovanomu navchalnomu seredovyshi* [Organization of educational activities in a computer-based learning environment]. K. Atika Publ., 195-204 (ukr.).
5. Salivon, T.L. (2005) *Pidgotovka pedagogiv do rozrobky navchalnykh zaniat z multyimediynym suhprovodom u klasi informatsiyno-romunikatsiynykh tekhnologiy* [Training of teachers for the development of training sessions with multimedia support in the class of information and communication technologies]. White Church Publ., 217 (ukr.).
6. Smolyaninova, O.G. (2003) *Multyimediya v obrasovanii (teoreticheskiye osnovy i metodika ispolsovaniya* [Multimedia in Education (Theoretical Basis and Method of Use)]. Krasnoyarsk. KrSU Publ., 140 (rus).
7. Somova, N.L. (2005) *Osnovni psichologichni zakonomirnosti spryyniattia informatsii, kolyoru y zhryiftiv* [Basic psychological patterns of perception of information, color and fonts]. edu.of.ru/attach/17/13047 (ukr.).
8. Yatsuk, S. M. (2005) *Vyivchennia naukovyikh zasad informatsiynoyi pidgotovkyi fakhivtsya* [Study of scientific fundamentals of information preparation of a specialist]. K. KiMU Publ., 253-265 (ukr.).

**ОБЩАЯ ПЕРСОНОЛОГИЯ: ПОСТРОЕНИЕ
ИССЛЕДОВАНИЙ ЛИЧНОСТИ В НОВОМ
ФОРМАТЕ**

Старовойтенко О.Б. Загальна персонологія: побудова досліджень особистості в новому форматі

У даній статті представлено обґрунтування нового напрямку психологічних досліджень особистості, отримавших назву «загальна персонологія». Його розвиток став відповіддю на усвідомлення дослідниками розривів, що існують у психології особистості між теорією, емпіричними дослідженнями, культурно-герменевтичним підходом, консультативно-психотерапевтичною практикою, а також рефлексією та саморозвитком персонологів та всіх інших, залучених у персонологічний процес. Загальна персонологія визначається як напрямок пізнання особистості, що інтегрує культурну, фундаментальну (теоретико-емпіричну), практичну персонологію та персонологію самопокладання. Уводиться поняття-символ «Піраміда персонології». Наводяться приклади дослідницьких підходів, заснованих на синтезі знань та методів з різних областей загальної персонології. Розглядається досвід побудови та проведення персонологічного дослідження, присвяченого діалогічному ставленню Я – любий Інший, умови його становлення та взаємозв'язок із соціальним позиціонуванням особистості. На теоретичному, герменевтичному та емпіричному рівнях обґрунтовується, що діалогічність ставлення – це його реалізація у вимірах між-Я-і-любимими Іншими, Я-в-любимому Іншому, любий Інший-в-Я, Я-в-собі, активність проживання особистості в кожному окремому вимірі, формування внутрішнього "соціального ресурсу" особистості. Результати досліджень орієнтовані на

консультативну практику та самовідповідальність особистості в контексті ставлень до значимих інших.

Ключові слова: персонологія, культура, теорія, практика, модель, діалог, Я, Інший, ставлення, рефлексія.

Старовойтенко Е.Б. Общая персонология: построение исследований личности в новом формате

В данной статье представлено обоснование нового направления психологических исследований личности, получившего название «общая персонология». Его развитие стало ответом на осознание исследователями разрывов, существующих в психологии личности между теорией, эмпирическими исследованиями, культурно-герменевтическим подходом, консультативно-психотерапевтической практикой, а также рефлексией и саморазвитием персонологов и всех других, вовлеченных в персонологический процесс. Общая персонология определяется как направление познания личности, интегрирующее культурную, фундаментальную (теоретико-эмпирическую), практическую персонологию и персонологию самополагания. Вводится понятие-символ «Пирамида персонологии». Приводятся примеры исследовательских подходов, основанных на синтезе знаний и методов из различных областей общей персонологии. Рассматривается опыт построения и проведения персонологического исследования, посвященного диалогичному отношению Я – любимый Другой, условиям его становления и взаимосвязям с социальным позиционированием личности. На теоретическом, герменевтическом и эмпирическом уровнях обосновывается, что диалогичность отношения – это его реализация в измерениях между-Я-и-любимым Другим, Я-в-любимом Другом, любимый Другой-в-Я, Я-в-себе, активность проживания личности в каждом отдельном измерении, формирование внутреннего «социального ресурса» личности. Результаты исследования

ориентированы на консультативную практику и самопознание личности в контексте отношений к значимым другим.

Ключевые слова: персонология, культура, теория, практика, модель, диалог, Я, Другой, отношение, рефлексия

Starovoytenko E.B. General Personology: Building Personality Studies of New Format

The article substantiates new direction of psychological studies of the personality which is called general personology. It was developed as a response to the gap existing in psychology of personality between theory, empirical studies, cultural and hermeneutical approaches, psychotherapy and reflection and self-development of personologists and all those involved into personological process. General personology is defined as the direction in studying personality integrating cultural, fundamental (theoretical and empirical), practical personology and personology of self-fulfilment. There is introduced the symbol notion “personology pyramid”. There are given examples of research approaches that are based on synthesis of knowledge and methods from different areas of general personology. There is studied the experience of building and conducting of personological study devoted to dialogical relation of I – beloved Other, conditions of its formation and interlinks with social positioning of personality. It is substantiated on theoretical, hermeneutical and empirical levels that dialogical nature of relation, in fact, is its fulfilment in dimensions between I-and-Beloved-Other, I-in-Beloved-Other, Beloved-other-in-I, I-in-Self, activity of personality’s living through each dimension, formation of internal social resource of personality. The study results are intended for psychological consulting practice and self-cognition of the personality in the context of relation with meaningful others.

Key words: personology, culture, theory, practice, model, dialog, I, Other, relation, reflection.

Обращаясь к современной психологии личности, мы представляем одно из ее новых направлений, получивших название «**общая персонология**» (Инициатива в разработке данного направления принадлежит исследователям кафедры психологии личности департамента психологии National Research University Higher School of Economics (Москва, Россия). В нашем понимании, **личность** – это потенциал и реальность психического, практического, творческого развития индивидуального человека; это способность к самосознанию, отношениям, бытию в других и жизненному превосхождению человеком самого себя. Личность – средоточие возможностей, которые человек может реализовать, обладая свободой рефлексивно и деятельно противопоставить себя собственному Я и возвратиться в себя на новом уровне.

В становлении любой науки бывают **переломные моменты**, даже кризисы, когда возникает необходимость в осмыслении ее дальнейшего пути, расширении горизонтов ее влияний в социуме и культуре, в мире научного знания и в жизни конкретных людей. Психология личности, на наш взгляд, переживает сейчас такой переломный момент.

Современная психология личности активно развивается в сфере фундаментальных и эмпирических исследований, стремится к обогащению классических теорий личности, преуспевает в области применения и разработки множественных техник консультативно-психотерапевтической практики. Однако современная психология личности не обладает **внутренней целостностью**, позволяющей достигать взаимно обогащающих связей между теоретическим знанием, результатами эмпирических исследований, процессами и эффектами деятельности психологов-практиков. Она также недостаточно реализует потенциал **культурных источников** (от апокрифов и мифов до современного кино и театра), и возможности их **герменевтики** в теоретическом и феноменологическом раскрытии своего

предмета. Недостаточно внимание исследователей к культурной истории «идеи личности» и способов ее раскрытия. К тому же, в данной науке существует проблема некоторого отчуждения исследователей, авторов научных текстов, практиков от **самопознания, рефлексии** как необходимых способов современного изучения личности.

На укрепление и установление **связей** между культурой, теоретико-эмпирическим знанием, практикой, а также опытом самопознания и саморазвития тех, кто вовлечен в поиск и преобразование «личности», ориентирован реализуемый нами **проект** «общей персонологии» (Petrovsky & Starovoitenko, 2012; Петровский, 2013; Старовойтенко 2015).

Общая персонология – это наша проблематизация содержания и форматов классической и постклассической психологии личности. Мы говорим об общей персонологии как **постнеклассической** психологии личности. В ходе проблематизации ищем ответы на следующие вопросы:

1. Нужна ли единая, фундаментальная психологическая теория для обоснования и развития конкретных исследований, для консультирования и психотерапии личности? Может ли эту функцию выполнить, например, общая психология? Или удел психологии личности – прикладные, монопарадигмальные подходы?

На наш взгляд, стоит актуальная задача построения **метатеории личности**, интегрирующей, раскрывающей и порождающей частные психологические подходы к личности (см., например, Acevedo, 2018).

2. Связано ли существование разнообразных частных теорий личности с попытками достичь эффективного практического приложения идей и концепций личности? Должен ли стремиться к функциональности и практичности интегративный подход к личности?

Полагаем, что интегративная теория личности должна развиваться как источник конкретных **концептуальных моделей** и **практик** а также как основа их синтеза, отвечающего сложности современных индивидуальных случаев.

3. Как может строиться современная интегративная теория личности? Можно ли говорить о неких объединяющихся в систему «единицах интеграции», предлагающих многосторонний и целостный взгляд на ключевые феномены личности?

Думаем, что такими «единицами» могут стать **персонологические модели**, «собирающие» сильные теоретические идеи из разных областей знания, раскрывающие наиболее существенные феномены личности и ее существования. Это, в частности, миры жизни личности, способы жизни личности, свойства и типы личности, архитектура психической активности личности (мотивация, переживания, ощущения, перцепция, представления, мышление, интуиция). Это формы деятельности, структура Я личности, отношения и самоотношение личности, отраженное и воплощенное бытие личности, результативность и удовлетворенность жизнью, значимые жизненные ситуации личности, процессы и эффекты развития личности. Интегральные модели и их систематизация обеспечивают **объемный** охват «личности». трудно доступный при применении только частных теорий.

Термин «персонология» часто обозначает психологию личности как таковую в значении «науки о личности». Когда мы прибегаем к такому обозначению, подразумеваем под «персоной» **индивидуальную личность** в единстве ее телесно-душевно-духовных свойств, способов жизни и активного самоосуществления в природе, культуре и обществе. При этом учитываем, что до сих пор под «персонологией» подразумевается или частное знание о персоне только как «внешней личности», «маске»,

хорошо адаптированной к определенной социальной функции, роли, поведению, или знание о патологиях личности, придающих ей характерные черты болезни, или знание о типах личности, или знание о внутренней и внешней детерминации поведения человека и т. д.

Далеко уходя от «зауженных» представлений о персонологии, наш проект тем не менее интегрирует ценные идеи, получившие развитие в русле таких представлений. Например, развивается идея о персонально найденной «маске» как новом образе себя, побуждающем обратиться к своим скрытым сильным возможностям, достигая реального преобразования.

В отличие от сосредоточенности на частных аспектах «персоны», присущих традиционным персонологическим подходам, общая персонология видит в «личности», или «персональном», высочайшую ценность ее внешнего и внутреннего мира, диалектику ее детерминации и самодетерминации, значимость существования в-себе и для-себя, в-других и для-других, а также единство, коллизии психических и практических образующих ее деятельности и творчества.

Данная наука рассматривается нами как система **«познавательных инструментов»** (материалов культуры, идей, фактов, практических опытов и данных рефлексии), позволяющих в конкретных исследованиях и технологиях консультативно-практической работы развивать общую персонологию и ее внутренние связи. Общая персонология задает **современный формат** наших творческих поисков и нашей рефлексии, которые способствуют научному познанию и жизни реальных личностей, а также утверждению человеческой личности как культурной ценности. Недаром мы называем персонологию **«наукой личности-о-личности-для-личности-во-имя-личности»**.

В качестве графического символа общей персонологии, ее структуры мы видим «пирамиду», точками **основания** которой являются «культурная

персонология», «фундаментальная (теоретико-эмпирическая) персонология», «практическая персонология» (Рис. 1). **Вершину** пирамиды образует персонология самополагания, ориентированная на «усиление Я» всех личностей, вовлеченных в процессы добывания, применения и освоения персонологических знаний.

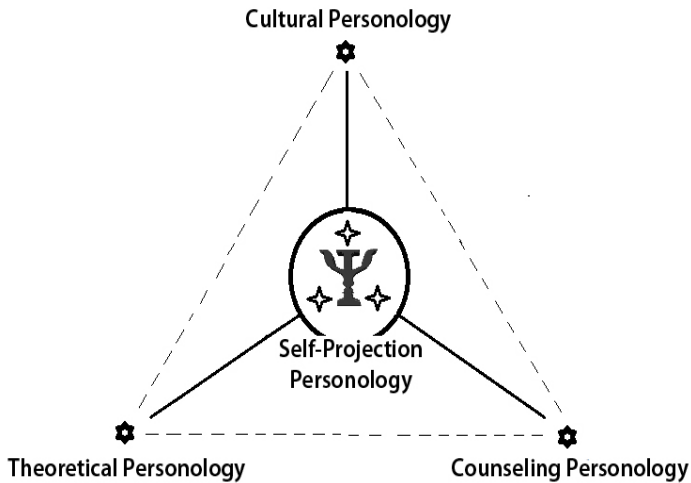

Рис. 1

Эти знания составляют живое, тонко дифференцированное, мерцающее вспышками открытий содержание внутреннего пространства пирамиды, которое очерчено гранями, указывающими на основные **персонологические связи:** культуры, теории, эмпирических данных, консультативно-психотерапевтических практик, процессов самополагания, в частности, рефлексии и саморазвития «Я» исследователей, исследуемых, консультантов и клиентов.

Что включается в область **культурной персонологии?**

История развития знания о личности в различных культурах (в частности европейский культурогенез «идеи личности»); обоснование значения материалов культуры

для познания различных аспектов личности; раскрытие роли текстов мифологических, литературных, философских произведений в поиске новых феноменов личности, разработка приемов герменевтики, интерпретации, реконструкции текстов, нацеленных на поиск новых идей о личности; культурно-феноменологические описания личности; нахождение в культурном опыте имплицитных практик развития, консультирования, коучинга, психотерапии личности.

Что составляет содержание **фундаментальной персонологии**?

Общие психологические категории, идеи, концепции, относящиеся к «личности»; ведущие парадигмы современного познания личности; частные психологические теории личности; конкретные модели личности; идеи о личности из смежных наук; данные эмпирических, в том числе экспериментальных, исследований личности; феноменологические описания личности, вошедшие в классику психологии личности.

Что входит в содержание **практической персонологии**?

Общая теория консультирования и психотерапии личности; концептуальные и методические модели конкретных практик консультирования, коучинга, психотерапии и развития личности; модели супервизии и экспертизы в консультативно-психотерапевтическом процессе; модели личности консультанта и психотерапевта; научно значимые факты личности, открытые в практической деятельности; материалы культуры и теории личности, вовлекаемые персонологом в консультативно-психотерапевтические диалоги.

Что образует содержание **персонологии самополагания**?

Концепции, модели, индивидуальные опыты самопознания, рефлексии, творческой самореализации личности; тексты личностной рефлексии; техники

рефлексии жизни, собственного отношения к жизни и саморазвития ученых, исследователей, психологов-консультантов; модели рефлексии научного поиска и консультативно-психотерапевтического процесса; модели рефлексии общей жизненной ситуации ученого-исследователя, психолога-консультанта.

Общая персонология отсылает нас и к особым **приемам** познания, самопознания и поддержки личности, состоящим в **синтезе** знаний, методов и практик в различных областях персонологии – культурной, фундаментальной, практической, персонологии самополагания.

Это, во-первых, прием творческой «сборки» культурных фактов, во-вторых, прием междисциплинарной интеграции теоретических идей и эмпирических данных о тех или иных аспектах личности, в-третьих, прием раскрытия связей различных теорий личности, в-четвертых, прием авторского соотнесения и применения в практической деятельности элементов различных консультативно-психотерапевтических практик и практик самопознания. В целом, речь идет о построении гибких и действенных **интегральных моделей** личности, решающих конкретные герменевтические, теоретические, эмпирические, практические и рефлексивные задачи персонологии. Данные модели представляют собой категориальные синтезы, логики изучения личности, континуумы, системы идей, типологии, классификации, схемы системного анализа, целостные методические построения и многопрофильные практики, заключающие новые решения актуальных проблем научного познания и реального развития личности (Петровский, 2013; Старовойтенко, 2015; Starovoitenko, 2010; Isaeva, 2013).

«Творческая лаборатория» общей персонологии – место, где разрабатываются **взаимосвязанные** теоретические и герменевтические интегральные модели, нацеленные на эмпирические исследования, а также

построение эффективных практик интерпретации, психологической поддержки, самопознания и жизненного сопровождения личности.

Что может происходить в такой «лаборатории»?

Например, предпринимаем конкретизацию **фундаментальных идей** о личности на основе **герменевтики** материалов культуры. Выделяем фундаментальную идею М.М. Бахтина (Бахтин, 2001) о **взгляде Другого**, способного постигать и изменять личность. Античные мифы дают обширные материалы о жизнеутверждающей и разрушительной **силе взгляда**, направленного на личность. Вот пример **синтеза** таких материалов.

Мы различаем неотрывный, смертельно опасный взгляд Нарцисса, прикованный к себе в собственном зеркальном отражении. Это также всевидящий, пронизывающий взгляд Цербера, проникающий в потаенные глубины человека. Это ужасный взгляд Горгоны, вызывающий омертвление всех сил человека. Это идущий из темноты и несущий свет взгляд Психеи, открывший ей красоту Амура. Это взгляды вознаграждающих и карающих богов, обращающие героев во что-то иное. Это любящий взгляд Пигмалиона, ожививший Галатею. И – в защиту от силы взглядов – данная героям богами невидимость для взглядов врагов.

Для познания личности важно то, что «сильный взгляд» в мифах не является только метафорой, а существует как возможная реальность, развивающая или травмирующая личность во взаимодействии с другими (Старовойтенко, 2015).

Или в развитие **теории** М.М. Бахтина (Бахтин, 2001), посвященной **диалогичности сознания**, мы рассматриваем сознание как функцию активного **отношения** личности к значимому объекту, так или иначе включенному в жизнь многих людей. Через любой объект отношения личность входит в бытие других людей. Все способы отношения к

значимости позаимствованы у других или созданы личностью вместе с ними. Все отношения личности «пронизаны» явным или косвенным присутствием других людей, разделены с ними и в этом смысле потенциально диалогичны. Наибольший потенциал диалогичности заключен, на наш взгляд, в отношении личности к значимому другому человеку или «Другому». Активность сознания в данном отношении связана с развитием индивидуального **Я**, способного встать в отношение к Другому, длить это отношение, рефлексировать свои позиции и изменения в отношении, понимать, что значит это отношение для жизни Другого и собственной жизни, становиться «диалогическим Я» (Hermans, 2011, 2012, 2016). Обращаемся к **герменевтике** материалов культуры, где отражена рефлексия авторов в аспекте высоко значимого Другого. Например, интерпретируем фрагменты «Сонетов» Шекспира (Шекспир, 2010).

«Я приобщен к твоей счастливой доле... , коль твои блага вижу наяву». – *Я вовлечено в достойную жизнь Другого.*

«Их образы в своем лице нося, ты с ними мне отныне все и вся». – *Я, видя Другого, открывает «многих» с кем он схож.*

«Вот мой сын, в нем старости моей прощенье... И снова лик мой миру зацветет». – *Я видит себя во внешности Другого.*

«Ведь блеск твоей небесной красоты лишь одеянье сердца моего». – *Я внутренне живет Другим и его красотой.*

«Мой взор, как живописец закрепил твои черты в сокровищнице чувства». – *Я создает Другого в-себе.*

«Благодари себя, коль что-нибудь я написал достойное внимания». – *Я может творить, благодаря Другому.*

«Пока есть в людях чувства и мечты, живет мой стих, а вместе с ним и ты». – *Я дает долгую жизнь Другому в своих произведениях.*

И т.д.

На основе герменевтики различных произведений художественной литературы, а также философских и психологических трудов, созданных в экзистенциальной, феноменологической и диалогической парадигмах, строим **теоретическую модель** отношения Я – Другой, согласно которой основным условием диалогичности данного отношения является его реализация в полноте четырех рефлексивных измерений: между-Я-и-Другим, Я-в-Другом, Другой-в-Я, Я-в-себе (Старовойтенко, 2015, 2016, 2017).

Или в **теоретических разработках** интегрируем идеи из различных концепций личности. Продуктивным опытом такого рода является концепция «отраженной субъектности» (Петровский, 2010, 2012), соединившая элементы диалогического, субъектного, глубинного и рефлексивного подходов к личности. Суть в том, что во взаимодействии с другим человеком Я может обладать сильной конструктивной или деструктивной активностью в его внутреннем мире, которую тот не осознает, но тем не менее под влиянием которой находится. Или другой человек как активное действующее лицо душевной жизни Я, внутренних диалогов с ним может неосознанно для Я определять его чувства, представления, мысли и поступки. Или Я наблюдает, как невольно меняет свои внутренние позиции и поведение, ослабляя или усиливая аутентичность себе, в присутствии различных людей.

В плане развития персонологического **знания о Я**, способном к самопознанию и самополаганию, разрабатываются **теоретико-герменевтические** модели, основанные на междисциплинарном синтезе идей различных гуманитарных наук: философии, культурологии, филологии, психологии. Опытом такого моделирования является предложенная автором «модель Я» личности,

соединяющая множество форм существования и развития Я: Я-глубинное, Я-телесное, «Я»-знак, Я-рефлексивное, Я-деятельное, Я-диалогичное, Я-коллективное и Я-абсолютное (Старовойтенко, 2015). Модель ориентирована на углубление рефлексии персонологов, а также на раскрытие и реализацию потенциалов «Я» респондентов и клиентов, участвующих в научных исследованиях личности и консультативном или психотерапевтическом взаимодействии.

Еще одним примером персонологического синтеза является **практико-ориентированная модель** «мультипрофильного консультирования», предложенная А.В. Петровским. Она основывается на творческом соединении различных подходов к консультированию и индивидуальному коучингу, ориентированным на овладение клиентами трудными жизненными ситуациями и разрешение ими своих жизненных проблем. В частности, речь идет о продуктивном синтезе техник субъектно-ориентированного, транзактно-аналитического глубинно-аналитического и экзистенциального подходов.

В плане развития общей персонологии как науки, и достижения единства содержаний и методов культурной, фундаментальной, практической персонологии и персонологии самополагания, мы вводим понятие **«персонологический формат»** конкретных исследований личности.

При реализации этого формата осуществляется последовательная, основанная на взаимном преломлении разработка, во-первых, теоретической модели исследования личности с привлечением результатов герменевтики и феноменологии; во-вторых, системы качественных и количественных методик эмпирического исследования, включая рефлексивные техники, на основе положений герменевтики и теории; в-третьих, модели интерпретации и обобщения эмпирических данных; в-пятых, модели интеграции результатов эмпирического исследования в

теорию и феноменологию изучаемого аспекта личности; в-шестых, проекта внедрения результатов исследования в практику консультирования, психотерапии, развития личности.

Обратимся к опыту поискового исследования, построенного в персонологическом формате. Оно было проведено В.В. Запекиной, обучающейся в аспирантской школе «Психология» Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (Запекина, Старовойтенко, 2017). Исследование, выполненное на выборке 40 респондентов, посвящено **диалогичности отношения Я – Другой**. Теоретическим основанием исследования выступила четырехмерная модель рефлексивного отношения Я – Другой (Старовойтенко, 2016), разработанная методом герменевтики и теоретического синтеза идей и художественных прозрений, содержащихся в произведениях В. Шекспира, М.М. Бахтина, Ж.-П. Сартра, П. Рикера, М.К. Мамардашвили и других авторов.

Было выдвинуто общетеоретическое предположение, что высоким потенциалом диалогичности обладает отношение Я – любимый Другой. Далее поставлены **исследовательские вопросы**: Как должно осуществляться отношение Я – любимый Другой, чтобы стать подлинно диалогичным? Каковы условия такой диалогичности? Какие ресурсы для развития личности порождаются диалогичным любовным отношением к Другому?

Согласно теоретико-эмпирическим допущениям, условиями диалогичности любовного отношения к Другому являются: внешнее и внутреннее взаимодействие Я с собой и Другим в следующих измерениях: между-Я-и-любимым Другим, Я-в-любимом Другом, любимый Другой-в-Я, Я-в-себе; охват Я всех указанных измерений; выделение ведущего измерения, где происходит больше всего событий встреч и взаимной активности Я и Другого. Диалогичность любовного отношения Я – Другой связана с эффективным

позиционированием личности среди многих других людей или становлением ее «социального ресурса».

В ходе эмпирического исследования применялись качественные и количественные **методы**.

Для определения условий и уровня диалогичности отношения Я – любимый Другой была разработана и применена авторская **методика рефлексивного интервью**. Вопросы интервью были основаны на конкретизации теоретико-герменевтической модели четырехмерной реализации отношения Я – Другой и ориентированы на рефлексии респондентами своего любовного отношения в каждом из четырех измерений. Например:

Как и когда я понял(а), что мой партнер значим для меня? Какие впечатления и чувства я испытал(а) в связи с этим?

Что обычно наполняет наше взаимодействие, общение, беседы?

Рождается ли в нашем взаимодействии то, что я могу назвать «Мы»? Что именно?

Чувствую ли я себя частью внутреннего мира любимого человека, частью его «Я»? Каким(ой) я предстаю в мире любимого?

Много ли я знаю о своем любимом(ой)? Или в нем/ней больше неизвестного для меня?

Что самое важное для меня в том, что я знаю о нем (ней)?

Знает ли он/она о том месте, которое занимает в моей жизни?

Как часто я чувствую себя самим(ой) собой во взаимодействии с любимым(ой)?

Чувствую я внутреннее согласие с нашими отношениями и с собой в этих отношениях?

Помогает ли мое отношение к любимому(ой) строить отношения с множеством других людей?

При обработке индивидуальных текстов интервью использовалась процедура кодирования и перевода ответов

каждого респондента в количественные данные. Определялись средние значения от 0 до 3 баллов по всем измерениям отношения на основе их оценки по специально выделенным параметрам, заключенным в содержании теоретической модели исследования. Уровень диалогичности отношения определялся, исходя из следующих показателей рефлексивной выраженности его «измерений»: 0-1 балл – измерение рефлексивно не выражено; 1-2 балла – измерение достаточно рефлексивно выражено; 2-3 балла – измерение ярко рефлексивно выражено. При оценке измерений по выделенным параметрам и выставлении баллов рефлексивной выраженности измерений использовался **метод экспертных оценок**.

Для выявления ресурсности диалогического отношения Я – любимый Другой применялся ряд **стандартизованных методик**, включающих шкалы, позволяющие определить выраженность различных аспектов «социального ресурса» личности: методика «Диагностика социально-психологической адаптации» К. Роджерса и Р. Даймонда; методика «Диагностика аффилиации» А. Мехрабиана; методика «Дифференциальный опросник переживания одиночества» Е.Н. Осина и Д.А. Леонтьева; методика «Тест экзистенциальных мотиваций в межличностных отношениях» Е.М. Уколовой и В.Б. Шумского.

Основные **результаты** эмпирического исследования диалогичности отношения Я – любимый Другой, полученные путем качественной и статистической обработки данных, состояли в следующем.

1. Отношение Я – любимый Другой имеет индивидуальные варианты реализации его измерений. Наиболее распространенными вариантами являются двумерная и трехмерная реализация отношения: между-Я-и-любимым Другим и любимый Другой-в-Я; между-Я-и-любимым Другим и Я-в-любимом Другом; между-Я-и-любимым Другим, любимый Другой-в-Я и Я-в-любимом

Другом. Однако полнота диалогичности (четырёхмерная реализация) отношения достигается лишь десятой частью респондентов. Обнаружена неосвоенность большинством респондентов измерения Я-в-себе в контексте отношения Я – любимый Другой, что существенно ограничивает возможности самополагания в любви (Таблица 1).

Таблица 1.
Варианты реализации рефлексивных измерений
любовного отношения

Количество выраженных «измерений» отношения	Сочетания «измерений» отношения Я – любимый Другой	Количество респондентов
0		4
1	- между-Я-и-любимым Другим - Я-в-себе	6
2	- между-Я-и-любимым Другим, любимый Другой-в-Я - между-Я-и-любимым Другим, Я-в-любимом Другом	14
3	- между-Я-и-любимым Другим, любимый Другой-в-Я, Я-в-любимом Другом	12
4	- между-Я-и-любимым Другим, любимый Другой-в-Я, Я-в-любимом Другом, Я-в-себе	4

2. Различная полнота реализации измерений отношения Я – любимый Другой, определяющая уровни диалогичности отношения, а также специфика наиболее

активно реализуемых измерений, связаны с различными «социальными ресурсами» личности.

3. Респондентам, реализующим любовное отношение во всех измерениях, присущи высокий уровень внутреннего контроля в отношениях, склонность к позитивному доминированию в общении, отсутствие страха отвержения другими, признание справедливого отношения к себе других, обладание внутренним пространством для деятельности и общения.

4. Для респондентов, реализующих любовное отношение преимущественно в измерении между-Я-и-Другим, характерны хорошая адаптация в социуме, доминирование в общении, обладание пространством в мире для активной деятельности и общения.

5. Респондентам, активно реализующим любовное отношение в измерении Я-в-Другом, свойственно отсутствие стремления к принятию другими людьми, но при этом выражено стремление к вниманию со стороны других.

6. Респонденты, активно реализующие отношение к любимому Другому в измерении Другой-в-Я, показали отсутствие в опыте переживания одиночества, доверие и соотнесенность с другими людьми и миром в целом, значительное субъективное пространства для деятельности и общения.

5. Респондентам, реализующим любовное отношение преимущественно в измерении «Я-в-себе», свойственно непринятие других, стремление к доминированию в общении с одновременным отсутствием стремления к принятию другими, общее переживание одиночества, отсутствие стремления к вниманию и близости со стороны других людей.

6. Респондентам, обладающим диалогичным отношением к любимому Другому, свойственно переживание того, что это отношение дает ресурс и

энергию для того, чтобы строить отношения и взаимодействовать со многими другими людьми.

Таким образом, отношение Я – любимый Другой может достигать диалогичности при активной личностной реализации его рефлексивных измерений. Освоение ряда конкретных измерений отношения Я – любимый Другой, а также полнота охвата всех измерений, взаимосвязаны со становлением определенных «социальных ресурсов» личности. Реализация любовного отношения только в одном из измерений ведет к ограничениям в социальном позиционировании личности. Диалогичность персонального отношения Я – любимый Другой включает потенциал развития и рефлексии данного отношения, а также достижения личностью эффективности в самополагании и расширенном социальном взаимодействии.

Методические приемы и результаты данного поискового исследования, основанного на персонологическом единстве герменевтики, теории и эмпирического подхода, имеют перспективу применения в консультативной практике для поддержки личности в самопознании и диалоге в отношениях к значимым другим.

Литература

1. Бахтин М.М. (2001). Автор и герой. К философским основам гуманитарных наук. СПб.: Азбука.
2. Запекина В.В. Старовойтенко Е.Б. (2017). Рефлексивно-диалогичная картина любви. // Мир психологии. Научно-методический журнал. № 2. С. 109-123.
3. Петровский В.А. (2003). Общая персонология: наука личности. // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара. С. 20 – 30.
4. Петровский В.А. (2010). Человек над ситуацией. М.: Смысл.
5. Петровский В.А. (2013). «Я» в персонологической перспективе. М.: Изд. дом Высшей школы экономики.

6. Рубинштейн С.Л. (2012). Человек и мир. СПб: Питер.
7. Старовойтенко Е. Б. (2016). Генез Я в отношении к Другому // В кн.: Психологические исследования личности: история, современное состояние, перспективы. М. : Изд-во ИПРАН. С. 117-135.
8. Старовойтенко Е.Б. (2015). Персонология: жизнь личности в культуре. М.: Академический проект.
9. Старовойтенко Е. Б. (2017). Продуктивность диалогического отношения Я - Другой // Психология. Журнал Высшей школы экономики. Т. 14. № 3. С. 408-432.
10. Шекспир У. (2010). Сонеты. М.:ОЛМА Медиа Групп.
11. Acevedo A. (2018). A Personalistic Appraisal of Maslow's Needs Theory of Motivation: From "Humanistic" Psychology to Integral Humanism. *Journal of Business Ethics*. Volume 148. Issue 4. Pp. 741-763.
12. Hermans H. (2012). Dialogical Self Theory and the increasing multiplicity of I-positions in a globalizing society: An introduction. *New Directions for Child and Adolescent Development*. Volume 2012. Issue 137. Pp. 1 – 21.
13. Hermans H. (2016). Assessing and stimulating a dialogical self in groups, teams, culture, and organizations. Springer international publishing.
14. Hermans H.J.M. (2011). A multivoiced and dialogical self and the challenge of social power in a globalizing world. *Subjectivity in the Twenty-First Century: Psychological, Sociological and Political Perspectives*. Cambridge University Press. Pp. 41-65.
15. Isaeva A.N. (2013). The «Opposition Principle» in Personological Cognition. *Psychology. The Journal of the Higher School of Economics*. Volume 10. Issue 1. Pp. 135-149.
16. Petrovsky V. A.; Starovoitenko E. B. (2012). The Science of Personality: Four Projects of General Personology. *Psychology. The Journal of the Higher School of Economics*. Volume 9. Issue 1. Pp. 21-39.

17. Starovoitenko E.B. (2010). Paradigm of Life in Personology. Psychology. The Journal of the Higher School of Economics. Volume 7. Issue 1. P. 3-18.

Referances

1. Acevedo A. 2018. A Personalistic Appraisal of Maslow's Needs Theory of Motivation: From "Humanistic" Psychology to Integral Humanism. Journal of Business Ethics. Volume 148. Issue 4. P. 741-763.
2. Bakhtin M.M. 2001. Avtor i geroy. K filosofskim osnovam gumanitarnykh nauk. St-Petersburg: Azbuka.
3. Bakhtin M.M. 2001. Avtor i geroy. K filosofskim osnovam gumanitarnykh nauk. St-Petersburg: Azbuka.
4. Hermans H. 2012. Dialogical Self Theory and the increasing multiplicity of I-positions in a globalizing society: An introduction. New Directions for Child and Adolescent Development. Volume 2012. Issue 137. P. 1 – 21.
5. Hermans H. 2016. Assessing and stimulating a dialogical self in groups, teams, culture, and organizations. Springer international publishing. 102. Organizational Psychology. 2016. Vol. 6. No. 4. pp. 131-146.
6. Hermans H.J.M. 2011. A multivoiced and dialogical self and the challenge of social power in a globalizing world. Subjectivity in the Twenty-First Century: Psychological, Sociological and Political Perspectives. Cambridge University Press. pp. 41-65.
7. Isaeva A.N. 2013. The «Opposition Principle» in Personological Cognition. Psychology. The Journal of the Higher School of Economics. Volume 10, Issue 1, pp. 135-149.
8. Petrovskiy V.A. 2003. Obshchaya personologiya: nauka lichnosti. / Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk. Samara. pp. 20 – 30.
9. Petrovskiy V.A. 2010. Chelovek nad situatsiyey. Moskva: Smysl.
10. Petrovskiy V.A. 2013. «YA» v personologicheskoy perspektive. Moskva: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki.

11. Petrovskiy V.A. 2013. «YA» v personologicheskoy perspektive. Moskva: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki.
12. Petrovsky, V. A.; Starovoitenko, E. B. 2012. The Science of Personality: Four Projects of General Personology. Psychology. The Journal of the Higher School of Economics. Volume 9. Issue 1. Pp. 21-39.
13. Rubinshteyn S.L. 2012. Chelovek i mir. St-Petersburg: Piter.
14. Shekspir U. 2010. Sonety. Moskva: OLMA Media Grupp.
15. Starovoitenko E.B. 2010. Paradigm of Life in Personology. Psychology. The Journal of the Higher School of Economics. Volume . Issue 1. Pp. 3-18.
16. Starovoytenko Ye. B. 2016. Genez YA v otnoshenii k Drugomu // V kn.: Psikhologicheskiye issledovaniya lichnosti: istoriya, sovremennoye sostoyaniye, perspektivy. Moskva: Izd-vo IPRAN. Pp. 117-135.
17. Starovoytenko Ye. B. 2017. Produktivnost' dialogichnogo otnosheniya YA - Drugoy // Psikhologiya. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki. T. 14. № 3. Pp. 408-432.
18. Starovoytenko Ye.B. 2015. Personologiya: zhizn' lichnosti v kul'ture. M.:Akademicheskii proyekt.
19. Zapekina V.V. Starovoytenko E.B. (2017) Refleksivno-dialogichnaya kartina lyubvi. Mir psikhologii. Nauchno-metodicheskii zhurnal. № 2. Pp. 109 – 123.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА

Татенко В.О. Соціально-психологічне дослідження інструментальних аспектів проблеми національного будівництва

Процес націєтворення розглядається як різновид індивідуально-групової діяльності, першими структурними елементами якої є функції цілепокладання та обрання засобів досягнення мети. Стаття презентує результати чергового етапу соціально-психологічного дослідження проблеми націєтворення, а саме її інструментального аспекту, з позицій суб'єктно-вчинкового підходу. Обґрунтовується думка щодо розрізнення об'єктного та суб'єктного форматів участі громадян у процесі націєтворення. При цьому саме з останнім пов'язується можливість свідомого підпорядкування вибору засобів націєтворення його ціннісно-цільовому проекту. Звертається увага на небезпеку, спричинену невідповідністю засобів цілям націєтворення, зорієнтованістю його суб'єктів на аморальну, а подекуди навіть злочинну диспозицію типу: "Мета виправдовує засоби" тощо. Підкреслюється неоднозначність уявлень спеціалістів щодо еліти як засобу націєтворення в руках спільноти, зокрема, коли мова йде про сучасну самопроголошену українську еліту, а не духовних лідерів які користуються справжнім авторитетом і довірою з боку громадян. Викликає асоціацію із суб'єктним підходом заява конструктивістів про те, що нація є продуктом, результатом застосування такого знаряддя, як творча уява. Однак дещо бентежить положення про те, що поза цією уявою нація реально не існує. Обґрунтовується думка про

те, що базовим соціально-психологічним механізмом, який слід покласти в основу процесу вибору засобів досягнення мети і узгодження цього вибору між членами спільноти як групового суб'єкта націєтворення, є механізм вимоги. Сутнісним критерієм оцінки інструментальної соціально-психологічної готовності громадян до участі в процесі націєтворення визначено їх здатність до вчинків самовідданої творчості і самопожертви заради благополуччя свого народу.

Ключові слова: процес національного будівництва, індивідуальний та груповий суб'єкти націєтворення, суб'єктно-вчинковий підхід, соціально-психологічний механізм вимоги, засоби націєтворення.

Татенко В.А. Социально-психологическое исследование инструментальных аспектов проблемы национального строительства

Процесс нациообразования рассматривается как разновидность индивидуально-групповой деятельности, первыми структурными элементами которой являются функции целеполагания и выбора средств достижения цели. Статья представляет результаты очередного этапа социально-психологического исследования проблемы национального строительства, а именно ее инструментального аспекта, с позиций субъектно-поступкового подхода. Обосновывается точка зрения о различении объектного и субъектного форматов участия граждан в процессе национального строительства. При этом именно с последним из форматов связывается возможность сознательного подчинения выбора средств национального строительства его ценностно-целевому проекту. Обращается внимание на опасность, вызванную несоответствием средств целям национального строительства, ориентированность его субъектов на аморальную, а иногда даже преступную диспозицию типа: "Цель оправдывает средства". Подчеркивается

неоднозначность представлений специалистов об элите как средстве национального строительства в руках сообщества, в частности, когда речь идет о современной самопровозглашенной украинской элите, а не духовных лидерах, пользующихся настоящим авторитетом и доверием со стороны граждан. Вызывает ассоциации с субъектным подходом заявление конструктивистов о том, что нация является результатом применения такого средства, как творческое воображение. Однако несколько смущает положение о том, что за пределами этого воображения нация реально просто не существует. Обосновывается мысль о том, что базовым социально-психологическим механизмом, который следует положить в основу процесса выбора средств достижения цели и согласования этого выбора между членами сообщества как группового субъекта национального строительства, является механизм требования. Сущностным критерием оценки инструментальной социально-психологической готовности граждан к участию в процессе национального строительства определена их способность к поступкам самоотверженного творчества и самопожертвования ради благополучия своего народа.

Ключевые слова: процесс национального строительства, индивидуальный и групповой субъекты национального строительства, субъектно-поступковый подход, социально-психологический механизм требования, средства национального строительства.

Tatenko V.O. Socio-psychological study of instrumental aspects of nation-building

The process of nation building is defined as a kind of individual and group activity, whose first structural elements are functions of goal-setting and choice of goal reaching means.

The article presents the findings of another stage of the socio-psychological research on the issue of nation-building, namely its instrumental aspect, in the framework of the subject-

deed approach. The author provides rationale for differentiation between the objective and the subjective formats of citizens' participation in the process of people transforming into a nation. It is the subjective format which enables conscious subordination of the choice of nation-building means to its value and goal project. The author makes emphasis on the danger caused by incompletion of the nation building means and goals to orientation of its subjects at immoral and sometimes even criminal disposition "the ends justify the means" and the like. Experts' ideas of elite as a community means of nation-building are ambiguous, especially with respect to the self-proclaimed government elite but not the spiritual leaders who enjoy real authority and trust of the citizens. Treating nation as a product of imagination or representation is associated with the subject approach in psychology. However, it is not clear to what extent the imagined phenomenon meets the criterion of objectivity. The mechanism of demand is suggested to be a basic socio-psychological mechanism of the process of choosing goal reaching means and coordination of the choice among the community members, who are viewed as a group subject of nation-building. Citizens' ability to dedicative creativity and self-sacrifice for the sake of their people's well-being is considered to be an essential criterion of evaluating citizens' readiness to participate in the nation-building process.

Key words: nation-building process, individual and group nation-building subjects, subject-deed approach, socio-psychological mechanism of demand, nation-building means.

Якщо процес націєтворення розглядати як певним чином структуровану діяльність індивідуальних і групових суб'єктів, то логічно визнати, що після обговорення проблеми мотивації і цілепокладання [1], мова повинна йти про можливість здійснення задуманого, а саме про засоби, а також способи, шляхи, практики, ресурси, компетенції, якими володіють ці суб'єкти. Тобто, мало знати, що ти

хочеш і чому, треба ще знати як досягнути бажаного, а якщо йдеться про групове дійство, то ще й узгодити ці знання та відповідні вміння з іншими його учасниками. Слід також визначитися з тим, який соціально-психологічний механізм має бути покладений в основу процесу віднайдення та узгодження поміж учасниками засобів діяльності, що найбільше відповідають її меті.

Багато хто з дослідників прямо чи не прямо торкається питання про засоби, способи, шляхи, умови, ресурси, практики нації творення, але наукову розробку, цілковито присвячену цьому питанню, нам зустріти досі не вдалося. Не стало об'єктом спеціального соціально-психологічного дослідження співвідношення цілей і засобів націєтворення, питання соціально-психологічної компетентності індивідуальних та групових суб'єктів, залучених у згаданий процес. У цьому ми вбачаємо основну **проблему**, а спробу її розв'язання покладаємо **метою** нашого дослідження.

Аналіз результатів досліджень, присвячених розв'язанню означеної проблеми. Почнемо з думки Г. В. Касьянова про те, що етнічні та національні спільноти є найкращими і найзручнішими одиницями, в рамках яких еліти здобувають масову підтримку в постійній боротьбі за владу, багатство та престиж. Змагаючись одна з одною за контроль над територією чи етнічною групою, еліти намагаються зміцнити або ж підірвати солідарність соціальної групи. Отже, нації — це продукт свідомих дій еліт, наслідок цілеспрямованої трансформації культурно-етнічних спільнот у політичні [2]. Ця думка привертає увагу тому, що саме еліта, наскільки нам відомо, традиційно розглядається як інструмент в руках народу, який включає в себе цю еліту і використовує її як засіб самоперетворення в націю. А виходить навпаки: еліта використовує свій народ як засіб націєтворення, розраховуючи отримати від цього певну для себе вигоду. Тобто йдеться про якусь погану, егоїстичну еліту, а не про

ту, яка готова на самопожертву заради блага свого народу. Можливо в даному разі маємо справу з реалістичним підходом, згідно з яким, хороших еліт, зокрема і насамперед владарюючих, не існує в світі взагалі. Крім того, фактично перекреслює тезу про засоби, інструменти, практики, технології націєтворення, а отже і тезу про суб'єктів цього процесу підхід, згідно з яким виникнення націй і націоналізму – не фатальна закономірність (як стверджують націоналістичні мислителі), а, значною мірою, випадковість, наслідок збігу цілої низки суб'єктивних та об'єктивних чинників, причому суб'єктивні чинники можуть переважати [Там само]. Але ж відомі випадки, коли саме невдоволення народних мас діями чужої чи власної правлячої еліти породжує революційну ситуацію, живить національно визвольний рух, стимулює процес націєтворення, що не вписується в поняття випадковості.

З огляду на сказане, варто завжди уточнювати, як розуміється поняття "еліта". Так, представники політичного підходу (Г. Моска та ін.) вважають елітою групу людей, які володіють реальною владою чи можуть суттєво впливати на процеси управління. При цьому не ставиться питання про їхні інтелектуальні і моральні якості. Представники ціннісного чи меритократичного підходу керуються розумінням поняття еліти як кращих з кращих – талановитих, компетентних, моральних, високодуховних, соціально орієнтованих, гідних бути обраними до органів влади (В. Парето та ін.).

Отже, на нашу думку, інструментальна складова процесу націєтворення може бути представлена, по-перше, уявленням про справжню еліту, як засіб самоперетворень в руках народу (цілісного групового суб'єкта), а також уявленням про націю як результат більш-менш свідомої і цілеспрямованої політизації етно-культурної спільноти (народу), що в кінцевому рахунку трансформується у процес побудову національної держави як етно-

політичного інституту, покликаного служити інтересам цієї нації.

Оскільки, як зазначалося, процес націєтворення може переслідувати різні цілі: первинне формування нації, національне відродження, подальшу розбудову нації, чи її перебудову, відповідним чином повинно вирішуватися питання щодо його інструментальної складової. Так, при перших спробах націєтворення має сенс використати як своєрідний засіб результати аналізу чужого досвіду – позитивного і негативного, а якщо йдеться про відродження нації, то звернути увагу на попередні спроби, з'ясувати причини успіхів та невдач, їх залежність від правильності вибору засобів досягнення поставленої мети. Як зазначає Е. Нідерхаузер, для «пробудження» підкорених «підступними» сусідами колись славних націй які «сплять», їх представникам необхідно було розв'язати такі завдання: а) пізнати самих себе, силу та можливості, переваги й вади нації; б) якщо нечисленна група тих, хто взявся за працю «пробудження нації» це вже пізнали, вони повинні поширити національне самопізнання на всю націю; б) мобілізувати вже свідомих членів нації на участь у визвольному русі [3].

Різні соціально-психологічні засоби і способи застосовуються в залежності від того, чи є цей процес захисною реакцією спільноти на ті або інші загрози, чи він викликаний прагненням народу до досконалості і розвитку, бажанням утвердитися та реалізуватися в своїй етнокультурній унікальності (М. Вебер), відбутися як нація і національна держава.

На вибір інструментарію впливає і те, чи є в країні сили, налаштовні протистояти процесу націєтворення, або використати його в своїх егоїстичних цілях. Тому є підстави розрізняти – більш мирний, ненасильницький, дорадчий, компромісний шлях націєтворення через реформи, референдуми, вибори, демонстрації, мітинги, марші, агітацію і пропаганду тощо і альтернативний йому

варіант прояву насилля у формі страйків, різного роду блокувань, а в крайніх випадках – у формі терактів, збройних повстань, що можуть перерости в революції – організовані радикальні, докорінні зміни способу суспільного. Так, поштовхом до об'єднання японців під владою імператора, до національної консолідації і одночасно – до зростання їх економічної активності було усвідомлення необхідності “організуватися й протистояти західному тискові”. Визначну роль у цьому зіграла політична контр-еліта, революціонери ери Мейджі, які безжалісно знищили джерело стагнації – владу феодалного класу самураїв і почали енергійно і компетентно правити країною [4, с. 4]. І ще: висловлюється думка, що “громадянський” націоналізм, який супроводжував виникнення політичних націй в країнах Заходу, був поміркованим і не суперечив цінностям лібералізму, на відміну від “етнічного” націоналізму, що пізніше виник у Східній Європі. На відміну від політичних націй у західних країнах, етнічні нації, за Гелнером, будувались елітами з широким використанням міфів про спільне походження та “низької”, “вегетуючої” селянської культури. І саме в цьому, на його погляд, були приховані причини реакційності даного виду націоналізму та притаманної йому тенденції до перетворення в екстремістські форми на зразок фашизму [Там само].

Своєрідну позицію стосовно питання про засоби та способи націєтворення займає конструктивізм, який трактує націю як штучне утворення, зокрема, як продукт уяви (Б. Андерсон). Мовляв, у великій соціальній групі її члени, як правило, не знають один одного і тому більш чи менш свідомо формують у своїй уяві образ спільноти, що складається з подібних їм людей у фізичному, фізіологічному, психічному, культурно-історичному та інших планах. Уявленими, слід розуміти, є також образи Ми і Вони [5]. Тобто основним інструментом, засобом націєтворення в даному випадку мислиться функція уяви.

І хоча Б.Андерсон наполягає на тому, що в його книжці йдеться не про уяву як щось дистанційоване від реальності, а скоріше про уявлення, йому напевно непросто вдається спростовувати закиди у психологізмі і суб'єктивному ідеалізмі.

Показовою для конструктивізму можна вважати також наступну думку англійського історика Г'ю Сетона-Вотсона: "Все, що я можу стверджувати, це те, що нація існує, коли значне число людей у суспільстві вважає, що вони складають націю, або коли ці люди поведуть себе таким чином, як би вони її складали" [6, с. 5].

Визнаючи право таких підходів на існування навряд чи можна вважати їх єдино можливими чи істиною в останній інстанції. Адже в акті націєтворення бере участь не тільки суб'єктивний чинник, факт існування якого виявляється в залежності цього акту від потреб, свідомості, волі конкретних індивідів та їх груп, але і чинник об'єктивний, що виявляє себе в закономірностях природного і соціального життя, які людина вимушена визнати і далеко не завжди може змінити за своїм бажанням, без шкоди для себе й інших. "Етніцистський, примордіалістський, перенніалістський , або – "природний" підхід, – зазначає А. Колодій, – пов'язує виникнення націй з вродженою здатністю людей відчувати психологічний комфорт, перебуваючи в групі подібних, з їх прагненням консолідуватись у такі групи, утворювати окремі політичні одиниці, відділяючись від інших, більших і культурно неоднорідних політичних одиниць. Пояснюючи відмінність націй від інших спільнот, прихильники цієї інтерпретації націй наголошують на ролі етнічної серцевини (стрижня, ядра, осердя), території та культури в утворенні націй, підкреслюють закоріненість націй у минулому. Політичний чинник представники цього напряму також вважають важливим, але підпорядкованим меті збереження й примноження культурних цінностей, якими володіє певний народ" [7, с. 34].

Аналіз соціально-психологічних особливостей згаданого вище "природного" підходу породжує думку про недоречність і некоректність самої постановки питання про засоби, способи, шляхи, технології націєтворення. Річ у тім, що "природність" традиційно асоціюється з об'єктивністю – незалежністю тих чи інших процесів від людини і водночас об'єктністю, залежністю процесів від встановлених раз і на завжди законів, а також від впливу зовнішніх, випадкових, стихійних, з нашої людської точки зору, сил. Так, некоректними з точки зору науки і дещо дивними з точки зору здорового людського глузду видаються висловлювання типу "На весні дерево вирішило вкритися зеленим листям", оскільки дерево не визнається нами суб'єктом власного життя, хіба що в разі розширення обсягу поняття "суб'єкт". Але, якщо мова йде про людські форми існування суцього, то їх "природність" включає в себе суб'єктність як онтичну ознаку (С.Л. Рубінштейн), за якою людське сутнісно відрізняється від не людського. А це значить, що в даному контексті ми вправі говорити про мотиви, цілі і засоби їх досягнення.

Якщо тепер повернутися до наведеної вище цитати А.Колодій, то у певному розумінні цілком реально визнати соціально-психологічними засобами процесу націєтворення "вроджену здатність людей відчувати психологічний комфорт, перебуваючи в групі подібних", "здатність консолідуватись" у такі великі групи, як нації, "відділяючись від інших", подібних великих груп. Варто згадати про соціально-психологічні механізми наслідування, навіювання, психічного зараження, дія яких спрямована на інтеграцію індивідів і які не існують поза сферою людської активності, хоча можуть не усвідомлюватися їх користувачами. Можна також доповнити цей перелік такими соціально-психологічними феноменами, як конформізм і внутрішньогрупова навіюваність, здатність до ідентифікації з великими соціальними групами, до формування та розвитку почуттів

Ми і Вони, як родова та історична пам'ять, як любов до рідного краю, закоханість у рідну мову, у культуру свого народу тощо.

Якщо процес націєтворення розглядати з позицій синергетики як складну систему, здатну до самоорганізації та саморозвитку, то також видається некоректним говорити про засоби і способи, якими ця система користується, допоки не буде з'ясована причетність до її функціонування людини чи людської спільноти. Крім того, оскільки участь окремих громадян та їх груп у процесі націєтворення може бути більш чи менш усвідомлюваною, компетентною, підготовленою, відповідними повинні бути підходи до соціально-психологічного дослідження його інструментальної складової.

Щоб створити націю, потрібно, як сказав би М. Вебер, пробудити у членів спільноти почуття належності до унікальної, неповторної і часом «вищої», престижної групи [8, с. 122]. Певною мірою саме через це почуття громадяни США, які мають різне етнічне і навіть расове коріння, називають себе американцями, французи – французами, а італійці – італійцями. Водночас від росіян і осіб інших національностей, які мають українські паспорти, далеко не завжди на питання відомого тесту "Хто Я?" можна сьогодні отримати відповідь: "Я - українець". Скоріше відповіддю буде "Я громадянин України". Тобто напевно ще не існує достатньої міри престижності, унікальності й універсальності українського, щоб українські громадяни не українського походження забажали називати себе українцями.

Певним чином сприяти оновленню наукових уявлень щодо традиційних шляхів, способів і засобів націєтворення можуть такі, запропоновані А. Колодій, принципи публічного врядування, як: деліберация (обдумування в процесі обговорення), горизонтальна публічна координація, культурний плюралізм, децентралізація й субсидіарність (управління знизу вгору), національна інтеграція на базі

соціетальної культури, пріоритетність культурної та освітньої політики [9, с.321-325].

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо спробувати з позицій соціальної психології конкретизувати уявлення про засоби націєтворення у широкому розумінні, то мова може йти про феномени зближення, об'єднання, консолідації, групування, ідентифікації, формування спільності Ми, а також відокремлення, формування образу Вони, усвідомлення своєї унікальності, а в якомусь розумінні – про націоналізацію як процес більш менш цілеспрямованого і усвідомлюваного перетворення етносу, народу, спільноти, країни, держави в націю.

Серед засобів націєтворення слід вирізнити ті, що їх безпосередньо застосовують індивідуальні і групові суб'єкти, залучені в цей процес, а також ті, що використовуються для підготовки (зокрема, соціально-психологічної та політико-психологічної) згаданих суб'єктів до участі в цій справі.

Так, процес підготовки громадян до участі у процесі націєтворення може включати в себе систему традиційних навчально-виховних практик і психодидактичних прийомів у поєднанні з компетентнісним підходом (В.І. Луговий, О.Я. Савченко та ін.), а також з огляду на сутнісний критерій оцінки готовності громадян до спільної націєтворчої діяльності.

Реалізація проекту націєтворення передбачає в якості засобів розробку та прийняття органами державної влади відповідних законодавчих актів, організацію референдумів, громадських слухань, мітингів, демонстрацій, ток-шоу в ЗМК, виготовлення та поширення агітаційно-пропагандистських матеріалів, проведення зустрічей з громадськістю тощо. При цьому, якщо процес формування та актуалізації мотивів націєтворення спирається на принцип бажаності, то змістове наповнення згаданих вище засобів націєтворення здійснюється у

відповідності з принципом необхідності, який в ідеалі не передбачає застосування насилля, а лише аргументоване доведення того, що для досягнення цієї мети *необхідний* саме цей засіб, саме такий спосіб чи напрям руху.

Так, якщо йдеться про першу спробу націєтворення, то вибір засобів залежить, зокрема, від того чи є ця активність проявом свободи "від" чи свободи "для", є спричиненою із зовні (" Мене змушують") чи такою, що здійснюється на добровільній основі ("Мені необхідно"). Якщо це активність вимушена, то її суб'єкти, як правило навіть не усвідомлюючи це, намагатимуться зекономити сили, обрати простіші засоби, коротші шляхи, аби скоріше зробити те, що робити не хочеться. Яскравим історичним прикладом прояву активності у форматі свободи "від" є лудизм. Нагадаємо, що луддитами називали учасників стихійних протестів першої чверті XIX століття проти запровадження машин в ході промислової революції в Англії. Інша річ, коли виконавець проекту націєтворення є його автором чи співавтором і щиро зацікавлений в отриманні позитивного результату. Тут можна очікувати не просто прояву ретельності, відповідальності у виборі засобів, потрібних для досягнення поставленої мети, але їх удосконалення і навіть створення нових, досі не існуючих засобів націєтворчої діяльності.

Нарешті, так само, як у випадку з формуванням і актуалізацією у групового суб'єкта мотивації націєтворення, а також здійснення ним відповідного цілепокладання, існує необхідність визначення соціально-психологічного механізму, на основі якого має відбуватися вибір шляхів, способів і засобів процесу націєтворення та їх узгодження між його суб'єктами.

Так, якщо процес цілепокладання вибудовується на основі психології "хотіння", то процес вибору шляхів, способів і засобів націєтворення свою психологічну основу знаходить у психології "необхідності". Тобто, щоб утворити націю, груповий суб'єкт *повинен, зобов'язаний*

вчинити так-то і так-то, зробити те-то і те-то, незалежно від того, хочеться це йому чи не хочеться. З огляду на сказане вище, мова має йти про застосування в даному випадку як базового соціально-психологічного механізму *вимоги*. А вимагається, по-перше, дотримання максимально можливої відповідності обраних шляхів, способів і засобів діяльності націєтворення її меті, по-друге – узгодження їх вибору і процедури запровадження між тими, хто входить до складу групового суб'єкта націєтворення, а по-третє, як зазначалося – визнання хибною думку про те, що мета може виправдовувати засоби. Так, між "поміrkованими" і "радикальними" націоналістами може існувати компроміс щодо такої цінності, як нація, однакове прагнення її найшвидшої побудови і водночас принципова незгода з приводу тих засобів, способів і шляхів, за допомогою яких можна здійснювати чи активізувати процес націєтворення. Якщо перші можуть пропонувати проведення широкомасштабної агітаційно-пропагандистської роботи, більш ефективного використання ЗМК, оновлення змісту основних положень програми партії, активний контакт з народом тощо, то другі, зокрема, так звані ультраправі, можуть виявляти готовність до насильницьких дій, до здійснення терористичних акцій, руйнування об'єктів культури (вандалізм) і при цьому не мати жодних сумнівів з приводу того, що їхні цілі дають їм право діяти всупереч моральним нормам і законам людського співбуття.

Якщо соціально-психологічний механізм переконування логічно віднести до категорії пропозитивних механізмів, за допомогою яких один суб'єкт, спираючись на аргументи, пропонує іншому прийняти ту чи іншу інформацію, то вимогу слід вважати механізмом прескриптивним, таким, що передбачає обґрунтування необхідності такого прийняття. При цьому не слід ототожнювати поняття "вимагати" і "змушувати", оскільки останнє не передбачає як обов'язкове апелювання до здорового глузду, аргументування чи умовляння. Крім

того, соціально-психологічний механізм вимоги передбачає таку взаємодію двох і більше суб'єктів, в якій її ініціатор має піклуватися про те, щоб його реципієнти виявляли критичність і зацікавленість, намагалися з'ясувати сутність того, що вимагається, тобто зрозуміти, чому для досягнення цієї мети вимагається застосувати саме ці, а не якісь інші засоби.

Якщо звернутися до словників, то виявиться, що поняття "вимога" включає в себе чимало різних значень. В якомусь розумінні воно асоціюється з проханням, коли, наприклад, йдеться про «зупинку за вимогою». Це означає, що я можу висловити у формі прохання до водія відому і мені і йому вимогу, згідно якої він зобов'язаний зупинити маршрутне таксі там, де мені потрібно, рахуючись, звичайно, також і насамперед з вимогами більш високого рівня, зокрема, правилами дорожнього руху.

В іншому випадку слово "вимога" може набувати значення претензії, як своєрідної реакції суб'єкта А, на те, що суб'єкт Б не дотримується якихось норм, правил, законів, не розуміє, що прохання він повинен сприймати як вимогу, нехтує нагадуваннями про його обов'язки, зловживає терпінням тощо.

Поняття «вимоги» вживається у розумінні «виклики». Так, словосполучення «вимоги часу» означає майже те саме, що й «виклики часу». Хіба що, перше з них несе в собі дещо більший зобов'язувальний відтінок.

Слово «вимога» використовується навіть в розумінні певного документу, який щось дозволяє чи забороняє.

Цікаво порівняти значення однокореневих слів, з якими пов'язане слово «вимога» в українській мові і слово «требование» – в російській. Так, якщо в останній слово «требование» перегукується зі словом «потребность», то в українській мові «вимога», з одного боку, асоціюється з дієсловом «могти», а в значенні «вимагати» – з певного роду примусом, що знаходить для себе мотивацію, підставу і виправдання в об'єктивній необхідності чи встановлених

домовленостях, визнаних і затверджених законах, постановах, указах, нормах, правилах, розпорядженнях, рішеннях тощо. До речі, в англійській мові слово «вимога» перекладається як “demand”. Водночас, «настійлива вимога» (строгое требование) перекладається як «strong requirement», тобто – “настійлива потреба”, або ж “настійлива необхідність”.

Дієслово “вимагати” має синонімами такі дієслова, як “домагатися” і “наполягати”. Домагатися означає прагнути чогось і цілеспрямовано реалізувати це своє прагнення, долаючи перешкоди, пов’язані з тим, що хтось, або щось заважає мені діяти у відповідності з існуючими вимогами як я їх собі розумію. У російській мові слову “домагатися” відповідають слова “притязать” и “добиваться”.

Наполягати – значить відстоювати свою думку в суперечці чи дискусії з іншими, апелюючи до того, що вимагається. Тому, наполегливою вважається людина, яка активно діє у напрямку досягнення своєї мети, апелюючи до певної вимоги, тобто об’єктивної необхідності здійснити задумане.

Ці психолінгвістичні конкретизації та уточнення дозволяють чіткіше зрозуміти об’єктивно-примусовий характер вимоги, що протистоїть уявленням про сваволлю, коли хтось намагається одноосібно узурпувати роль джерела і носія вимог, уподібнюючись тому лідеру, який встановлює свої закони, не рахуючись з думкою інших, підміняючи таким чином об’єктивну необхідність – суб’єктивною. Коли ж стає очевидним, що у такий спосіб встановлені вимоги не відповідають життєвим інтересам людей, виникають підстави для того, щоб означити цей феномен як прояв насильства, узурпацію влади тощо.

Інше значення має поняття “вимоглива” (чи “не вимоглива”) людина. Вимогливою є та, яка послідовно вимагає від інших дотримання певних законів, норм, правил, які є визнаними і прийнятими більшістю, затвердженими офіційними органами тощо. Якщо ж

людина надто чи неадекватно вимоглива, про неї говорять як про прискіпливу.

У випадку зниження вимог, нехтування існуючими вимогами, вживають слово “потурання”. Потурати іншим чи собі означає – керуватися суб’єктивними, індивідуальними мотивами, діяти за власним сценарієм не переймаючись тим, що ці дії не узгоджені з існуючими вимогами, тобто можуть зачіпати інтереси більшості інших людей.

Досить близьким до слова “вимогливий” є слово “вибагливий”. Вибаглива людина є також вимогливою, але до цього може додаватися певний синонімічний відтінок, виражений словами забагливий, перебірливий, вередливий, бридливий, гидливий тощо.

Коли намагаються підкреслити таку рису людини, як вимогливість до себе, до своєї справи, говорять про педантичність, скрупульозність, стараність тощо.

Які бувають вимоги і що з ними можна робити?

Так, вимоги можуть бути жорсткими і пом’якшеними, настійливими, серйозними, великими і не дуже. З ними можна погоджуватись чи не погоджуватись, їх можна виконувати чи не виконувати. Нарешті, їх можна ставити, висувати, пред’являти, і тоді мова йтиме про відповідний соціально-психологічний механізм впливу людини на людину.

Розглядаючи цей механізм впливу відразу спробуємо розвести два значення поняття вимагання – нейтральне і негативне. У нейтральному розумінні вимагання означає пред’явлення вимог з боку одного суб’єкта іншому. Негативне значення цього слова відповідає російському слову “вымогательство”, що, визначається юристами, як різновид протиправного діяння. Такого роду вплив характеризується тим, що один суб’єкт звертається до іншого з якоюсь необґрунтованою вимогою, може супроводжуватись погрозами, передбачати отримання вигоди для себе чи третіх осіб, нанесення шкоди іншому

суб'єкту. Щоб запобігти випадкам помилкового, неадекватного, подвійного розуміння зазначеного терміну, доцільно, на наш погляд, за злочинним варіантом залишити назву “вимагання”, а сам по собі нейтральний від конкретного змісту процес пред'явлення вимог називати “вимоганням” як однокорінним зі словом “вимога”.

Висунути, пред'явити, поставити вимоги означає своєрідну форму впливу, психологічним наслідком якої є усвідомлення об'єктом цього впливу об'єктивної необхідності діяти певним чином, якщо він хоче досягти якусь свою чи спільну з іншими мету. Визнання такої необхідності перетворює вимогу у внутрішній обов'язок. Коли ж про цей свій обов'язок людина сповіщає іншим, останній переходить у зобов'язання.

Що конкретно повинен робити я суб'єкт, який висуває, ставить, пред'являє вимоги? Так, можна виголосити перелік вимог чи запропонувати їх об'єкту впливу у письмовій формі. Але перехід вимог у зобов'язання може відбутися тільки в тому разі, якщо останній їх зрозуміє визнає необхідними для себе.

Якщо у випадку застосування механізму переконування суб'єкт впливу пропонував його об'єкту аргументи на користь істинності і значущості (бажаності) для нього того, що пропонується, то у випадку вимагання, пред'явлення вимог, суб'єкт повинен довести об'єкту впливу їх обов'язковість, об'єктивну необхідність як для всіх, так і особисто для нього.

Як говорить мудрість, той, хто *хоче* стати справжньою людиною, *повинен* (зобов'язаний, вимушений) збудувати будинок, посадити дерево і народити дитину. Інакше кажучи, певна мета вимагає для себе відповідних засобів і способів і тут немає ніякого насильства. Не випадково у філософії існує уявлення про свободу як усвідомлену необхідність.

Отже, хотіти, прагнути чогось і відчувати, усвідомлювати свій обов'язок – дві великі психологічні

різниці, а отже для отримання того чи того ефекту, слід застосовувати різні соціально-психологічні механізми впливу: у першому випадку – переконування, у другому – висунення вимог, або вимогання.

Ведучи мову про визначення, вибір чи створення нових засобів націєтворення, ми час від часу згадували про способи і шляхи здійснення цього процесу. Поясненням тому можна вважати близькість цих понять. Не виключено, що при широкому розумінні поняття "засіб", воно може в себе включати уявлення про спосіб і шлях, що не можливо зробити навпаки, оскільки саме засіб може використовуватися у різний спосіб. Водночас варто підкреслити відносну самостійність цих понять, а отже, можливість доповнювати одне одне.

Для конкретизації цих думок звернемося до унікального досвіду становлення націй в Латинській Америці, згаданий і проаналізований в монографії сучасного українського філософа Гнатенка П.І., присвяченій дослідженню національної ідентичності [10]. Ідеться про те, що звільнившись від колоніального ярма, народи країн Латинської Америки постали перед проблемою визначення своєї національної ідентичності, на становлення якої суттєво вплинули іспанські і португальські носії західноєвропейської культури. Тому, щоб дістатися статусу і досягти рівня нації, місцева, зокрема, філософська еліта запропонувала в якості *засобу* розв'язання зазначеної проблеми щось подібне до принципу чи механізму абсолютного заперечення сущого (на відміну від діалектичного заперечення заперечення). Застосування цього засобу передбачалося у *спосіб* абсолютного заперечення історії життя свого народу як самобутнього, ні на кого не схожого національного утворення.

Аналізуючи відповідні теорії П.І. Гнатенко робить наступний висновок: "Сутність буття латиноамериканців і специфічний характер діалектики нібито виявляється в

тому, що мешканці Латинської Америки живуть лише теперішнім, не використовуючи історичного досвіду минулого, не спираючись на нього, ігноруючи традиції, які склалися в минулому... Мова йде про заперечення свого минулого, власної історії як чогось чужинного, неавтентичного природі американської людини" [Там само, с. 175-176]. Тут, схоже, *спосіб* розв'язання суперечності, пов'язаної з визначенням своєї національної ідентичності, перетворюється в своєрідний *шлях* націєтворення, яким нібито повинні прямувати народи Латинської Америки. До речі відомий латиноамериканський філософ Л. Сеа оцінює як "безуспішну спробу повного перекреслювання минулого, наче його ніколи не існувало, повного його забуття" [11, с. 175].

На завершення торкнемося проблеми формування у молодого покоління здатності до психологічно адекватного вибору засобів націєтворчої діяльності. Так, оскільки, за логікою, спонукальні сили – потреби, мотиви, цілі – визначають змістові межі вибору чи виробництва засобів, способів, шляхів їх досягнення, важливо в роботі з людьми, а особливо з людьми молодими, намагатися, по-перше, досягати максимально можливого рівня розуміння ними сутності поняття нації, значущості її становлення для окремих громадян, їх груп і народу в цілому; по-друге – формувати в них здатність підпорядковувати засоби меті, критично і водночас конструктивно оцінювати запропоновані ініціатором взаємодії аргументи щодо необхідності, а не просто бажаності такого підпорядкування; по-третє – допомогти оволодіти соціально-психологічним механізмом вимоги з огляду на перспективу його застосування у взаємодії з іншими суб'єктами процесу націєтворення.

Висновки. Здійснений нами аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок про те, що спеціальному соціально-психологічному дослідженню інструментального

аспекту процесу націєтворення досі не приділялося належної уваги.

Якщо націєтворення розглядати як процес і результат самоорганізації та еволюції народу як складної етно-культурної, політико-психологічної і соціально-психологічної системи, то питання засобів виглядає дещо некоректним взагалі чи, принаймні, до тих пір, поки синергетичний підхід не визначить місце і роль індивідів та їх груп саме як суб'єктів, а не просто учасників чи спостерігачів. Адже вибір засобів, як і визначення цілей чи прийняття рішень, є структурно-функціональними одиницями діяльності, а остання не можлива поза відповідною формою активності людини і людської спільноти. Діяльність завжди передбачає діяча. Проте, якщо визнати факт існування суб'єктного і об'єктного форматів націєтворення, то виникає проблема їх узгодження, що вимагає спеціальної уваги дослідників.

Саме з ініціативною науковою (розробка проекту націєтворення, формулювання національної ідеї тощо), просвітницькою, організаційною, мобілізаційною та іншою активністю еліт пов'язується уявлення про суб'єктний інструментальний формат націєтворчого процесу. Тобто еліта розглядається як своєрідний засіб націєтворення в руках суспільства як групового суб'єкта. Водночас звертається увага на те, що в умовах сучасного соціально-політичного життя спостерігаються непоодинокі приклади того, як еліти намагаються використовувати свій народ, його націєтворчі інтенції і потенції як засіб у боротьбі за владу, гроші і славу.

Оскільки процес націєтворення може переслідувати різні цілі: первинне формування нації, національне відродження, подальшу розбудову нації, чи її перебудову, відповідним чином повинно вирішуватися питання щодо засобів та способів їх досягнення. Різний інструментарій застосовується в залежності від того, чи є цей процес захисною реакцією спільноти на ті або інші загрози, чи він

викликаний прагненням народу до досконалості і розвитку, бажанням утвердитися та реалізуватися в своїй унікальності (М. Вебер), відбутися як нація тощо. Різні за змістом і формою засоби націєтворення слід застосовувати у виховній, агітаційній, пропагандистській роботі з різними категоріями населення. Специфічна соціально-психологічна небезпека процедури вибору засобів націєтворення полягає у можливості сповзання на диспозицію типу "мета виправдовує засоби" замість того, щоб підпорядкування їх вибір меті діяльності.

Проведене дослідження підтверджує наукову евристичність суб'єктно-вчинкової концептуалізації соціально-психологічних уявлень про мотивацію націєтворення, його цілі, про засоби, що дозволяють їх досягати, а також про сутнісний критерій оцінки рівня готовності громадян до участі у процесі націєтворення.

Література

1. *Татенко В.О.* До проблеми мотивації націєтворення: соціально-психологічний аспект / В. Татенко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : [зб. статей]. – Вип. 11. – 2018. – С. 153 – 175.
2. *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
3. *Нидерхаузер Э.* Роль национальной культуры в становлении нации / Э. Нидерхаузер // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты. – М. : Наука, 1981. – С. 247-250.
4. *Колодій А.* Нація як суб'єкт політики / Антоніна Колодій. – Львів : Кальварія, 1997. – 55 с. – (рукопис).
5. *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; пер. с англ. В. Николаева. – М. : Канон-пресс ; Ц. : Кучково поле, 2001. – 288 с.

6. *Seton-Watson H.* Nations and States. A Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism / H. Seton-Watson. – Boulder (Colo.), 1977. – 213 с.
7. *Колодій А.* Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі / Антоніна Колодій // Народознавчі зошити. – 2002. – №2. – С. 199 – 211.
8. *Beetham D.* Max Weber and the Theory of Modern Politics / D. Beetham. – London, 1974.
9. *Колодій А.* Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування / Антоніна Колодій // Будуємо нову Україну : зб. конф. (26-27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т.О. ; Українське Фулбурайтівське коло. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2015. – 407 с.
10. *Гнатенко П.И.* Национальная идентичность : монографія / П.И. Гнатенко. – Винница: ТОВ “Нилан-ЛТД”, 2018. – 240 с.
11. *Sea L.* Философия американской истории. Судьбы Латинской Америки / Л. Сea. – М. : Прогресс, 1984. – 342 с.

Reference

1. Tatenko, V.O. (2018) *Do problemy motyvaciji nacijetvorenija: socialno-psyholohichnyj aspekt* [To the problem of the motivation of nation-building: the social and psychological aspect] *Psyholohichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological Sciences: Problems and Achievements], 11, 153 – 175 (ukr).
2. Kas'janov, H.V. (1999) *Teoriyi natsiyi ta natsionalizmu* [Theories of the nation and nationalism]. Kyiv: Lybid' Publ.
3. Niderkhauzer, E. (1981) *Rol' natsional'noy kul'tury v stanovlenii natsii* [The role of national culture in the formation of the nation]. In *Formirovaniye natsiy v Tsentral'noy i Yugo-Vostochnoy Yevrope. Istoricheskiy i istoriko-kul'turnyy aspekty* [Formation of nations in Central and Southeast Europe. Historical, historical and cultural aspects] (pp. 247 – 250). Moscow: Nauka Publ. (in Russian).

4. Kolodiy, A. (1997) *Natsiya yak sub'yekt polityky* [Nation as a subject of politics]. L'viv: Kal'variya Publ. (ukr, manuscript).
5. Anderson, B. (2001) *Voobrazhayemyye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneniі natsionalizma* [Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. Moscow: Canon-Press Publ. (in Russian).
6. Seton-Watson, H. (1977) *Nations and States. A Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colo.: Westview Press.
7. Kolodiy, A. (2002) *Problemy natsiy i natsionalizmu v suchasniy zakhidniy naukoviy literature* [The Problems of the Nation and Nationalism in Modern Western Scientific Literature]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnology notes], 2, 199 – 211 (ukr).
8. Beetham, D. (1974) *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. London: Published by Allen & Unwin.
9. Kolodiy, A. (2015) [Interregional Divisions in Ukraine and Some Principles of Public Governance]. In T.O. Jaroshenko (compiler), *Buduyemo novu Ukrayinu* [We are building a new Ukraine] (pp. 407). Kyiv: Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy” (ukr).
10. Gnatenko, P.I. (2018) *Natsional'naya identichnost'* [National identity]. Vinnitsa: Nilan-LTD Publ. (in Russian).
11. Sea, L. (1984) *Filosofiya amerikanskoй istorii. Sud'by Latinskoй Ameriki* [Philosophy of American History. Latin America's Fate]. Moscow: Progress. (in Russian).

**ДІАГНОСТИКА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ:
ПОШУК ІНСТРУМЕНТІВ ВИМІРЮВАННЯ****Хазратова Н.В. Діагностика громадянської
ідентичності: пошук інструментів вимірювання**

Статтю присвячено проблемі уточнення феномену громадянської ідентичності, яка розглядається у контексті порівняння з ідентичністю етнонаціональною. Якщо для діагностики етнонаціональної ідентичності необхідно встановити включеність особистості до етнонаціональної культури, її ціннісно-сміслових і архетипових координат, то для діагностики громадянської ідентичності -- ціннісно-сміслову включеність до організаційного середовища держави. Проблема підбору адекватного інструментарію для діагностики цих явищ є вирішальною для достовірності отриманих результатів. Про це свідчать суперечливі результати наших емпіричних досліджень громадянської ідентичності, отримані при використанні різних вимірювальних інструментів. Перше дослідження було здійснене методом анкетування, в якому респондентові ставилося пряме запитання щодо переживання ним його громадянської належності, пріоритетності та цінності для нього держави тощо. В другому дослідженні був застосований метод казусів – діагностичних ситуацій правопорушень, скоєних державою / людиною. Діагностований оцінював міру відповідальності правопорушника. Перше дослідження показало наявність сформованої громадянської ідентичності переважаючої більшості респондентів. Вони не тільки вважають себе громадянами української держави, але і пишаються цим. Результати другого дослідження засвідчили, що при оцінюванні відповідальності держави діагностовані виявляють ригоризм, при оцінюванні відповідальності

людини, що спричинює шкоду державі – толерантність і релятивізм. Це може свідчити про великий незбіг між декларованими і справжніми цінностями у переживанні власної громадянської ідентичності і необхідність послуговуватися різними методиками і техніками при діагностиці цього феномена.

Ключові слова: громадянська ідентичність, етнонаціональна ідентичність, організаційне середовище держави.

Хазратова Н.В. Диагностика гражданской идентичности: поиск измерительных инструментов

Статья посвящена проблеме уточнения сути феномена гражданской идентичности, которая рассматривается в контексте сравнения с идентичностью этнонациональной. Если для диагностики этнонациональной идентичности необходимо установить уровень включенности личности в этнонациональную культуру, ее ценностно-смысловых и архетиповых координат, то для диагностики гражданской идентичности – уровень ее ценностно-смысловой включенности в организационную среду государства. Проблема подбора адекватного инструментария для диагностики этих феноменов является решающей для достоверности полученных результатов. Об этом свидетельствуют разноречивые результаты наших эмпирических исследований гражданской идентичности, полученные при использовании разных измерительных инструментов. Первое исследование было реализовано методом анкетирования, в котором респонденту задавался прямой вопрос о переживании им своей гражданской принадлежности, приоритетности и ценности для него государства и т.д. Во втором исследовании был применен метод казусов – диагностических ситуаций правонарушений, совершенных государством/ человеком. Диагностируемый оценивал меру ответственности правонарушителя. Первое исследование показало наличие

сформированной гражданской идентичности преимущественного большинства наших респондентов. Они не только считают себя гражданами украинского государства, но и гордятся ним. Результаты второго исследования показали, что при оценивании ответственности государства диагностируемые проявляют ригоризм, при оценивании ответственности человека, причиняющего вред государству – толерантность и релятивизм. Это может свидетельствовать об огромном несоответствии между декларируемыми и реальными ценностями в переживании гражданской идентичности и необходимость использования разных методик и техник при диагностике данного феномена.

Ключевые слова: гражданская идентичность, этнонациональная идентичность, организационная среда государства.

Khazratova N. Civic Identity Diagnosis: Finding Measuring Tools

The article is devoted to the problem of refinement of the phenomenon of civic identity, which is considered in the context of comparison with ethnic identity. If for the diagnostics of ethnic identity it is necessary to establish the inclusion of the individual in ethno-national culture, its value-semantic and archetypal coordinates, then for the diagnosis of civic identity - the value-sense inclusion in the organizational environment of the state. The problem of the selection of adequate tools for diagnosing these phenomena is crucial for the reliability of the results. This is evidenced by the contraversial results of our empirical studies of civic identity, obtained using various measuring instruments. The first study was conducted by a questionnaire, in which the respondent was asked a direct question about his citizenship, his prime and value for him. In the second study we used the method of incidents - diagnostic situations of offenses committed by the state / person was applied. Diagnosed evaluated the degree of responsibility of the

offender. The first study showed the existence of a prevailing majority of respondents' civic identity. They not only consider themselves citizens of the Ukrainian state, but also proud of it. The results of the second study showed that when assessing the responsibility of the state, rigorism is detected in assessing the responsibility of a person, which causes damage to the state - tolerance and relativism. This may indicate a large discrepancy between the declared and true values in the experience of their own civic identity and the need to use different techniques in the diagnosis of this phenomenon.

Key words: civic identity, ethno-national identity, organizational environment of the state.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Громадянська ідентичність як феномен, поняття і діагностичний конструкт не є до кінця визначеною в сучасній психології. Навпаки, значний інтерес науковців, передусім психологів, до цього явища радше спричиняє багатозначність його тлумачень. Це, в свою чергу, зумовлює проблеми діагностики громадянської ідентичності. Внаслідок цього інформація щодо громадянської ідентичності громадян часто буває недостовірною, а це спричиняє неадекватний прогноз їхньої поведінки, неадекватне планування організаційних заходів держави, неоптимальну взаємодію держави і особистості.

Метою статті є розмежування громадянської і етнонаціональної ідентичності як феноменів; формулювання емпіричних індикаторів цих ідентичностей і порівняння результатів діагностики, отриманих за допомогою різних вимірювальних інструментів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У сучасній психології етнонаціональну і громадянську ідентичність розглядають і як самостійні категорії, і як складові одне одного або інших соціальних ідентичностей особистості. D. Hart і C. Richardson громадянську ідентичність

«вкладають» в контекст громадянськості і пов'язують з проблемами глобалізації [4]. Н. Hansen & V. Hesli включають громадянську ідентичність в ідентичність національну разом з етнічною, і пропонують чотирьох-категоріальну типологію ідентичності, засновану на аутгруповій толерантності та інгруповій приналежності [3].

Порівнюючи громадянську та етнічну ідентичність, дослідники стверджують, що громадянська ідентичність є «ширшою» і дозволяє дистанціюватися людям від «вузької» етнічної ідентичності; натомість інші вважають, що етнічна та громадянська ідентичності є різними аспектами національної ідентичності. J. Pakulski & B. Trante пропонують розглядати громадянську та етнонаціональну ідентичності як основні типи мікросоціальних ідентичностей, які характеризуються силою соціальних включень [5].

В дослідженнях російських психологів поняття державної, громадянської, національної і навіть етнічної ідентичності нерідко використовуються як близькі за змістом, майже синонімічні [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки традиційним є порівняння громадянської та етнонаціональної ідентичностей і аналіз однієї ідентичності в контексті другої, то спробуємо також розрізнити та розмежувати їх.

На нашу думку, етнонаціональна і громадянська ідентичності є різними за своєю психологічною природою феноменами. Їх можна розрізнити як на рівні теоретичного аналізу, так і на рівні емпіричних показників – особливостей соціально-політичного мислення і поведінки, що є необхідним для емпіричних досліджень.

Етнічна ідентичність означає усвідомлення і переживання людиною своєї тотожності з членом певної етнічної групи внаслідок відповідного етнічного походження. Останнє є вродженим, ґрунтується на генетичній спадковості і втілює радше психо-біологічний

аспект – успадкування антропоморфних, соціокультурних і темпераментально-психологічних характеристик, притаманних тим чи іншим етносам.

Етнічна ідентичність мала б включати в себе утворення не лише свідомості, а і доволі глибинного, неусвідомлюваного рівня – архетипів, а також мовну ідентичність, включеність до етнічної культури, звичаїв та традицій. При цьому очевидно, що йдеться не про обізнаність з культурою і звичаями, які вже стали історією, а про життя в сучасній етнонаціональній культурі, яка зберегла тяглість традицій, у її смисловому і ціннісному контексті.

В багатьох країнах (і не тільки в колишніх республіках СРСР) тяглість традицій перервана, давня культура втрачена для мас, а сучасні представники етносу чи нації взагалі не є носіями етнічної чи національної культури. Тому в дійсності етнічна ідентичність часто є артефактом, вона спирається не стільки на автентичну етнічну культуру, скільки на етностереотип (автостереотип). Тому необхідно встановлювати рівень психологічної сформованості етнонаціональної ідентичності на основі спеціальних діагностичних технік, а не обмежуватися твердженням респондента про належність до певної нації. Таке твердження, звичайно, також про щось свідчить; але його можна вважати хіба що виявом формальної ідентичності, яка може нічого не означати для особи, не бути цінністю, не впливати на його щоденні вибори та вчинки.

Це означає, що діагностика мала б виявляти, наскільки особистість є носієм національної культури (а також мови, національних інтересів, архетипів тощо). Окремим питанням є те, чи можна взагалі про це говорити в країнах, де знищена (або частково знищена, наприклад, окупантом) національна культура? В країнах, де відбулася декультурація, особистість може бути або носієм привнесеної (запозиченої, чужої) культури, або бути мало

причетною до культури взагалі. Прикладів деградованих особистостей є чимало в різних суспільствах (наприклад, алкоголік з малим лексичним запасом, примітивним набором стереотипів поведінки, інвертованими цінностями). Для деяких суспільств такий приклад – не стільки виняток, скільки прикра норма, він існує і приймається суспільством як небажана, але доволі поширена роль.

Процес перетворення етносу на націю пов'язаний з породженням державницьких інтересів та мотивацій, розширенням політичного світогляду, появу стратегічного, масштабного мислення.

Громадянська ідентичність, у свою чергу, ґрунтується більшою мірою на державницьких цінностях і на спільності життєвої долі у межах глобальних організаційних утворень.

Основою переживання громадянської ідентичності є включення громадянина до організаційного простору держави. Саме в ньому відбувається соціальна самореалізація громадянина. Цей організаційний простір визначається передусім правовим полем, що створюється державою; аксіологічним простором; регламентацією політичної і економічної активності.

Спільність громадян, що утворюється внаслідок існування держави, становить собою специфічний консорціум – об'єднання людей внаслідок спільності їхньої життєвої долі в межах однієї глобальної організації.

Можна виокремити такі принципові, на наш погляд, відмінності між етнонаціональною і громадянською ідентичностями:

✓ Етнонаціональна ідентичність спирається на біосоціальне підґрунтя, пов'язане з генетичним корінням нації, що втілюється як у певних антропоморфних характеристиках її представників (біологічний зріз), так і в етнічній культурі та мові (культурний зріз), нарешті в стійких архетипних утвореннях і стереотипах (психологічний зріз). Громадянська ідентичність за своєю

суттю не є прив'язаною до біосоціальної основи; вона є утворенням організаційної психіки;

✓ Етнонаціональна ідентичність передбачає самоототожнення з певною групою (етнічною або національною), сталою і стійкою, організованою чи частково організованою. Громадянська ідентичність передбачає самоототожнення не з групою, а з організацією (себе ототожнюють з громадянином – членом організації), який має чіткіше визначені роль і статус, права і обов'язки тощо. Ця організація (держава) має визначені цінності та цілі (декларовані моделі розвитку), яким вона підпорядковує спонтанний розвиток суспільства;

✓ Природа етнонаціональної ідентичності є більш конкретною в силу її прив'язки до групових (етнічних) та територіально-географічних характеристик; природа громадянської ідентичності є більш абстрактною. Держава як організація більшою мірою абстрагована як від конкретного «етнічного субстрату» (представники різних національностей можуть бути громадянами держави, якщо виконують її закони), так і, певною мірою, від території (численні перекроювання державних кордонів не призводять до зникнення держав). Тому громадянська ідентичність має характер більш абстрактний, з дозволу сказати – віртуальний.

Відповідно, відмінними мають бути емпіричні індикатори кожної з двох названих ідентичностей особистості.

Так, індикаторами етнонаціональної ідентичності можуть бути, на нашу думку, такі показники (що могли б утворити шкали):

1) Суб'єктивна значущість власної етнічної чи національної належності, висока позиція цієї ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості (серед, зокрема, таких ідентичностей, як регіональна, громадянська, цивілізаційна і т.п.). Відповідно, шкальні значення могли би набувати значень від нульового

(байдужість до власної етнонаціональної належності) до дуже високого;

2) Включеність до етнонаціональної культури, до її ціннісно-сміслових і архетипових координат. Вона включає в себе обізнаність з витворами національної культури (як колишньої, так і сучасної), але не зводиться до такої обізнаності. Ця включеність передбачає інтеріоризацію цієї культури, внаслідок чого особистість сприймає світ крізь призму даної культури;

3) Рівень афіліації щодо власної етнонаціональної групи (тут може виявляти себе як ін-, так і аутгруповий фаворитизм);

4) Рівень, у якому особистість переймається національними інтересами і виступає їх носієм.

Відповідно, на нашу думку, індикаторами громадянської ідентичності могли б бути:

1) Визнання власної громадянської ідентичності і її суб'єктивна значущість; висока позиція цієї ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості (серед, зокрема, таких ідентичностей, як територіальна, етнонаціональна, регіональна, цивілізаційна і т.п.). Відповідно, шкальні значення могли би набувати значень від нульового (байдужість до власної громадянської належності) до дуже високого;

2) Ціннісна, емоційна, когнітивна та поведінкова включеність до організаційного середовища держави;

3) Рівень афіліації щодо громадянської спільноти (співгромадян); до них як до інгрупи також може бути різне ставлення;

4) Рівень, у якому особистість є носієм громадянських цінностей.

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати наступне: принципові відмінності між етнонаціональною і громадянською ідентичностями полягають в тому, що перша ґрунтується на біосоціалній, генетичній основі (є природною), тоді як друга – на

культурно-політичній і організаційній (є витвором культури); етнонаціональна ідентичність має більш конкретний характер, а громадянська – більш абстрактний.

Найважливішим для діагностики етнонаціональної ідентичності є включеність до етнонаціональної культури, її ціннісно-сміслових і архетипових координат. Водночас для діагностики громадянської ідентичності є важливим встановлення ціннісної, емоційної, когнітивної та поведінкової включеності до організаційного середовища держави. Перспективним напрямком подальших розробок даної проблематики є створення відповідних діагностичних методик, спрямованих на встановлення рівня сформованості і особливостей етнонаціональної і громадянської ідентичностей особистості.

З усього сказаного вище випливає, що громадянська ідентичність – явище психологічне; одного тільки усвідомлення особистістю власної належності до держави в якості громадянина недостатньо, щоб констатувати його наявність, сформованість, розвинутість. (Те саме стосується ідентичності етнонаціональної).

Не випадково емпіричні дослідження, присвячені громадянській ідентичності і виконані за допомогою різних методів, дають зовсім різні, іноді кардинально протилежні, результати.

Наведемо результати проведених нами емпіричних досліджень, присвячених діагностиці громадянської ідентичності особистості – встановленню її наявності, сформованості, рівня зрілості.

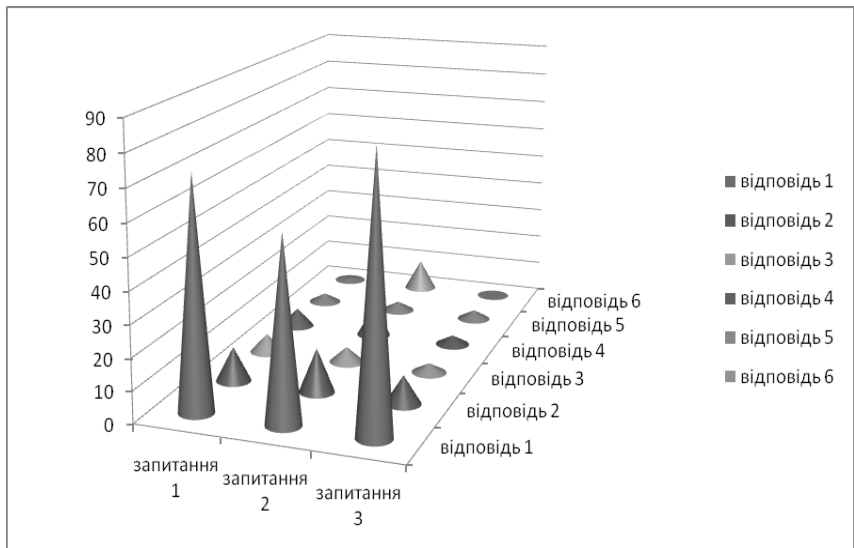
Перше емпіричне дослідження було реалізовано методом анкетування. Респондентами були 114 студентів двох ВНЗ міста Львова, гуманітарних спеціальностей, віком 20-34 років, стаціонарної і заочної форм навчання, з них 52 працюючих (заочне навчання) і 62 непрацюючих (стаціонарне навчання), за походженням представники західних регіонів України. Слід зазначити, що вибірка не

була збалансована за ознакою статі, тому кількісно домінувала жіноча стать (81 жінка і 33 чоловіки).

Запитаннями, призначеними для діагностики громадянської ідентичності, були: 1) Чи вважаєте Ви себе громадянином української держави? 2) Чи є українська держава для Вас цінністю і пріоритетом? і 3) Чи пишаєтеся Ви тим, що є громадянином української держави?

Ці питання були закритими, оскільки легко передбачити різну міру згоди чи незгоди респондента. Отже, на кожне з цих запитань пропонувалося обрати відповідь серед таких варіантів: а) так, цілковито; б) швидше так, ніж ні; в) частково так, частково ні; г) швидше ні, ніж так; д) ні; е) важко визначитися.

Узагальнені відповіді на ці запитання представлені на діаграмі 1.

Діаграма 1.

Розподіл відповідей на запитання щодо громадянської ідентичності

Як можна бачити, ми отримали доволі оптимістичні результати, ґрунтуючися на яких можемо стверджувати, що у переважаючої більшості респондентів громадянська ідентичність цілком сформована. Вони вважають себе громадянами української держави, для яких їхня держава є цінністю і пріоритетом. Вони пишуться своїм громадянством.

Водночас слід відзначити, що ці запитання виявилися зовсім не інформативними. Як відомо, наявність великої кількості однакових відповідей означає, що запитання передбачає якусь надто очевидну відповідь, не дає жодного простору для дискусії. Так може бути, зокрема, в ситуаціях, коли запитання провокує соціально бажану відповідь (наприклад, запитання «Чи завжди Ви говорите правду?» провокує брехливу відповідь «Так, завжди»). З наших трьох питань тільки третє містить в собі соціальну бажаність (на запитання «Чи пишетеся Ви тим, що є громадянином України?» видається легше і безпечніше відповісти «Так», ніж якимось по-іншому). Але перші два запитання видаються позбавленими такої провокації (якщо ми запитуємо, чи респондент вважає себе громадянином України, то начебто не підштовхуємо його до якоїсь конкретної відповіді і не змушуємо брехати). Тим не менше, велика кількість однакових відповідей насторожує і змушує вважати ці питання неінформативними.

Наступне емпіричне дослідження було реалізовано методом казусів. Цей метод був запозичений з юриспруденції і передбачає перелік ситуацій взаємодії певних персонажів, у якій один з них скоює правопорушення. Аналіз казусів використовується при підготовці юристів: вони повинні вгледіти приховане в ситуації правопорушення, сформулювати його сутність і визначити вину та відповідальність правопорушника.

Ця методика була модифікована нами для досліджень соціальної перцепції держави та її правового простору у

співавторстві з О. Фень і К. Гавриловською [2]. Вона передбачає 40 казусів, які складаються з 4 блоків:

- ✓ Держава порушує права держави;
- ✓ Держава порушує права людини;
- ✓ Людина порушує права держави;
- ✓ Людина порушує права людини.

Діагностований має визначити порушника і оцінити міру його вини за такою шкалою: 1) Винен (вияв правового ригоризму); 2) Винен, але по-людські можна зрозуміти (вияв правового релятивізму); 3) Не винен (вияв правового нігілізму).

До вибірки увійшли 60 осіб, студенти очного і заочного відділень гуманітарних спеціальностей різних ВНЗ міста Львова.

Результати дослідження за допомогою техніки казусів можна поділити на дві групи за мірою дисперсії відповідей. Відповіді були відносно однотайними в ситуаціях, коли держава порушувала права іншої держави (68% визнали винною правопорушницю); а також в ситуаціях, коли людина порушувала права іншої людини (у 71% визнана винною). Особливо однотайними відповіді були у випадку, коли держава порушувала права людини (78%). Лише у випадку, коли людина порушувала права держави, були отримані такі відповіді:

- ✓ 52% -- винна, але по-людські можна зрозуміти;
- ✓ 12% -- не винна;
- ✓ 36% -- винна.

Встановлено також прямий кореляційний зв'язок між показниками правового релятивізму в оцінюванні дій людини стосовно держави і правового ригоризму при оцінюванні відповідальності держави (0,41). Був виявлений також зв'язок між показником загального правового релятивізму і соціальним статусом діагностованих (0,38).

Водночас значущих відмінностей гендерного характеру при оцінюванні держави виявити не вдалося, тоді як при оцінюванні відповідальності людини, що спричиняла

шкоду іншій людині, жінки загалом виявилися більш толерантними і виявляли більший релятивізм (значення t-критерію Ст'юдента ($t=-2,04$ при $p\leq 0,05$)).

Наведені вище результати свідчать про те, що в реальних життєвих ситуаціях виявляє себе тенденція судити людину і державу за різними стандартами. При оцінюванні відповідальності держави діагностовані виявляють ригоризм, при оцінюванні відповідальності людини, що спричинює шкоду державі – толерантність і релятивізм. Практика подвійних стандартів в стосунках з державою не підтверджує твердженнь, що держава, зокрема, українська, є цінністю і пріоритетом. Це означає, на нашу думку, наявність великого незбігу між декларованими і справжніми цінностями, при тому, що в реальному житті люди керуються своїми справжніми цінностями.

Усе це свідчить про необхідність послуговуватися різними методиками і техніками при діагностиці такого феномена, як громадянська ідентичність і ставлення до держави. Принаймні, до того часу, як буде створений більш досконалий вимірювальний інструмент, який дасть змогу діагностувати громадянську ідентичність достовірно й усебічно.

Література

1. Идентичность: социально-психологические и социально-философские аспекты: коллективная монография / К.В. Патырбаева, В.В. Козлов, Е.Ю. Мазур, Г.М. Конобеев, Д.В. Мазур, К. Марицас, М.И. Патырбаева; науч. ред. К.В. Патырбаева; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. - Пермь, 2012. - 250 с.
2. Хазратова Н.В., Гавриловська К.П. Діагностика рівня суб'єктивної легітимності правових норм // Практична психологія і соціальна робота. - №3. – 2012. – с. 17-23.
3. Hansen N. E., Hesli V. L. National identity: Civic, ethnic, hybrid, and atomised individuals. *Europe-Asia Studies*. – 2009. – 61 (1), p.1–28.

4. Hart D., Richardson C., Wilkenfeld B. Civic Identity. Handbook of Identity Theory and Research. – 2011. – p. 771–787.
5. Pakulski J., Tranter B. Civic, national and denizen identity in Australia. Journal of Sociology, 36 (2). – 2000. – p. 205–222.

References

1. Identychnost": sotsyalno-psycholohycheskye i sotsyal"no-fylosofskye aspekty: kollektivnaya monohrafija [Identity: socio-psychological and socio-philosophical aspects: collective monograph] (2012) / K.V. Patyrbaeva, V.V. Kozlov, E.Yu. Mazur, H.M. Konobeev, D.V. Mazur, K. Marycas, M.Y. Patyrbaeva; nauch. red. K.V. Patyrbaeva; Perm. gos. un-t. - Perm. - 250 s. (rus).
2. Khazratova N. V., Havrylovs"ka K.P. (2012). Diahnostyka rivnya sub'yektyvnoyi lehitymnosti pravovykh norm [Diagnostics of the level of subjective legitimacy of legal norms] // Praktychna psycholohiya i socialna robota. - №3. — s. 17-23 (ukr).
3. Hansen H. E., Hesli, V. L. (2009). National identity: Civic, ethnic, hybrid, and atomised individuals. Europe-Asia Studies– 61 (1), p.1–28 (eng).
4. Hart D., Richardson C., Wilkenfeld B. (2011). Civic Identity. Handbook of Identity Theory and Research. – p. 771–787 (eng).
5. Pakulski J., Tranter B. (2000). Civic, national and denizen identity in Australia.– Journal of Sociology, 36 (2). — p. 205–222 (eng).

ОСОБЛИВОСТІ СПРЯМОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА УСПІШНОСТІ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ

Хохліна О. П., Сила Д. В. Особливості спрямованості особистості як детермінанта успішності соціально значущої активності студентів

Стаття висвітлює результати теоретико-емпіричного дослідження, присвяченого вивченню успішності найважливіших соціально значущих форм активності (діяльності та спілкування) студентів у зв'язку з особливостями їхньої спрямованості.

У дослідженні виявлено відсутність виразного домінування у студентів будь-якого виду спрямованості (особистої, ділової, суспільної). При цьому у них переважають професійні, комунікативні, учбово-пізнавальні та соціальні мотиви. Дослідження показало, що учбова діяльність (учіння) та спілкування студентами здійснюються переважно на високому та середньому рівнях успішності. Дані щодо спілкування засвідчили домінування у студентських групах продуктивного стилю взаємодії. При цьому досліджувані характеризуються високим та середнім рівнями успішності взаємодії за більшістю визначених показників - єдності цілей спільної активності; характеру відносин, що виникають між партнерами (доброзичливість); характеру активності партнерів у взаємодії. Водночас виявлено, що серед членів групи переважає низький рівень довіри.

Кореляційний аналіз даних показав наявність зв'язку між особливостями спрямованості особистості та рівнем успішності учбової діяльності й спілкування студентів: досліджувані з низьким рівнем успішності характеризуються спрямованістю на себе, з середнім – на

справу. Серед студентів з високим рівнем успішності не виявлено домінування певного виду спрямованості. Дані також показали, що у досліджуваних з високим та середнім рівнем успішності наявні професійні, учбово-пізнавальні та комунікативні мотиви; у досліджуваних з низьким рівнем успішності провідними мотивами є мотиви уникнення. Отримані дані є підставою для висновку про те, що особливості спрямованості студентів детермінують рівень успішності виконання ними діяльності та спілкування.

Ключові слова: спрямованість особистості, мотивація, соціально значуща активність, успішність активності, діяльність, учбова діяльність, спілкування, студенти.

Хохлина Е. П., Сила Д. В. Особенности направленности личности как детерминанта успешности социально значимой активности студентов

Статья освещает результаты теоретико-эмпирического исследования, посвященного изучению успешности важнейших социально значимых форм активности (деятельности и общения) студентов в связи с особенностями их направленности.

В исследовании выявлено отсутствие выразительного доминирования у студентов определенного вида направленности (личной, деловой, общественной). При этом у них преобладают профессиональные, коммуникативные, учебно-познавательные и социальные мотивы. Исследование показало, что учебная деятельность и общение студентами осуществляются в большей степени на высоком и среднем уровнях успешности. Данные по общению показали преобладание в студенческих группах продуктивного стиля взаимодействия. При этом испытуемые характеризуются высоким и средним уровнями успешности взаимодействия по большинству определенных показателей - единства целей совместной активности; характера отношений, возникающих между партнерами

(доброжелательность); характера активности партнеров во взаимодействии. В то же время выявлено, что среди членов группы преобладает низкий уровень доверия.

Корреляционный анализ данных показал наличие связи между особенностями направленности личности и уровнем успешности учебной деятельности и общения студентов: испытуемые с низким уровнем успешности характеризуются направленностью на себя, со средним - на дело. У студентов с высоким уровнем успешности не выявлено преобладания определенного вида направленности. Данные также показали, что в испытуемых с высоким и средним уровнем успешности доминируют профессиональные, учебно-познавательные и коммуникативные мотивы; в испытуемых с низким уровнем успешности ведущими мотивами оказались мотивы избегания. Полученные данные являются основанием для вывода о том, что особенности направленности студентов детерминируют уровень успешности выполнения ими деятельности и общения.

Ключевые слова: направленность личности, мотивация, социально значимая активность, успешность активности, деятельность, учебная деятельность, общение, студенты.

Khokhlina O. P., Sylva D.V. Features of personality orientation as determinants of the success of the socially significant activity of students

The article deals with the results of a theoretical and empirical research concerning the study of the success of the most important socially significant forms of activity (activity and communication) of students in connection with the peculiarities of their orientation.

The study revealed the absence of expressive dominance of a certain type of orientation (personal, business, public) in students. Moreover, they showed the prevalence of professional, communicative, educational, cognitive and social motives. The

study indicated that student learning and communication activities are to a greater degree at high and medium levels of success. Communication data showed a predominance of a productive interaction style in the student group. In this case, the subjects are characterized by high and medium levels of success of the interaction on the majority of certain indicators - unity of goals of joint activity; the pattern of the relationship arising between the partners (goodwill); the pattern of the partners activity in the interaction. At the same time, it was revealed that a low level of trust prevails among the group members.

Correlation analysis of the data showed the correlation between the orientation features of the individual and the level of success of educational activities and student communication: subjects with a low level of success are characterized by focus on themselves, with the average level- on the activity. Among students with a high level of success, no predominance of a certain type of orientation was revealed. The data also showed that professional, educational, cognitive and communicative motives dominate in subjects with high and medium success rates; in subjects with a low level of success, the motives of avoidance were the leading motives. The data obtained are the basis for the conclusion that the directional characteristics of students determine the level of success of their activities and communication.

Key words: personality orientation, motivation, socially significant activity, activity success, activity, educational activity, communication, students.

Постановка проблеми. В освіті набуває пріоритетів особистісно орієнтований педагогічний процес, у якому на перший план виходить унікальна цілісна особистість, яка має максимально реалізувати свої можливості у межах навчального закладу та досягти успішності у соціально значущій активності, зокрема в учбовій діяльності (учінні) та спілкуванні. У зв'язку з цим особливої актуальності набувають дослідження, спрямовані на визначення

причинної зумовленості (детермінації) такої успішності. Виходячи з суті досліджуваних явищ, психологічним чинником ефективності процесу та результату активності суб'єкта є спрямованість особистості. Незважаючи на актуальність проблеми та наявність присвячених їй значної кількості досліджень, недостатньо вивченим залишається питання детермінації успішності учбової діяльності й спілкування студентів, зокрема особливостями спрямованості їхньої особистості.

Формулювання цілей статті. Стаття присвячена висвітленню результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження, метою якого стало виявлення наявності та характеру зв'язку між успішністю соціально значущих форм активності (діяльності та спілкування) студентів та особливостями їхньою спрямованості особистості.

Виклад основного матеріалу. До основних форм активності людини відносять діяльність та спілкування. Діяльність визначається як специфічно людська форма ставлення до навколишньої дійсності, змістом якої є доцільне її перетворення (створення, зміна тощо); діяльність є активністю, що регулюється усвідомленою метою. У найбільш абстрактному та загальному визначенні категорія діяльності розкриває відношення «суб'єкт-об'єкт» (Б. Ф. Ломов). Людська діяльність за своєю суттю та призначенням є соціально значущою і оцінюється щонайперше за критеріями суспільної цінності. Провідною діяльністю студента є учбова, метою якої є засвоєння знань, умінь і навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності; самозміна, формування себе (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, В. В. Чебишева, Є. Г. Юдін, Б. Ф. Ломов, М. С. Каган, В. В. Давидов, В. В. Репкін, Д. Б. Ельконін, Г. В. Суходольський та ін.) [6; 17; 18 та ін.].

Іншою соціально значущою формою активності людини, щільно пов'язаною з діяльністю, є спілкування, суть якого розкривається у працях Г. М. Андреєвої, О. О.

Леонтьєва, А. Б. Коваленко, М. Н. Корнева, Є. І. Рогова, В. Г. Крисько, Л. Е. Орбан-Лембрик, І. П. Цимбалюк та ін., а передусім - Б. Ф. Ломова. Спілкування - самостійна та специфічна форма активності, результатом якої є не перетворена навколишня дійсність – матеріальний чи ідеальний предмет (як у діяльності), а відношення (стосунки), взаємодія з іншою людиною чи людьми. Якщо категорія діяльності розкриває відношення «суб'єкт-об'єкт», то спілкування - відношення «суб'єкт-суб'єкт(и)», в аналізі яких розкриваються не просто дії того або іншого суб'єкта або дії одного суб'єкта на іншого, а процес їх взаємодії, в якій виявляються сприяння (чи протидія), згода (чи протиріччя), співпереживання тощо (Б. Ф. Ломов). У спілкуванні результат відноситься передусім до тих або інших змін у свідомості, поведінці і властивостях людей, що спілкуються; ці зміни так чи інакше торкаються усіх учасників спілкування, але у різних людей вони можуть бути якісно і кількісно різними.

Результатом учбової діяльності студента у ВНЗ є його академічна успішність, яка фіксує в бальній оцінці рівень навчальних досягнень, а також вмотивованість, якість і способи розумової роботи, безперервний процес підвищення освітнього рівня тощо (Б. Г. Ананьєв, М. І. Мешков, Б. Г. Рубін, Ю. С. Колесников та ін.)[1; 8-10 та ін.].

Успішність спілкування пов'язується щонайперше з аспектом взаємодії, який акцентує увагу на акті організації спільних дій, що створює можливість спільної діяльності групи [12, с. 82]: будь-яка діяльність не буде здійснюватися успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння [7, с. 111]. Показники успішності спілкування, як свідчить вивчення проблеми, пов'язуються з продуктивним стилем взаємодії (за В. Г. Крисько) та основними функціями спілкування (за Б. Ф. Ломовим)[4; 6].

Успішність здійснення діяльності та спілкування зумовлена біологічними, психологічними, соціальними, соціально-психологічними та іншими чинниками. Особливе місце у такій детермінації належить психологічним чинникам, серед яких значну роль слід відвести спрямованості особистості.

Спрямованість розглядається як властивість, що найповніше презентує змістову сторону особистості та визначає її психічний склад. Спрямованість розглядається як система спонукань, яка зумовлює вибірковість відношень та активності людини. Основними складовими спрямованості є потреби та мотиви, ціннісні орієнтації, цілі та плани особистості, ідеали, інтереси, світогляд, переконання, установки та ін. Із суттю спрямованості найбільше пов'язані мотиви та мотиваційна сфера. Мотив – це причина, що спонукає до діяльності, спрямованої на задоволення певних потреб; мотив характеризується усвідомленістю причини, що є основою вибору дій і вчинків людини. Система домінуючих мотивів активності особистості утворює її мотиваційну сферу й визначає її спрямованість (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, О. Г. Ковальов, К. К. Платонов, В. М. Мясіщев, О. С. Прангшвілі, О. В. Лішин та ін. [5; 11; 13; 15; 17 та ін.]).

На емпіричному етапі дослідження 1) вивчалися спрямованість особистості та успішність соціально значущих форм активності студентів – учбової діяльності (учіння) та спілкування; 2) з'ясувалися наявність та характер зв'язку між досліджуваними явищами.

Вивчення спрямованості здійснювалося за видами – особиста, суспільна та ділова – за допомогою стандартизованої психологічної методики «Діагностика спрямованості особистості» Б. Басса [14]. Вивчення спрямованості доповнювалося виявленням у студентів за методикою А. О. Реана та В. А. Якуніна (модифікація Н. Ц. Бадмаєвої) [2] мотивації учіння, яку складають мотиви:

комунікативні, уникнення, престижу, професійні, творчої самореалізації, учбово-пізнавальні, соціальні.

Успішність учбової діяльності студентської молоді визначалась на основі аналізу навчальної документації – журналу та рейтингу академічної успішності. Успішність спілкування здійснювалося за показниками, що пов'язуються з основними функціями спілкування (за Б. Ф. Ломовим):

1) рівень єдності цілей спільної активності (що відповідає інформаційно-комунікативній функції спілкування) – використовувалась методика «Експертна діагностика інтерактивної узгодженості в малих групах» А. С. Чернишова, С. В. Саричова [16];

2) характер відносин, що виникають між партнерами (що відповідає афективно-комунікативній функції спілкування) – використовувались методики «Експрес-діагностика довіри» за шкалою Розенберга та «Діагностика доброзичливості» за шкалою Кемпбелла [16];

3) характер (рівень) активності партнерів у взаємодії (що відповідає регуляційно-комунікативній функції спілкування) – використовувалась методика «Експертна діагностика взаємодії в малих групах» А. С. Чернишова, С. В. Саричова [16].

Взаємодія передбачає участь двох компонентів: змісту і стилю. Зміст визначає, навколо чого або з приводу чого розгортається та чи інша взаємодія. Стель вказує на те, як людина взаємодіє з оточуючими. Відмічається, що можна говорити про продуктивний і непродуктивний стиль взаємодії. Продуктивному відповідають високий та середній рівні успішності спілкування студентів. Такий стиль являє собою плідний спосіб контакту партнерів, що сприяє встановленню і продовженню відносин взаємної довіри, розкриттю особистісних потенціалів та досягненню успішних результатів у спільній діяльності. Непродуктивний стиль співвідноситься з низьким рівнем успішності спілкування. Він характеризується втіленням в

ситуації взаємодії несприятливого стану існуючої системи відносин, яке сприймається й усвідомлюється таким принаймні одним з учасників взаємодії; ситуація взаємодії сприймається людиною як «конфліктна», «безвихідна», а при цьому переживаються тривога, напруженість тощо.

Суть показника «рівень єдності цілей спільної активності» у продуктивному стилі полягає в тому, що партнери спільно визначають як близькі, так і далекі цілі; в непродуктивному – провідний партнер висуває лише близькі цілі, не обговорюючи їх з партнером. Показник «характер відносин, що виникають між партнерами» у продуктивному стилі свідчить про доброзичливість і довіру, в непродуктивному – агресію, образу, роздратування; показник «характер активності партнерів у взаємодії» у продуктивному стилі передбачає бути «поруч з партнером», тобто кожному з партнерів займати активну позицію співучасника; в непродуктивному – бути «над партнером» - займати активну позицію лише домінуючому партнеру, а тому, хто підпорядковується, - пасивну позицію (В. Г. Крисько) [3, с. 107; 4, с. 53]. Зазначимо, що при визначенні наведених показників акцент було зроблено переважно на оцінці процесу, а не результату ефективності спілкування.

В результаті обробки отриманих емпіричних даних використовувалася наступна послідовність їх представлення: 1) особливості спрямованості студентської молоді; 2) успішність учбової діяльності (учіння) та спілкування студентської молоді; 3) співвідношення даних щодо успішності учбової діяльності та спрямованості студентської молоді; успішності спілкування та спрямованості студентської молоді.

Для виявлення наявності та характеру зв'язку між досліджуваними явищами, прояв яких неможливо виразити в числовому еквіваленті, використовувалась номінальна альтернативна шкала – здійснювалась побудова таблиць співставлення даних, у яких рівень зв'язку між досліджуваними явищами вимірювався % співпадінь

проявів досліджуваних явищ відповідно до значень ρ^s (коефіцієнт кореляції, що визначає ступінь взаємозв'язку між показниками).

У дослідженні взяли участь 46 студентів другого та третього курсів Національної академії внутрішніх справ, які навчаються за спеціальністю «Психологія».

У результаті проведеного емпіричного дослідження були отримані дані, аналіз та узагальнення яких показали відсутність виразного домінування у студентів будь-якого виду спрямованості (особистої, ділової та суспільної). При цьому у них виявлено переважання професійних, комунікативних, учбово-пізнавальних та соціальних мотивів.

Вивчення успішності соціально значущих форм активності студентів – учбової діяльності (учіння) та спілкування – показало, що вони здійснюються переважно на високому та середньому рівнях. Дані щодо успішності спілкування засвідчили домінування у студентській групі продуктивного стилю взаємодії. При цьому досліджувані характеризуються високим та середнім рівнями успішності взаємодії за більшістю показників - єдності цілей спільної активності; характеру відносин, що виникають між партнерами (доброзичливість); характеру активності партнерів у взаємодії. Однак відмітним стало те, що серед членів груп переважає низький рівень довіри.

Кореляційний аналіз отриманих даних щодо досліджуваних явищ дозволив виявити наявність зв'язку між особливостями спрямованості особистості та рівнем успішності учбової діяльності й спілкування студентів. Так, досліджувані з низьким рівнем успішності мають спрямованість особисту – на себе, з середнім – ділову – на справу. У студентів з високим рівнем успішності не виявлено домінування певного виду спрямованості.

Отримані дані показали також наявність зв'язку між мотивацією учіння та рівнем успішності учбової діяльності та спілкування студентів: у досліджуваних з високим та

середнім рівнем успішності домінують професійні, учбово-пізнавальні та комунікативні мотиви; у досліджуваних з низьким рівнем успішності провідним мотивом виявився мотив уникнення. Отже, отримані дані є підставою для висновку про те, що особливості спрямованості, як психологічної властивості, детермінує успішність як провідної діяльності, так і спілкування студентів.

Висновки. Емпірично доведено, що особливості спрямованості, як найбільш соціально зумовленої підструктури особистості, детермінують успішність соціально значущих форм активності студентської молоді. Виходячи з отриманих даних, важливим напрямом підвищення успішності учбової діяльності (учіння) та спілкування студентів є врахування й формування їхньої загальної спрямованості (особистої, ділової, суспільної) та мотиваційної сфери. Однак, повнота дослідження проблеми передбачає її подальше вивчення на більш масивній вибірці,; вивчення успішності діяльності та спілкування студентів у зв'язку з іншими вагомими складовими спрямованості особистості, зокрема: потребами, життєвими цінностями, які проявляються на свідомому та несвідомому рівнях, життєвими цілями та планами, інтересами, ідеалами, світоглядом, переконаннями, установками та ін. Залишається актуальною і проблема детермінованості спрямованістю особистості й інших видів діяльності, різних рівнів спілкування (з оцінкою не лише процесу, а й результату взаємодії) та ін.

Література

1. Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки / Б. Г. Ананьев. – Л.: Труды института по изучению мозга им. В. М. Бехтерева, 1935. – 146 с.
2. Бадмаева Н. Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: монография / Н. Ц. Бадмаева. – Улан-Удэ, 2004. – С. 151-154.

3. Корольчук М. С. Психологія: схеми, опорні конспекти, методики : навч. посіб. / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, В. М. Марченко. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2010. – С. 99-108.
4. Крысько В. Г. Социальная психология: курс лекций / В. Г. Крысько. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Омега-Л, 2006. – С. 38-55.
5. Лишин О. В. Понятие «направленность личности» в отечественной и мировой психологии / О. В. Лишин // Мир психологии. – М. – Воронеж, 2008. – №2 (54). – С. 174-185.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – С. 242-324.
7. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посіб. / С. Д. Максименко. – 3-є вид., переробл. і доп. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – С. 111-122.
8. Мешков Н. И. Психолого-педагогические факторы академической успеваемости / Н. И. Мешков. – Саранск: Наука, 1991. – 96 с.
9. Рубин Б. Г. Студент глазами социолога / Б. Г. Рубин, Ю. С. Колесников. – М.: Академия, 1980. – 142 с.
10. Семиченко В. Проблема педагогічного оцінювання / В. Семиченко, В. Заслужнюк // Рідна школа. – 2001. – № 7. – С. 3-9.
11. Скрипченко О. В. Загальна психологія. Хрестоматія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.— К.: Каравела, 2008. — 640 с.
12. Степанов О. М. Основы психологии і педагогіки: навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – 3-тє вид., переробл. і доп. – К.: Академвидав, 2012. – С. 79-88. – (Серія «Альма-матер»).
13. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія / О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – С. 149-388.
14. Столяренко Л. Д. Основы психологии: практикум / Л. Д. Столяренко. – Изд. 11-е. –

Ростов н/Д: Феникс, 2009. – С. 380-390. – (Высшее образование).

15. Трофімов Ю. Л. Психологія. Підручник / Ю. Л. Трофімов, М. І. Алексєєва, П. А. Кириленко та ін. – 6-е вид., переробл. і доп. – К.: Либідь, 2008. – 560 с.

16. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.

17. Хохліна О. П. Загальна психологія. Хрестоматія: навч. посіб. / О. П. Хохліна, І. В. Кущенко, М. О. Гребенюк. – К.: 2013. – С. 665-727.

18. Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології: навч. посіб. / О. П. Хохліна. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 139-162.

1. Anan'ev B. G. Psihologija pedagogicheskoy ocenki / B. G. Anan'ev. – L.: Trudy instituta po izucheniju mozga im. V. M. Behtereva, 1935. – 146 s.

2. Badmaeva N. C. Vlijanie motivacionnogo faktora na razvitie umstvennyh sposobnostej: monografija / N. C. Badmaeva. – Ulan-Udje, 2004. – S. 151-154.

3. Korolchuk M. S. Psykholohiia: skhemy, oporni konspekty, metodyky : navch. posib. / M. S. Korolchuk, V. M. Krainiuk, V. M. Marchenko. – K.: Elha, Nika-Tsentr, 2010. – S. 99-108.

4. Krys'ko V. G. Social'naja psihologija: kurs lekcij / V. G. Krys'ko. – 3-e izd., ispr. i dop. – M.: Omega-L, 2006. – S. 38-55.

5. Lishin O. V. Ponjatie «napravlennost' lichnosti» v otechestvennoj i mirovoj psihologii / O. V. Lishin // Mir psihologii. – M. – Voronezh, 2008. – №2 (54). – S. 174-185.

6. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B. F. Lomov. – M.: Nauka, 1984. – S. 242-324.

7. Maksymenko S. D. Zahalna psykholohiia: navch. posib. / S. D. Maksymenko. – 3-ie vyd., pererobl. i dop. – K.: Tsentr uchbovoi literatury, 2010. – S. 111-122.
8. Meshkov N. I. Psihologo-pedagogicheskie faktory akademicheskoy uspevaemosti / N. I. Meshkov. – Saransk: Nauka, 1991. – 96 s.
9. Rubin B. G. Student glazami sociologa / B. G. Rubin, Ju. S. Kolesnikov. – M.: Akademija, 1980. – 142 s.
10. Semychenko V. Problema pedahohichnoho otsiniuvannia / V. Semychenko, V. Zasluzhniuk // Ridna shkola. – 2001. – № 7. – S. 3-9.
11. Skrypchenko O. V. Zahalna psykholohiia. Khrestomatiia: navch. posib. / O. V. Skrypchenko, L. V. Dolynska, Z. V. Ohorodniichuk ta in.— K.: Karavela, 2008. — 640 s.
12. Stepanov O. M. Osnovy psykholohii i pedahohiky: navch. posib. / O. M. Stepanov, M. M. Fitsula. – 3-tie vyd., pererobl. i dop. – K.: Akademvydav, 2012. – S. 79-88. – (Seriiia «Alma-mater»).
13. Stepanov O. M. Psykholohichna entsyklopediia / O. M. Stepanov. – K.: Akademvydav, 2006. – S. 149-388.
14. Stoljarenko L. D. Osnovy psihologi: praktikum / Red.–sost. L. D. Stoljarenko. – Izd. 11-e. – Rostov n/D: Feniks, 2009. – S. 380-390. – (Vysshee obrazovanie).
15. Trofimov Yu. L. Psykholohiia. Pidruchnyk / Yu. L. Trofimov, M. I. Aleksieieva, P. A. Kyrylenko ta in. – 6-e vyd., pererobl. i dop. – K.: Lybid, 2008. – 560 s.
16. Fetiskin N. P. Social'no-psihologicheskaja diagnostika razvitija lichnosti i malyh grupp / N. P. Fetiskin, V. V. Kozlov, G. M. Manujlov. – M.: Izd-vo Instituta Psihoterapii, 2002. – 490 s.
17. Khokhlina O. P. Zahalna psykholohiia. Khrestomatiia: navch. posib. / O. P. Khokhlina, I. V. Kushchenko, M. O. Hrebeniuk. – K.: 2013. – S. 665-727.

18. Khokhlina O. P. Metodolohichni y teoretychni osnovy psykholohii: navch. posib. / O. P. Khokhlina. – K.: Nats. akad. vnutr. sprav, 2014. – S. 139-162.

МОТИВАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК- ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ ЯК ЧИННИК ЇХ СТРЕСОСТІЙКОСТІ

Шевченко Р. М. Мотивація професійної діяльності жінок-державних службовців як чинник їх стресостійкості.

У статті порушено одну із важливих сторін успішності професійної діяльності державних службовців, вказано на роль мотивації, її преференцій у розвитку стресостійкості. Проведено аналіз головних теорій мотивації у зрубіжних і вітчизняних ученнях; визначено переваги та ризики дослідження цілісності мотиваційних процесів у професійній діяльності жінок-державних службовців; наведено результати емпіричного дослідження мотивації професійної діяльності та проявів стресостійкості в процесі виконання функціональних обов'язків з урахуванням таких параметрів, як: вік, стать, стаж державної служби та склад сім'ї.

Ключові слова: мотивація, стресостійкість, професійна діяльність, державні службовці, розвиток стресостійкості

Шевченко Р. М. Мотивация профессиональной деятельности женщин-государственных служащих, как фактор их стрессоустойчивости.

В статье освещена одна из важных сторон успешности профессиональной деятельности государственных служащих, указано на роль мотивации, ее преференций в развитии стрессоустойчивости. Проведен анализ основных теорий мотивации в зарубіжних и отечественных учениях; определены преимущества и риски исследования целостности мотивационных процессов в

профессиональной деятельности женщин-государственных служащих; приведены результаты эмпирического исследования мотивации профессиональной деятельности и проявлений стрессоустойчивости в процессе выполнения функциональных обязанностей с учетом таких параметров, как: возраст, пол, стаж государственной службы и составе семьи.

Ключевые слова: мотивация, стрессоустойчивость, профессиональная деятельность, государственные служащие, развитие стрессоустойчивости

R. Shevchenko. The motivation of professional activity of female public servants as a factor in their stress resistance.

The article raises one of the important aspects of the success of the professional activity of civil servants, points to the role of motivation, its preferences in the development of stress tolerance. The analysis of the main theories of motivation in the combined and domestic exercises is carried out; the advantages and risks of studying the integrity of motivational processes in the professional activities of female civil servants are determined; the results of an empirical study of the motivation of professional activity and the manifestations of stress resistance in the process of fulfilling functional responsibilities are taken into account taking into account such parameters as: age, gender, seniority of civil service and the composition of the family.

Keywords: motivation, stress resistance, professional activity, civil servants, development of stress resistance

Постановка проблеми. Аналіз наукової літератури показав, що проблема детермінації поведінки і діяльності людини знаходиться в полі наукового дослідження вчених у галузі психології тривалий час. Незважаючи на чималий теоретичний і практичний досвід, єдності у їх поглядах на сутність мотиву і мотивації поки що не визначено.

У всіх мотиваційних концепціях виділяються різні психічні феномени, здатні пояснити поведінку і діяльність людини. Так, у рамках психоаналітичної теорії спонукальні детермінанти поведінки людини засновані на енергії збудження, що викликається фізіологічними потребами; у бихевіористській школі в якості основи активності індивіда розглядається стимулюючий вплив зовнішнього середовища при низькій ролі свідомості; в когнітивних теоріях мотивації психічним процесом, що пояснює поведінку стає, прийняття рішення; а в рамках гуманістичного спрямування вивчення мотивації – розглядається прагнення індивіда до рівневого задоволення основних потреб.

Недоліком цих теорій є те, що мотивація розглядається тільки як окрема сторона мотиваційного процесу, а не як їх об'єднання. Вітчизняними вченими при розробленні проблеми мотивації використовувалася парадигма соціально-історичної детермінації психіки (О. Леонтьєв, С. Максименко, В.Мясищев, С. Рубінштейн, В.Татенко, Д. Узнадзе, В. Ядов і ін..) За їх твердженнями, істотні риси мотивації людини закладені не в індивідуальних особливостях його розвитку, а в особливостях свідомості як суспільної істоти. С. Рубінштейн під мотивом розумів «більш-менш усвідомлене спонукування», розглядав його як внутрішню спонукальну силу. Цей підхід знайшов своє відображення в роботах В.Асеєва, Л.Божович, А.Ковальова, П. Якобсон та ін

У теоретико-експериментальному сенсі представляють для нас праці В. Асеєва, щодо психологічних механізмів формування мотивації: єдність змістовної та динамічної сторін мотивації, співвідношення органічно обумовлених потреб і специфічних людських спонукань вищого порядку, ієрархічний характер структурної будови «мотивації і його динаміка, співвідношення безперервно-процесуального та дискретного моментів мотивації, єдність актуального і

потенційного стану спонукань, співвідношення позитивної та негативної модальності спонукань тощо.

Мета роботи – дослідити особливості мотивації професійної діяльності державних службовців різної статі як чинника їх стресостійкості.

Виклад основного матеріалу. Проблеми мотивації державних службовців тією чи іншою мірою висвітлюються в публікаціях Л. Артеменко, Т. Базарова, О. Бондарчук, О. Волнухіної, В. Воронкової, Н. Гончарук, А. Єгоршина, Б. Єрьоміна, С. Занюка, Л. Карамушки, О. Крушельницької, О. Машкова, Д. Мельничука, С. Мосова, Н. Нижник, С. Озірської, М. Олехновича, В. Олуйко, Н. Протасової, Т. Ремизова, О. Слюсаренко, О. Турчинова, Р. Шевеліна та ін. Вони визначають *мотивацію* як процес свідомого вибору державним службовцем того чи іншого типу поведінки, що визначається комплексним впливом зовнішніх (стимули) і внутрішніх (мотиви) чинників, або у значеннях: а) структурних позицій; б) динамічного утворення. Найбільш узагальнене визначення, що включає в себе обидва підходи, запропоновано Р.Немовим: «Мотивацію ... можна визначити як сукупність причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку людини, його початок, спрямованість і активність» [3]. Як спонукання, так і регуляція поведінки та діяльності людини завжди обумовлені тими чи іншими причинами, тому категорія причини, ймовірно, найбільш доречна у визначенні поняття мотивації, вважає Л. Карамушка [2].

Мотивація – це вся сукупність факторів, що детермінують, що організують і направляють поведінку людини (система потреб, мотивів, цілей, намірів, ідеалів, переконань і багато інших)

Мотивація – це процес стимуляції і детермінації, спонукання поведінки людини і підтримки поведінковий активності на певному рівні в кожен конкретний момент часу. У цьому сенсі мотивація виступає як «процес психічної регуляції, що впливає на напрям діяльності і

кількість енергії, що мобілізується для виконання цієї діяльності». У контексті нашого дослідження представляє інтерес мотивації професійної діяльності жінок- державних службовців як чинника їх стресостійкості.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей мотивації професійної діяльності державних службовців як чинника їх стресостійкості здійснювалась на вибірці 370 державних службовців з усіх регіонів України, яких було розподілено на групи за: 1) статтю: жінки (59,5%); чоловіки (40,5%); 2) віком: до 30 років (10,0%); від 31 до 40 років (32,4%); від 41 до 50 років (36,5%); понад 50 років (21,1%); 3) стажем державної служби: до 5 років (15,4%), від 5 до 15 років (34,1%), від 15 до 25 років (32,7%), понад 25 років (17,8% досліджуваних); 4) сімейним станом: неодружені / незаміжні (25,7); одружені / заміжні (74,3).

Особливості мотивації державних службовців вивчалися заа модифікованою нами методикою О. Бондарчук, Л. Карамушки «Мотиви професійної діяльності». Суть модифікації полягали у визначенні мотивів з урахуванням специфіки професійних аспектів діяльності державних службовців.

Одержані результати підлягали математико-статистичному аналізу з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 23.0).

На першому етапі емпіричного дослідження за модифікованою методикою О. Бондарчук, Л. Карамушки «Мотиви професійної діяльності» виявлено особливості мотивації професійної діяльності досліджуваних державних службовців залежно від їх статі (табл. 1).

Таблиця 1

Особливості вираженості груп мотивів професійної діяльності державних службовців різної статі

Групи мотивів	Бали, у середньому	
	жінки	чоловіки
Соціальні мотиви	10,9	12,3*
Престижні мотиви	6,4	9,6*
Прагматичні мотиви	11,2	10,8
Власне професійні мотиви	10,7	8,6*
Мотиви особистісного й професійного самовдосконалення	9,0	8,9

Як видно з табл. 1, у жінок-державних службовців доволі однорідно сформовані всі групи мотивів: прагматичних (11,2 бали у середньому), соціальні (10,9), власне професійні (10,7), мотивів особистісного й професійного самовдосконалення (9,0). Водночас престижні мотиви сформовані значно менше (6,4 бали).

Натомість у чоловіків – державних службовців престижні мотиви виявляються значно більше (9,6 балів у середньому, $p < 0,01$). Подібну тенденцію встановлено й щодо соціальних мотивів (12,3 бали. $p < 0,01$). Разом з тим власне професійні мотиви сформовані в них недостатньо порівняно з іншими групами мотивів і з показником їх сформованості у жінок (8,6 балів у чоловік проти 10,7 балів у жінок, $p < 0,01$).

Одержані результати можна, як нам уявляється, певною мірою пояснити гендерними відмінностями між чоловіками і жінками державними службовцями. Так, у чоловіків домінувальними виявилися такі мотиви: соціальні (12,3%), престижні (9,6%), у жінок – прагматичні мотиви (11,2 %) ,власне професійні мотиви(10,7%); мотиви особистісного й професійного

самовдосконалення (9,0%) . Щодо останніх – то їх відмінність є не значущою, всього 0.1%, що є підставою для ствердження як у чоловіків так і у жінок прагнення до само вдосконаленості.

На другому етапі емпіричного дослідження за результатами факторного аналізу визначено складний, неоднозначний характер уявлень про мотивацію професійної діяльності державних службовців загалом і залежно від їх статі зокрема.

Так, за результатами факторного аналізу мотивів професійної діяльності жінок-державних службовців виявлено 6 двополюсних факторів (75,3% сумарної дисперсії), що свідчить про амбівалентний характер мотивації досліджуваних (табл. 2).

Таблиця 2
Результати факторного аналізу мотивів професійної діяльності жінок-державних службовців

Мотиви професійної діяльності	Фактори					
	1	2	3	4	5	6
зробити кар'єру	-,841					
добитися визнання на державній службі	-,767					
впливати на суспільні процеси з метою їх відповідності сучасним вимогам					-,829	
створювати своєю присутністю				-,534		

<p>позитивну атмосферу виконувати свій обов'язок перед суспільством щодо покращення життя громадян України здобути більше матеріальних можливостей і пільг пізнавати свої особистісні якості та їх вплив на успішність професійної діяльності розширювати коло спілкування, здобувати більше соціальних можливостей спільно діяти з іншими представниками державної служби задля досягнення мети професійної діяльності</p>	<p>-,746</p>	<p>-,578</p>	<p>-,720</p>	<p>,670</p>	<p>-,759</p>
---	--------------	--------------	--------------	-------------	--------------

Фактор 3 (13,2% сумарної дисперсії) *позитивний* полюс: уникати неприємностей з боку керівництва в разі невідповідності результатів поставленим завданням (0,836), здійснювати контроль за якістю виконання поставлених завдань (0,689); *негативний*: пізнавати свої особистісні якості та їх вплив на успішність професійної діяльності (-0,720). «Контроль – самопізнання».

Фактор 4 (11,4% сумарної дисперсії) *позитивний* полюс: протистояти негативному впливу різноманітних життєвих і професійних ситуацій (0,804), *негативний*: спільно діяти з іншими представниками державної служби задля досягнення мети професійної діяльності (-0,759), створювати своєю присутністю позитивну атмосферу (-0,534). «Командний стиль роботи»

Фактор 5 (11,0% сумарної дисперсії) *позитивний* полюс: професійно й особистісно розвиватися (0,744); *негативний*: впливати на суспільні процеси з метою їх відповідності сучасним вимогам (-0,829), що дає підстави інтерпретувати його як «Професійно-особистісний розвиток».

Фактор 6 (6,3% сумарної дисперсії) *позитивний* полюс: самореалізуватися в професійній діяльності (0,645); *негативний*: підвищувати якість державної служби (-0,839). Це, на наш погляд, дозволяє означити його як «Професійна самореалізація».

За результатами факторного аналізу мотивів професійної діяльності чоловіків-державних службовців виявлено дещо відмінну картину. Загалом у даній вибірці виокремлено 5 факторів (91,6% сумарної дисперсії), при цьому з них лише 3 фактори є двополюсними. Це, на наш погляд, свідчить про більшу цілісність (монолітність), єдність мотивації до організації діяльності держслужби в сучасних умовах (табл. 3).

Таблиця 3

Результати факторного аналізу мотивів професійної діяльності чоловіків-державних службовців

Мотиви професійної діяльності	Фактори				
	1	2	3	4	5
зробити кар'єру	-,928				
добитися визнання на державній службі	-,779				
впливати на суспільні процеси з метою їх відповідності сучасним вимогам	-,600				
створювати своєю присутністю позитивну атмосферу		-,584			
виконувати свій обов'язок перед суспільством щодо покращення життя громадян України				,942	
здобути більше матеріальних можливостей і пілг	-,888				
пізнавати свої особистісні якості та їх вплив на успішність професійної діяльності		-,870			
розширювати коло спілкування,					,943

здобувати більше соціальних можливостей спільно діяти з іншими представниками державної служби задля досягнення мети професійної діяльності	-838			
уникати неприємностей з боку керівництва в разі невідповідності результатам поставленим завданням		808		
підвищувати якість державної служби більш плідно реалізовувати власні ідеї щодо організації діяльності держслужби в сучасних умовах	623			
організувати професійну діяльність відповідно до сучасних вимог професійно й особистісно розвиватися самореалізуватися в професійній	857	899	592	771

діяльності здійснювати контроль за якістю виконання поставлених завдань	,926			
управляти собою у напружених ситуаціях професійної діяльності	,749			
протистояти негативному впливу різноманітних життєвих і професійних ситуацій	,614			
планувати роботу відповідно до сучасних вимог				,547

Фактор 1 (41,5% сумарної дисперсії) *позитивний* полюс: здійснювати контроль за якістю виконання поставлених завдань (0,926), управляти собою у напружених ситуаціях професійної діяльності (0,749), протистояти негативному впливу різноманітних життєвих і професійних ситуацій (0,614); *негативний*: зробити кар'єру (-0,928), здобути більше матеріальних можливостей і пільг (-0,888), добитися визнання на державній службі (-0,779), впливати на суспільні процеси з метою їх відповідності сучасним вимогам (-0,600). «Самоуправління у професійній діяльності»

Фактор 2 (18,0% сумарної дисперсії) *позитивний* полюс: професійно й особистісно розвиватися (0,857), підвищувати якість державної служби (0,623); *негативний*:

пізнавати свої особистісні якості та їх вплив на успішність професійної діяльності (-0,870), спільно діяти з іншими представниками державної служби задля досягнення мети професійної діяльності (-0,838), створювати своєю присутністю позитивну атмосферу (-0,584). «Командний стиль роботи».

Фактор 3 (14,7% сумарної дисперсії) *позитивний* полюс: більш плідно реалізовувати власні ідеї щодо організації діяльності держслужби в сучасних умовах (0,899), уникати неприємностей з боку керівництва в разі невідповідності результатам поставленим завданням (0,808); організовувати професійну діяльність відповідно до сучасних вимог (592); *негативний*: самореалізуватися в професійній діяльності (-0,771). «Професійна самореалізація»

Фактор 4 (10,5% сумарної дисперсії) *однополюсний*: виконувати свій обов'язок перед суспільством щодо покращення життя громадян України (0,942); планувати роботу відповідно до сучасних вимог (0,547). «Соціальна відповідальність».

Фактор 5 (6,8% сумарної дисперсії) *однополюсний*: розширювати коло спілкування, здобувати більше соціальних можливостей «Соціальні можливості».

Отже, жінки- державні службовці порівняно з чоловіками виявляють більшу стресостійкість ніж чоловіки.

На заключному етапі емпіричного дослідження за результатами дисперсійного аналізу виявлені особливості мотивів професійної діяльності державних службовців різної статі залежно від їх стресостійкості.

Зокрема, виявлено особливості прояву фактору «Самоуправління у професійній діяльності» у жінок-державних службовців (рис.1).

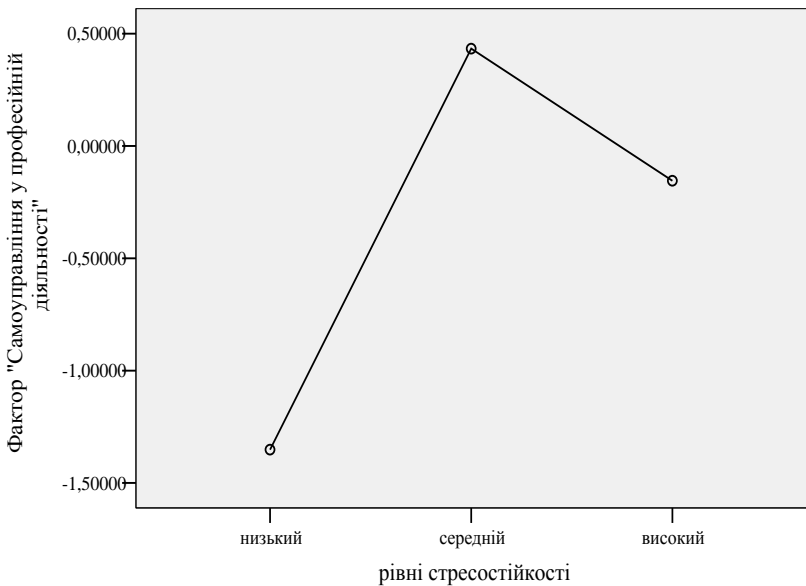

Рис. 1. Особливості прояву фактору «Самоуправління у професійній діяльності» залежно від стресостійкості жінок-державних службовців

Як видно з рис. 1, позитивний полюс фактору відповідає середньому і високому рівням стресостійкості досліджуваних жінок, що є цілком зрозумілим, виходячи із змісту мотивів професійної діяльності, які складають зміст даного полюсу. Отже, чим більш вираженими в професійній діяльності жінок-державних службовців є мотив «управляти собою у напружених ситуаціях професійної діяльності», тим більшою є їх стресостійкість ($p < 0,01$).

Натомість за фактором «Соціальні можливості та відповідальність» виявлено протилежну картину (рис. 2).

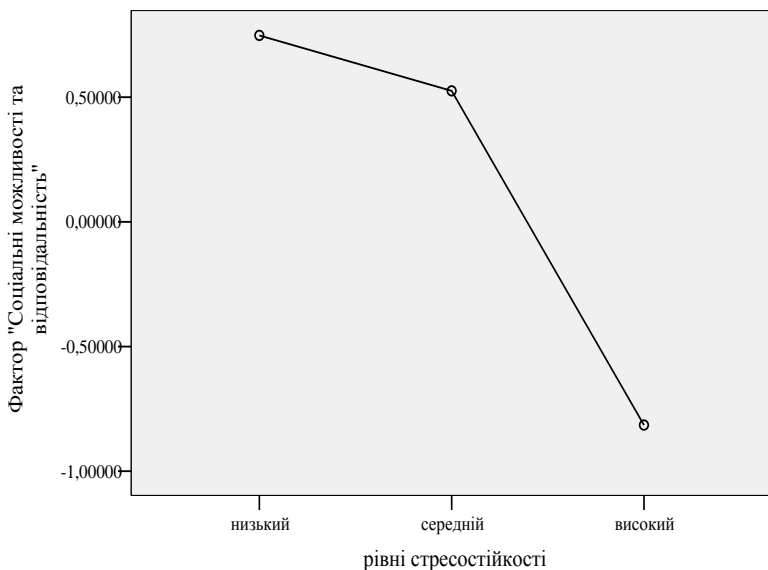

Рис. 2. Особливості прояву фактору «Самоуправління у професійній діяльності» залежно від стресостійкості жінок-державних службовців

Як випливає з рис. 2, вищі рівні стресостійкості жінок-державних службовців співвідносяться з негативним полюсом даного фактору. Таким чином, чим більш налаштовані досліджувані «пізнавати свої особистісні якості та їх вплив на успішність професійної діяльності», «спільно діяти з іншими представниками державної служби задля досягнення мети професійної діяльності», «створювати своєю присутністю позитивну атмосферу», тим вищим є рівень їх стресостійкості ($p < 0,01$).

Подібні тенденції виявлено й щодо фактору «Контроль-самопізнання»: високому рівню стресостійкості відповідає негативний полюс зазначеного фактору. Отже,

чим більш вираженими в професійній діяльності жінок-державних службовців є мотив «пізнавати свої особистісні якості та їх вплив на успішність професійної діяльності», тим вище їх стресостійкість. Натомість, чим більше вони орієнтовані на те, щоби «уникати неприємностей з боку керівництва в разі невідповідності результатів поставленим завданням», «здійснювати контроль за якістю виконання поставлених завдань», тим їх стресостійкість є меншою ($p < 0,01$).

Висновки. Виявлено особливості сформованості мотивації у жінок-державних службовців, від якої залежить не тільки успішність оволодіння відповідною діяльністю, посиленням її продуктивності, а і властивостей, які сприяють самореалізації як особистості. Рівень розвитку стресостійкості жінок –управлінців істотно підвищується при переважанні внутрішньої мотивації в мотиваційному комплексі, високою і адекватною оцінкою себе як професіонала, створення позитивної атмосфери своєю присутністю. Стресостійкість таких жінок забезпечується варіативними стратегіями оволодіння особистісними якостями та їх впливом на успішність професійної діяльності.

Установлено більш складний амбівалентний характер мотивації жінок від чоловіків (командний стиль роботи; професійна самореалізація; соціальна відповідальність; соціальні можливості). Виявлено відмінності мотивації залежно від стресостійкості чоловіків за такими особистісними якостями (автономністю – 6.8% проти 4.1 % у чоловіків; спонтанністю – 3.2 проти 1.9% у чоловіків).

Такі результати свідчать про доцільність спеціальної психологічної підготовки жінок-державних службовців як важливого чинника мотивації їх стресостійкості.

Перспективними у цьому сенсі є напрями подальших досліджень з розвитку стресостійкості жінок-державних службовців та розроблення психологічної

програми з розвитку стресостійкості професійної діяльності жінок-державних службовців.

Література

1. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие учения и современное состояние проблемы. – М. : Изд-во Института психологии РАН, 1995. – 136 с.
2. Карамушка Л. М., Н.Ю. Худякова Мотивація підприємницької діяльності : Монографія. – К. – Львів : Сполом, 2011. – 208 с.
3. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 4-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 688 с.
4. Bland, Helen W., Bridget F. Melton, Paul D. Welle, Lauren E. Bigham. 2012. Stress Tolerance: New Challenges for the Millennial College Students // *College Student Journal*, 46 (2): 362-375. Available online at: <https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/commhealth-facpubs/32>
5. Tavakolia Mahin. A positive approach to stress, resistance, and organizational change // *Procedia Social and Behavioral Sciences* 5 (2010) p. 1794–1798 Available online at: www.sciencedirect.com
6. Welle P. D, Graf H. M. Effective lifestyle habits and coping strategies for stress tolerance among college students // *American Journal of Health Education*. 2011; 42(2); p. 96-105.

References

1. Bodrov, V.A. (1995). *Psikhologicheskiy stress: razvitiye ucheniya i sovremennoye sostoyaniye problemy* [Psychological stress: the development of learning and the current state of the problem]. Moscow. Publishing House of the Institute of Psychology RAS, 136 (rus.).

2. Karamushka, L. M., Khudyakova, N. J. (2011). *Motyvatsiya pidpryyemnyts'koyi diyal'nosti* [Motivation of entrepreneurial activity]. Kyiv. Lviv. Spolom Publ., 208 (ukr.).
3. Nemov, R.S. (2003). *Psikhologiya* [Psychology]. Moscow. Humanitarian Publishing Center VLADOS, 688 (rus.).
4. Bland, H.W., Melton, B.F., Welle P.D., Bigham, L.E. (2012). Stress Tolerance: New Challenges for the Millennial College Students. *College Student Journal*, 46 (2), 362-375, from <https://digitalcommons.georgiasouthern.edu/commhealth-facpubs/32>
5. Tavakolia, Mahin (2010). A positive approach to stress, resistance, and organizational change. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 1794–1798, from: www.sciencedirect.com
6. Welle, P. D., Graf, H. M. (2011). Effective lifestyle habits and coping strategies for stress tolerance among college students. *American Journal of Health Education*, 42(2), 96-105.

Відомості про авторів

<i>Бондарчук О.І.</i>	доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології управління ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України
<i>Гундештайло Ю. Д.</i>	молодший науковий співробітник Інституту соціальної НАПН України
<i>Довгань Н. О.</i>	кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН
<i>Злагодух В.В.</i>	кандидат психологічних наук, доцент кафедри авіаційної психології Навчально-наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету, м. Київ, Україна
<i>Злагодух К.О.</i>	магістр кафедри маркетингу факультету економіки та бізнес-адміністрування Національного авіаційного університету, м. Київ, Україна
<i>Ісаєва А.М.</i>	кандидат психологічних наук, старший преподаватель кафедри психології личности, заступник керівника департаменту психології Національного дослідницького університету «Высшая школа економіки»
<i>Кочубейник О.М.</i>	доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології

<i>Кулакевич Т.В.</i>	НАПН України доцент кафедри психології та педагогіки Київського міжнародного університету
<i>Малхазов О.Р.</i>	головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
<i>Найдьонов М. І.</i>	доктор психологічних наук, с.н.с., головний науковий співробітник Інституту рефлексивних досліджень і спеціалізації, м. Київ
<i>Оверчук В.А.</i>	Candidate of Psychological Sciences., docent, Vinnytsya, Ukraine Associate Professor at the Department of Psychology of Vasyl` Stus Donetsk National University
<i>Помиткіна Л.В.</i>	доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Навчально-наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету
<i>Радченко М.І.</i>	кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальних технологій Навчально-наукового гуманітарного інституту НАУ
<i>Сила Д.В.</i>	студентка Національної академії внутрішніх справ, м.Київ
<i>Старовотенко Е.Б.</i>	доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедрой психологии личности департамента психологии Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики»

<p><i>Татенко В.О.</i></p>	<p>(Москва) член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико- психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України</p>
<p><i>Хазратова Н.В.</i></p> <p><i>Хохліна О.П.</i></p> <p><i>Шевченко Р. М.</i></p>	<p>доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»</p> <p>доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету</p> <p>завідувач відділу документального забезпечення Приймальні Президента України, здобувач лабораторії психології навчання Інституту психології НАПН України</p>

Повідомлення про періодичне фахове видання і запрошення до участі в ньому

У “Збірнику” публікуються матеріали теоретичних, методологічних, емпіричних, експериментальних і прикладних досліджень із загальної психології, історії психології, психології особистості, соціальної психології, політичної психології, вікової і педагогічної психології та ін.

Статті, що надсилаються до редакції “Збірника” мають відповідати **вимогам ВАК України “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”** Постанова президії вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003р. №7-05/1(Бюлетень ВАК України, №1, 2003, с.2).

Відповідно приймають до друку наукові статті, які мають такі елементи:

- Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
- Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.
- Формулювання цілей статті, постановка завдання.
- Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
- Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
- Література, *References*.
- Анотація і ключові слова (українською мовою, після заголовка статті перед вступом, не менше 100 слів).

- Анотація і ключові слова (російською та англійською мовами, наприкінці статті – після списку літературних джерел). Перед російською та англійською анотаціями – прізвище та ініціали автора та повна назва статті.

- Обсяг статті – 10-12 машинописних сторінок.

Розміщення на сторінці. Назва статті великими літерами (кегель 12), напівжирний шрифт, вирівнювання по центру. Нижче (через один рядок) прізвище та ініціали автора (авторів) (шрифт - напівжирний), вирівнювання по центру. На наступному рядку повна назва організації, міста, адреса, телефон, факс, E-mail (шрифт курсив). Нижче, через один рядок – текст резюме українською мовою (кегель 12). Посилання на літературу у квадратних дужках. Нижче, через один рядок, текст статті. На наступному рядку напівжирним шрифтом пишеться слово Література (якщо є посилання на літературу у тексті, то вони вказуються у квадратних дужках). На наступному рядку друкується список літератури (кегель 12). Нижче, через один рядок, резюме англійською мовою (не менше 100 слів). Нижче, через один рядок, резюме російською мовою. Перенос слів не допускається. Зноски набираються вручну, не використовуючи кнопку “вставити зноску”.

Автор несе **відповідальність за зміст та літературну редакцію** статті. Текст має бути уважно вичитаний і перевірений автором.

До статті додаються: а) відомості про автора (прізвище, ім’я, по-батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь, звання, адреса, контактний телефон);

б) автори додають рецензію.

Стаття має бути надрукована українською мовою в книжковому форматі Times New Roman (кегель 12) через 1,5 інтервали. Поля: зліва, зверху, знизу – 25 мм, справа – 15 мм. Статтю надсилати в двох примірниках на папері А 4,

додавши її електронний варіант на E-mail:
Kutu_246@ukr.net

Для публікації статті у “Збірнику” необхідно її надіслати на адресу редакції.

Адреса редакції Наукового збірника Київського міжнародного університету: Україна, м. Київ – 03179, вул. Львівська, 49.

Контактні телефони: 424-90-20 (120) – кафедра психології та педагогіки.

Наукове видання

**«ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ:
ПРОБЛЕМИ І ЗДОБУТКИ»**

Збірник наукових праць

Матеріали подані мовою оригіналу

Науковий редактор: В.О. Татенко

Макетування: Т.В. Кулакевич

Підписано до друку 20.12.2018 р. Формат 84 x 108/32.

Папір офіс. Гарнітура

«Ukrainian Nimes ET». Друк офс.

Ум. друк. арк. 13,3

Тираж 1000 прим. Зам. 295

Видавництво «Київський міжнародний університет»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів

видавничої продукції

ДК № 978 від 08.07.2002 р.

03179 Україна, м. Київ, вул. Львівська, 49

Тел. (044) 424 64 88

Видруковано у друкарні

Київського міжнародного університету.

03179 Україна, м. Київ, вул. Львівська, 49